

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ

Навчальний посібник

*За загальною редакцією професора
О.М. Джужі*

Київ 2006

ББК Х 628.4
К 823
УДК 343.8

Рекомендовано Вченою радою Київського національного університету внутрішніх справ 28 лютого 2006 року (протокол №2)

Рецензенти:

Осадчий В.І. – д-р юрид. наук, проф., начальник кафедри теорії кримінального права Київського національного університету внутрішніх справ;
Барко В.І. – д-р псих. наук, проректор Академії управління МВС
Копан О.В. – д-р юрид. наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю

Авторський колектив:

Моїсєв Є.М. – канд. юрид. наук, проф. (тема 6);
Джу́жа О.М. – д-р юрид. наук, проф. (теми 1; 6; 11; 13);
Василевич В.В. – канд. юрид. наук, доц. (теми 1; 8);
Голосніченко Д.І. – канд. юрид. наук, доц. (тема 7);
Іванов Ю.Ф. – канд. юрид. наук, доц. (теми 3; 15);
Заросинський Ю.Л. – канд. юрид. наук, доц. (тема 12);
Кальченко Т.Л. – канд. юрид. наук (тема 9);
Кирилюк А.В. – доц. (тема 13);
Костенко О.М. – д-р юрид. наук, проф. (тема 2);
Кулакова Н.В. – канд. юрид. наук, доц. (теми 5; 8; 10);
Куц І.Г. – канд. юрид. наук (теми 4; 14);
Левченко Ю.О. – магістр права (тема 7)
Мойсеєва О.Є. – канд. юрид. наук (тема 10);
Піщенко Г.І. – канд. юрид. наук, доц. (теми 2; 12)

МОІСЕЄВ Є.М., ДЖУ́ЖА О.М., ВАСИЛЕВИЧ В.В. та ін.

К 823 Кримінологічна віктимологія: Посібник / За заг. ред. професора О.М. Джу́жі. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – 416 с.
ISBN 966-7474-96-8

У посібнику досліджено поняття, предмет, метод, система і завдання кримінологічної віктимології, значення та місце в системі суспільних наук. В роботі з урахуванням сучасного стану розвитку кримінологічної та віктимологічної наук розроблено теоретичну концепцію та практичну модель віктимологічної профілактики злочинних посягань, реалізація яких забезпечить зниження рівня злочинності в Україні.

Посібник адресовано для науковців, студентів, слухачів, курсантів, ад'юнктів та аспірантів, правників-практиків та інших зацікавлених осіб.

ББК Х 628.4

© Моїсєв Є.М., Джу́жа О.М., Василевич В.В., Голосніченко Д.І., Іванов Ю.Ф., Заросинський Ю.Л., Кальченко Т.Л., Кирилюк А.В., Костенко О.М., Кулакова Н.В., Куц І.Г., Левченко Ю.О., Мойсеєва О.Є., Піщенко Г.І., 2006

ISBN 966-7474-96-8

© Київський національний університет внутрішніх справ, 2006

ВСТУП

Ідея написання посібника “Кримінологічна віктимологія” виникла не випадково. Це обумовлено тим, що віктимологія народилася на кримінологічному матеріалі, але осмислена в новому ракурсі, з інших позицій. У даному посібнику ми намагалися змінити традиційні підходи до вивчення та оцінки причин, що специфічно реалізуються в явищі злочинності. Новизна кримінологічної віктимології не в тому, що вона “відкрила” жертву як окремий напрям у кримінології, а в тому, що автори посібника пропонують новий науковий підхід до цієї проблеми. Він і надалі буде розвиватися в її рамках як самостійний напрям, галузь або приватна теорія. Це об’єктивна позиція авторів, і змінити її вольовим рішенням, навіть науково обґрунтованим, навряд чи можливо.

У посібнику аналізуються праці фахівців кримінального права та процесу, психології та кримінології, кримінально-виконавчого права та криміналістики. Серед першопрохідників віктимологічної тематики – автор дослідження “Вбивство та його мотиви” Ф. Джас і А. Фейербах з його книгою “Документальне викладення знаменитих злочинів”.

Одним із перших теоретиків-віктимологів вважають німецького вченого Ганс фон Гентінга, який у 1948 році написав свою відому статтю “Злочинець і його жертва”. У ній він привернув увагу до потерпілого як до визначального фактора вчинення злочину та дослідив відносини між особою, яка вчиняє злочин, та жертвою. Ця стаття поклала початок розробки теорії віктимології.

Необхідність вивчення жертви злочину була повною мірою усвідомлена вченими тільки після Другої світової війни. У різних країнах у післявоєнний період актуальність поведінки жертв злочинів зумовила виникнення наукового напрямку – віктимології.

Значну увагу віктимологічним проблемам приділяють італійські вчені, передусім, проблемам надання допомоги жертвам викрадення, статевих злочинів, злочинів, учинених проти осіб похилого віку.

В Японії у 1973 році було організовано Товариство, відповідальне за інститут компенсації потерпілим.

У 1979 році було створено Всесвітнє товариство віктимології, яке кожні три роки організовує міжнародні симпозиуми.

У 70-х роках Л.В. Франк першим у СРСР опублікував праці з віктимології. Грунтуючись на розробках світової віктимологічної теорії, він зумів довести й обґрунтувати думку про те, що віктимологія є відносно самостійним науковим напрямом, що має теоретичну і практичну цінність.

Незважаючи на дефіцит статистичної інформації, віктимологічна проблематика загалом, у тому числі проблема захисту жертв злочинів, завжди викликала інтерес і привертала увагу вчених у галузі кримінального права, кримінології та кримінального процесу. Під цим кутом зору розглядалися різні прикладні аспекти проблематики жертв, будувалася віктимологічна доктрина профілактики злочинів, поступово формувалися підходи до вирішення питань, так чи інакше пов'язаних із проблематикою потерпілих (латентна злочинність, проблема вини, профілактика злочинів, види покарання, відшкодування збитку тощо). Щодо цього неможливо переоцінити значний внесок у розробку названих проблем наукових досліджень і публікацій С.Б. Алімова, О.Д. Бойкова, П.С. Дагеля, О.М. Джужі, А.І. Долгової, В.Є. Квашиша, В.П. Коновалова, Н.Ф. Кузнецової, В.С. Мінської, О.Є. Михайлова, Є.М. Моїсєєва, В.І. Полубинського, Д.В. Рівмана, В.Я. Рибальської, В.О. Тулякова, В.С. Устинова, Г.Й. Шнайдера, С.П. Щерби та, передусім, Л.В. Франка – засновника віктимології. Однак комплексне вивчення проблеми кримінологічної віктимології до цього часу не проводилося.

У даному посібнику досліджено поняття та предмет кримінологічної віктимології, її методологія, розкрито завдання і практичне значення, структура особи потерпілого від злочину, його психологічні й моральні якості, соціально-культурні характеристики, взаємозв'язок і взаємини з особою, яка вчинила злочин, роль жертви в механізмі злочинної поведінки, віктимологічна детермінація, а також запропоновано фактичні рекомендації для організації загальної та індивідуальної профілактики потенційних жертв злочину.

Немає необхідності доводити, наскільки знизився б рівень злочинності, якби вдалося виключити із кримінальної практики правопорушення, що виникають з “вини” потерпілих, або хоча б істотно зменшити їх кількість.

Ми розглядаємо віктимологію як напрям у кримінології, але це не означає, що інші підходи не мають права на існування.

На нашу думку, розбіжності у визначенні наукового статусу віктимології не випадкові. Вони досліджувалися ще на зорі становлення, коли один із її засновників – Б. Мендельсон (1900–1998 роки) розглядав питання про необхідність створення нової самостійної науки – віктимології, а інший – Г. Гентиг (1888–1974 роки) взагалі не використовував цю назву, апріорі розглядаючи її як напрям у кримінології.

Розвиток цих підходів свідчить, що, будучи однаковими у визнанні основних функцій віктимології, вчені розходяться у визначенні її предмета, а отже, і сфер її практичного застосування.

Питання про те, яких жертв повинна вивчати кримінологічна віктимологія, є, на наш погляд, важливим. “Визначити” жертву як предмет науки не можна. Можна, звичайно, віднести до предмета кримінологічної віктимології ті або інші категорії жертв, об’єднавши їх, але ефективність наукового вивчення не дасть позитивних результатів.

Включення до предмета кримінологічної віктимології всіх категорій постраждалих осіб (не тільки фізичних), які стали жертвами будь-яких обставин, робить кримінологічну віктимологію комплексною соціолого-правовою наукою, не обмеженою кримінальною сферою заподіяння шкоди. Залишаючи за кримінологічною віктимологією право на вивчення будь-яких жертв, необхідно прогнозувати її становлення та розвиток у цій якості, не забуваючи про внутрішню суперечливість її предмета.

Отже, предметом вивчення кримінологічної віктимології, на наш погляд, може бути: віктимологічна характеристика жертв (потерпілих) від злочинних посягань як на соціальному (статистичному), так і на індивідуальному (фізичному) рівнях, згідно з їх класифікаційними диференційованими ознаками і властивостями

віктимності певних груп ризику; соціальні та особистісні (об'єктивні і суб'єктивні) причини й умови, які сприяють становленню потерпілих; їх роль у генезисі й механізмі злочину; особистісно-ситуаційна природа взаємодії злочинця і жертви під час вчинення злочину (віктимологічна ситуація); комплекс запобіжних (профілактичних) заходів, спрямованих на потерпілого та потенційну жертву на різних соціальних, у тому числі на індивідуальному (фізичному), рівнях; шляхи, засоби та способи захисту і відшкодування збитків, заподіяних потерпілому (жертві) внаслідок злочинного посягання.

Наведене дає можливість визначити й обґрунтувати курс кримінологічної віктимології і науковий напрям у межах загальної і кримінальної віктимології. Отже, підручник “Кримінологічна віктимологія” складається з двох частин: Загальної та Особливої. У Загальній частині висвітлюються такі питання, як поняття предмета, методологічна база дослідження, принципи, завдання і функції, історія виникнення і розвитку даного наукового напрямку, співвідношення зв'язку кримінологічної віктимології з іншими науками, поняття віктимності, віктимізації та їх основні характеристики, потерпілого (жертву) від злочину, віктимологічна детермінація, прогнозування віктимної поведінки і планування запобіжних віктимізацій заходів, а також віктимологічна програма щодо вирішення проблем компенсації збитків жертвам злочинних посягань.

Автори даного посібника зробили спробу здійснити аналіз масової уразливості окремих соціальних, професійних та інших груп, приділено увагу кількості потерпілих від злочинів у загальній кількості населення, окремим групам населення серед загальної кількості потерпілих, а також стосункам, у яких перебувають потерпілі зі злочинцем під час вчинення злочину, соціальним, морально-психологічним, фізичним ознакам з метою вирішення наукових, а головне, практичних завдань щодо зменшення кількості жертв від злочинів.

Зважаючи на те, що кримінологічна віктимологія активно розвивається, вона освоює значну за обсягом інформацію про жертв і ситуації різних злочинів, а також у її складі формуються

нові напрями дослідження. Деякі з них тільки з'явилися, інші можуть бути віднесені до частини теорії кримінологічної віктимології. Таким чином, в Особливій (спеціальній) частині кримінологічної віктимології автори даного посібника намагалися визначити:

- 1) кримінологічну віктимологію загальнокримінальної корисливої злочинності;
- 2) кримінологічну віктимологію насильницької злочинності;
- 3) жінку як жертву злочинного посягання;
- 4) кримінологічну віктимологію злочинів щодо неповнолітніх (ювенальну кримінологічну віктимологію);
- 5) віктимологічну характеристику та профілактику злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством (у її рамках – кримінологічну віктимологію злочинів, що посягають на статеву недоторканність);
- 6) кримінологічну віктимологію “фонових” явищ злочинності (бродяжництво, жебрацтво, азартні ігри, пияцтво, наркоманія тощо);
- 7) пенітенціарні аспекти кримінологічної віктимології;
- 8) віктимологію сімейно-побутових відносин;
- 9) кримінологічну віктимологію злочинів, що вчиняються з необережності.

Пріоритетна мета даного видання – максимальна інформативність матеріалу, майже не відомого вітчизняним дослідникам і практичним працівникам.

У кримінологічній віктимології ще чимало питань залишаються спірними. Тому автори цієї праці намагалися показати різні точки зору на зазначену проблему.

Своєрідність і певна унікальність зібраного матеріалу дають підставу сподіватися на досить широкі можливості його використання у вітчизняній законотворчій практиці, діяльності правоохоронних органів, науково-дослідній роботі, а також у діяльності громадських і державних структур, спрямованій на захист жертв злочинних посягань.

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

ТЕМА 1. КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ: ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

1.1. Виникнення та розвиток кримінологічної віктимології

Історія вчення про жертву злочинного посягання, їх психологічні типи знаходимо вже в стародавніх легендах та міфах. Древньогрецький цар Фів Едіп (трагедія Софокла “Цар Едіп”) – тип по особливому винної жертви, визначений сьогодні як “комплекс Едіпа” або “Едіпова вина”. Агресивний, тобто спрямований на подолання волі іншого тип жертви з елементами некритичності описаний в біблійському сюжеті про Самсона і Даліду. Віктимна поведінка Самсона, що характеризує його як невинувато самовпевненого, який переоцінює свої можливості та сили, пізніше в науковій літературі отримала назву “комплекс Самсона”¹. У біблійських притчах Авель дещо інший, ніж Едіп, тип жертви: він не сприймає конфлікту, що виник зі старшим братом, легковажно ставиться до небезпеки, яка загрожує його життю, виявляє почуття власної вини, тому не знаходить у собі сили до опору і майже внутрішньо виправдовує злочинні дії Каїна. Його поведінка (“Комплекс Авеля”) – об’єктивно провокуюча, хоча він цього і не усвідомлює. Починаючи із середніх віків тема “винної” і “невинної” жертви злочину все частіше згадується в художній літературі, зокрема, у творах Даніеля Дефо, Томаса Кінсея, Леонарда Франка, Франца Верфеля, Федора Достоєвського, Антона Чехова, Теодора Драйзера)².

У кінці XIX – на початку XX століття тема жертви стала досліджуватися в працях фахівців кримінального права та процесу, психології та кримінології, кримінально-виконавчого права та

¹ Див.: Франк Л.В. Виктимология и виктимность. – Душанбе, 1972. – С. 8–11; Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977. – С. 17–19; Полубинский В.И. Криминальная виктимология. Что это такое? – М., 1977. – С. 6.

² Див.: Ривман В.Д., Устинов В.С. Виктимология. – С.Пб., 2000. – С. 18–20.

криміналістики. Серед першопрохідників віктимологічної тематики – автор дослідження “Вбивство та його мотиви” Ф. Джас і А. Фейербах з його книгою “Документальне викладення знаменитих злочинів”. Описуючи випадок одного із вбивств, А. Фейербах говорить про жертву цього злочину, що “... він був причиною всього, що з ним сталося, і йому належить велика частина тяжкої моральної відповідальності за власне вбивство”³.

Згодом створення віктимології пов’язане з іменами Ганса фон Гентіга (1888–1974 роки) і Бенджаміна Мендельсона (1900–1998 роки). Водночас офіційним оформленням віктимології як окремого наукового напрямку слід вважати період з 1941 та 1947–1948 років, коли були опубліковані розроблені ними основні теоретичні положення віктимології. Установити ж вченого, якого можна було б назвати єдиним “батьком” або засновником віктимології в її сучасному розумінні, важко⁴.

Але ще в ранніх своїх дослідженнях Г. Гентіг наголошував на наявності тісних зв’язків між жертвою і злочинцем та їх взаємодію в процесі вчинення злочину. Вже у 1941 році була опублікована його стаття “Зауваження по інтерації між злочинцем і жертвою”⁵. Згідно з його аргументацією, жертва злочину не повинна розглядатися лише як пасивний об’єкт, оскільки вона – активний суб’єкт криміналізації⁶. Він показав, що, досліджуючи виникнення ситуацій за значною кількістю кримінальних справ, можна знайти жертву, яка піддається, сприяє чи провокує, тобто вона є одним із причинних факторів.

Пізніше, у 1948 році, Г. Гентіг опублікував монографію “Злочинець та його жертва. Дослідження за соціобіологією злочинності”, в якій він сформулював і розвинув принципи для віктимології положення. Злочинця і потерпілого він розглядає як

³ Полубинский В.И. Правовые основы учения о жертве преступления. – Горький: ВШ МВД СССР, 1979. – С. 19–20.

⁴ Див.: Ривман В.Д. Криминальная виктимология. – С.Пб.: Питер, 2002. – С. 23.

⁵ Див.: Hentig H. Remarks on the interaction of Perpetrator and victim // The Journal of criminal law and criminology. – 1941. – Vol. 31.

⁶ Див.: Шнайдер Г.Й. Криминология. – М., 1994. – С. 346.

суб'єктів взаємодіючого партнерства. У низці випадків жертва формує, виховує злочинця і завершує його становлення, вона мовчазливо погоджується стати жертвою, кооперується зі злочинцем і провокує його.

У роботі розглядаються різні типові ситуації і відносини, пов'язані з особистістю і поведінкою жертви, різні типи жертв, які наділені особливою привабливістю для злочинців, особливою спроможністю до опору, "марністю" для суспільства: люди похилого віку, алкоголіки, наркомани, емігранти, безробітні, іновірці, національні меншини, жінки, діти тощо. Виокремлюються також "уявні" жертви, жертви з обтяженою спадковістю, жертви, схильні стати злочинцями, тощо⁷.

Згодом Г. Гентіг у 1956 році опублікував багатотомну працю "Злочин", останній том якої "Жертва як елемент навколишнього світу" справедливо оцінюється багатьма кримінологами світу як справжня енциклопедія віктимологічного вчення, що вплинула на подальший розвиток не тільки віктимології, але й кримінології взагалі⁸.

Водночас засновником учення про жертву на принципово новому рівні, автором її назви, разом із Г. Гентігом, є Б. Мендельсон. На відміну від Г. Гентіга, який ніколи не використовував цього терміна і не виводив віктимологію за межі кримінології, Б. Мендельсон запропонував розглядати її як самостійну наукову дисципліну.

У його доповіді "Нові психосоціальні горизонти: віктимологія"⁹ на конференції психіатрів у Бухаресті (1947 рік) і більш пізній праці "Нова галузь біопсихосоціальної науки – віктимологія"¹⁰ міститься багато основних теоретичних положень віктимології, а саме:

а) розкривається понятійний апарат, виділяються окремі групи жертв;

⁷ Див.: Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977. – С. 17–19.

⁸ Див.: Квашиш В.Е. Основы виктимологии. – М., 1999. – С. 12.

⁹ Див.: Франк Л.В. Виктимологические исследования за рубежом // Укрепление законности и правопорядка. – Душанбе, 1973. – С. 34.

¹⁰ Див.: Там само. – С. 153, 157.

б) уперше дається поняття “кримінальна пара”, “добровільна жертва”, “кандидат у жертви”, “жертва-провокактор”, “жертва-агресор”, “індекс жертвеності”.

У 1975 році Б. Мендельсон опублікував монографію “Загальна віктимологія”, в якій він розвив свою віктимологічну концепцію, пов’язуючи її зі створенням “клінічної” чи “практичної” віктимології, до змісту поняття якої повинні бути включені не лише жертви злочинів, а й жертви природних катаклізмів, геноциду, етнічних конфліктів та війн¹¹.

Низка ідей Г. Гентіга отримала свій подальший розвиток на психологічному рівні в працях швейцарського вченого Г. Еленбергера. У них значне місце посідають так звана природжена жертва й паталогічний стан, що породжують віктимологічні ситуації¹². Г. Еленбергер порушує питання соціальної ізоляції як про найбільш важливий чинник віктимізації. Убивці-рецидивісти шукають своїх жертв переважно серед соціально ізольованих людей тому, що затрати зусиль на них мінімальні, як і пов’язана з цим вірогідність бути затриманим¹³.

У своїй докторській дисертації “Основні проблеми віктимології” Ф. Пааш (ФРН, 1965 рік), поділяючи основні ідеї Б. Мендельсона, все ж вважає віктимологію окремим напрямом у кримінології. У дисертаційній роботі відображені так звані передбачувані, можливі, взаємні, рецидивні жертви, жертви-посередники і жертви-співучасники.

Швейцарський вчений Р. Гассер у монографії “Віктимологія. Короткі роздуми про одне нове кримінологічне поняття” докладно викладає історію розвитку віктимології, досліджує жертву на соціологічному, психологічному й біологічному рівнях. Третя частина праці “Профілактика” присвячена заходам захисту жертв від злочинних посягань¹⁴.

¹¹ Див.: *Квашиц В.Е.* Вказ. праця. – С. 13.

¹² Див.: *Ellenberger H* Psychologist Berichnugen Zwisichen Verbrecher and Opfer. – 1954. – № 4. – С. 7.

¹³ Див.: *Шнайдер Г.Й.* Указ. праця. – С. 347.

¹⁴ Див.: *Gasser P.* Victimologic. Chur, 1965. – С. 127.

Значне місце у віктимологічних дослідженнях у західних країнах посідають праці Г. Шнайдера (“Віктимологія”, “Жертва і злочинець – партнери у злочині”), В. Нагеля (“Про місце віктимології в кримінології”), С. Шафера (“Жертва та її злочинець”), А. Фаттах (“Жертва – співучасник злочину”) тощо¹⁵.

Принципові теоретичні положення формулює в статті “До проблематики віктимології” (1972 рік) Й. Заплетал (Чехословаччина). Автор розглядає віктимологію як частину кримінології, що досліджує жертву, вказує на специфіку зв’язку між поведінкою жертви і злочинним наміром злочинця, зазначає, що віктимології відома латентна, природжена (визначена) жертва.

У роботі чехословацького кримінолога І. Котларжа “Деякі дані, отримані в результаті дослідження злочинів проти моральності” (1963 рік), у якій є розділ “Особистість потерпілого, як фактор злочинів проти моральності”, автор дійшов висновку, що в цих злочинах роль жертви особливо значима.

У статтях польських авторів А. Бахраха “Кримінологічні і віктимологічні аспекти автодорожніх пригод” (1956 рік), Б. Холиста “Роль потерпілого в генезисі вбивства” (1956 рік), А. Фріделя “Розбій у світлі криміналістики і кримінології” (1974 рік), Х. Канигонського і К. Степовика “Кишеньковий злодій і його жертва” (1991 рік), “Крадіжки автомобілів” (1993 рік), С. Пікульського “Вбивство з ревнощів” (1990 рік) розглядаються особливості специфіки досліджуваних злочинів, “винні” і “невинні” віктимогенні схильності жертви.

У 1990 році вийшла у світ фундаментальна робота Б. Холиста з віктимології, у якій шляхом використання значних соціологічних і психологічних даних здійснюється аналіз поведінки жертви злочину та її ролі у конкретній кримінальній ситуації.

У 1961 році в Німецькій Демократичній Республіці вийшли друком праці Л. Феїкса “Боротьба зі статевими злочинами проти дітей” і “Значення віктимології в кримінальному розслідуванні на прикладі сексуальних злочинів”, в одній із глав якої наведено ці-

¹⁵ Див.: Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977. – С. 36–37.

каві дані про потерпілих-дітей. Інший німецький автор – М. Блюменталь опублікував статтю “Неповнолітні жертви і злочини проти моральності”.

Слід згадати також про статтю угорського кримінолога Е. Кароя “Віктимологія – новий напрям сучасної кримінології” (1969 рік) і доповідь того ж автора та Й. Віга на VI Міжнародному конгресі з кримінології в Мадриді “Роль віктимології та її значення в системі кримінальних досліджень в Угорщині, Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах”, у яких учені акцентують увагу на злочинах, учинених із застосуванням насильства (1970 рік). Це далеко не повний перелік праць віктимологічного характеру, опублікованих у 1960–1970-х роках.

Значну увагу віктимологічним проблемам приділяють італійські вчені, насамперед, проблемам надання допомоги жертвам викрадення, статевих злочинів, злочинів проти осіб похилого віку.

У Хорватії в межах віктимологічних досліджень були проведені вивчення, присвячені захисту дітей і неповнолітніх, які стали жертвами війни.

З 1973 року проводяться міжнародні конгреси, конференції, симпозіуми з віктимології: 1973 рік (Єрусалим, Ізраїль); 1975 рік (Белладжо, Італія); 1976 рік (Бостон, США); 1979 рік (Мюнстер, ФРН); 1980 рік (Вашингтон, США); 1982 рік (Токіо, Японія); 1989 рік (Загреб, Югославія).

У 1979 році в Мюнстері в період роботи III симпозіуму було утворено під егідою ООН Всесвітнє віктимологічне товариство.

На території Радянського Союзу історія віктимології як самостійного наукового напрямку розпочинається публікацією у 1966 році наукової статті “Про вивчення особистості та поведінки потерпілого, автор якої доцент Таджицького державного університету Л.В. Франк надалі протягом багатьох років плідно працював у цьому напрямі.

Авторству Л.В. Франка належать монографії: “Віктимологія і віктимність” (1972 рік); “Потерпілі від злочину і проблеми радянської віктимології” (1977 рік); статті: “Віктимологія як допоміжна дисципліна кримінології і криміналістики” (1966 рік);

“Потерпілий від злочинів, вчинених рецидивістами” (1968 рік); “Неповнолітні як потерпілі і правопорушники” (1968 рік) та десятки інших публікацій. Він підготував докторську дисертацію, яку, на жаль, не встиг захистити.

Заслуги Л.В. Франка перед радянською (на той час) віктимологією беззаперечні: він першим звернув увагу на дослідження проблеми жертви, першим висунув ідею формування віктимології як самостійної наукової дисципліни, розробив низку віктимологічних термінів і категорій, увів їх у науковий обіг.

Практично в той же період, паралельно з Л.В. Франком і в наступні роки й до сьогоднішнього дослідженням віктимологічних проблем займається Д.В. Рівман. (У 1979 році він захистив докторську дисертацію “Віктимологія і профілактика злочинів”, опублікував близько 140 робіт з різних віктимологічних аспектів, у тому числі монографії “Потерпілий від злочину: особистість, поведінка, оцінка” (1973 рік); “Віктимологічні фактори і профілактика злочинів” (1975 рік); “Віктимологічний аспект аналітичної роботи в органах внутрішніх справ” (1977 рік); “Віктимологія” (2000 рік) (у співавторстві з В.С. Устиновим) та “Кримінальна віктимологія” (2002 рік).

Саме в останній роботі Д.В. Рівман не безпідставно наголошує на необхідності запровадження в рамках предмета кримінології спеціального курсу для більш глибокого вивчення та деталізації кримінологічних знань про жертву злочинів, віктимність, віктимізацію та віктимогенні чинники в системі детермінації окремих злочинів і злочинності загалом.

У 70–90-ті роки ХХ століття поряд зі значною кількістю статей, цілком або частково присвячених віктимологічним проблемам, публікуються монографії, в яких досліджуються історія і джерела віктимології, її основні положення, термінологія, понятійний апарат, науковий статус, перспективи теоретичного розвитку і практичного використання результатів тощо. Їх автори – В.І. Полубінський (“Кримінальна віктимологія. Що це таке?” (1977 рік); “Правові основи вчення про жертву злочину” (1979 рік); “Віктимологічні аспекти профілактики злочинів” (1980 рік);

“Практичні аспекти кримінальної віктимології” (1982 рік); В.Я. Рибальська (“Віктимологічні проблеми злочинності неповнолітніх” (1983 рік); В.П. Коновалов (“Вивчення потерпілих з метою удосконалювання профілактики правопорушень” (1982 рік); Д.В. Рівман, В.С. Устинов (“Віктимологія” (1998 рік); “Віктимологія” (2000 рік); Г.І. Богуш та ін. (“Кримінологія” (2006 рік)).

У період 1990–2000 років захищені докторські дисертації (В.Я. Рибальська “Віктимологічні проблеми злочинності неповнолітніх” (1983 рік); В.В. Вандишев “Теоретичні і практичні аспекти взаємозв’язку криміналістики і віктимології” (1989 рік)) і дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (Г.В. Скрипкін “Особистість і поведження потерпілого від навмисних тяжких і менш тяжких тілесних ушкоджень” (1984 рік); О.В. Лукичев “Кримінально-правова і кримінологічна характеристика дітовбивства” (1997 рік); А.М. Горшенков “Віктимологічний аспект попереджувального впливу на злочинність у сфері масової інформації” (1999 рік); Ю.С. Шафіков “Реалізація взаємозв’язків “жертва – організована злочинна група” у діяльності слідчих і оперативних працівників” (1999 рік); А.А. Глухова “Віктимологічні фактори злочинності” (1999 рік); С.В. Надтока “Віктимологічні фактори профілактики насильницьких злочинів” (1999 рік); Є.А. Гінтовт “Згвалтування: кримінологічна характеристика, попередження, проблема захисту жертв” (2000 рік); Д.Р. Усманова “Кримінологічні проблеми внутрішньосімейного злочинного насильства” (2000 рік); А.В. Федоров “Кримінологія як приватна кримінологічна теорія і проблеми її практичного застосування” (2000 рік); А.П. Некрасов “Профілактика пенітенціарної злочинності” (2000 рік); М.М. Ніколаєв “Правові й організаційні аспекти забезпечення особистої безпеки засуджених до позбавлення волі” (2001 рік)) та ін. Зміст цих досліджень має для віктимології як теоретичне, так і прикладне значення.

У монографіях і підручниках російських учених з кримінології питання віктимології в останні роки розглянуто в роботах “Кримінологія” за редакцією Б.В. Коробейникова, Н.Ф. Кузнецової і Г.М. Міньковського (1988 рік); “Кримінологія” за редакцією

І.І. Карпеця і В.Є. Ємінова (1992 рік); “Кримінологія” за редакцією Н.Ф. Кузнецової і Г.М. Міньковського (1994 рік); “Кримінологія” за редакцією В.М. Кудрявцева і В.Є. Ємінова (1995 рік).

У Санкт-петербурзьких виданнях курсу лекцій з кримінології: (1995 і 1998 роки) у главі “Механізм індивідуального злочину (автор Д.В. Рівман) опубліковано параграф за назвою “Віктимологічний аспект конкретного злочину”, а в однойменному підручнику видання 1999 року – параграф “Віктимологія”.

У підручник за редакцією А.І. Боргового включено параграфи “Основи віктимологічної профілактики” (глава “Попередження злочинності”) і “Віктимологічний напрямок вивчення причин злочинності” (глава “Соціологічний напрямок кримінології”). У навчальному посібнику Г.М. Горшенкова окрема глава присвячена віктимологічному аспекту в кримінології. У сьомому розділі двотомного “Курсу Радянської кримінології” (1985 рік), присвяченому поняттю та природі злочинності, є відповідний параграф, який називається “Віктимологічні аспекти злочинності”.

Проблему становлення віктимологічної профілактики, зокрема, у місцях позбавлення волі досліджували О.М. Джужа та Є.А. Цибуля ще у 1987 році в роботі “Проблеми становлення віктимологічної профілактики у виправно-трудовах установах”.

Пізніше, у 1994 році, вчені кафедри кримінології та юридичної соціології Національної академії внутрішніх справ України підготували та опублікували навчальний посібник “Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти)”¹⁶. У посібнику на основі аналізу літератури, зарубіжних та вітчизняних досліджень дається характеристика виникнення і становлення віктимології в державі та за її межами. На прикладах з практичної діяльності правоохоронних органів визначається роль жертви в механізмі вчинення злочину, розглядається структура особи потерпілого, розкриваються загальні та індивідуально-профілактичні заходи, спрямовані на усунення чинників, які

¹⁶ Див.: *Джужа О.М., Моїсєєв Є.М.* Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти): Навч. посіб. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – 51 с.

сприяють віктимній поведінці. Автори вносять низку пропозицій щодо удосконалення нормативних актів, ролі й поведінки потерпілого в генезисі злочину.

У 1998 році фахівцями цієї ж кафедри було опубліковано монографію “Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарні аспекти)”¹⁷, у якій досліджено кримінологічні, психологічні та пенітенціарні аспекти кримінальної віктимології, зокрема її виникнення та становлення, структуру особи потерпілого та профілактику її віктимної поведінки, можливості використання результатів дослідження зазначених проблем у діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинами та пенітенціарній практиці.

У подальшому розвитку віктимологічних досліджень і його понятійного апарату важливу роль відіграли праці В.О. Тулякова і, передусім, його монографія “Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми)”¹⁸, видана у 2000 році. В монографії розглянуто теоретичні основи проблем сучасної віктимології як перспективного напрямку соціально-правових досліджень, які забезпечують підвищення ефективності протидії злочинності. Узагальнивши і проаналізувавши думки сучасних вітчизняних і зарубіжних учених з різних аспектів проблеми, автор сформулював низку нових положень загальної теорії віктимології і теорії поводження з жертвами злочинів.

Акцентуючи увагу на всебічному розвитку подальших досліджень віктимологічної проблематики, В.О. Туляков зазначає, що гуманізація політичної свідомості в Україні припускає реальний поворот системи кримінальної юстиції до проблеми потерпілих від злочинів, оскільки сьогодні завдання якраз і полягає в поглибленому й детальному дослідженні й розробці основ теорії кримінальної віктимології, у формуванні системи наукових знань про жертву злочину з метою оптимізації соціального конт-

¹⁷ Див.: Джужа О.М., Моїсєєв Є.М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарні аспекти): Монографія. – К.: НВТ “Правник”. – Нац. акад. внутр. справ України, 1998. – 84 с.

¹⁸ Див.: Туляков В.О. Віктимология (социальные и криминологические проблемы): Монография. – О., 2000. – С. 3–4.

ролю над злочинністю, гуманізації кримінальної політики і приведення українського національного законодавства у відповідність з міжнародно-правовими стандартами в галузі захисту прав жертв злочинів¹⁹.

У 2001 році під загальною редакцією професора О.М. Джужі вийшов друком підручник “Курс кримінології” (у двох томах)²⁰, підготовлений кримінологами Національної академії внутрішніх справ України та юристами-практиками правоохоронних органів України, до якого увійшли два розділи: “Проблеми віктимології та суїцидальної поведінки” та “Віктимологічний аспект профілактики злочинів”.

Пізніше, у 2002 році, вищезазначеним авторським колективом був виданий підручник “Кримінологія”²¹, до якого увійшли два розділи: “Кримінологічні аспекти віктимології та суїцидології” та “Віктимологічна профілактика злочинів”.

Через деякий час, у 2003 році, під загальною редакцією професора О.М. Джужі вийшов друком навчально-практичний посібник “Кримінологія”²², підготовлений фахівцями кафедри кримінології та юридичної соціології Національної академії внутрішніх справ України, до якого увійшов розділ “Проблеми віктимології та суїциду”

Насамкінець, у 2004 році фахівцями зазначеної кафедри був підготовлений навчальний посібник “Кримінологія”²³ з темою “Віктимологічні аспекти конкретного злочину”, у якому були ро-

¹⁹ Див.: *Там само*. – С. 3–4.

²⁰ Див.: *Курс кримінології*. Загальна частина: Підручник: У 2 кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком–Інтер, 2001. – 352 с.; *Курс кримінології*: Особлива частина: Підручник: У 2 кн. / М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком–Інтер, 2001. – 480 с.

²¹ Див.: *Кримінологія*: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / О.М. Джужа, Я.Ю. Кондратьєв, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К., 2002. – 416 с.

²² Див.: *Кримінологія*: Навч.-метод. посіб. / О.М. Джужа, Є.М. Моїсєєв, В.В. Василевич та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К., 2003. – 400 с.

²³ Див.: *Кримінологія*: Навч. посіб. / О.М. Джужа, В.В. Василевич, Ю.Ф. Іванов та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Прецедент, 2004. – 208 с.

зглянуті питання поняття і завдання віктимології, віктимна поведінка та віктимологічне дослідження.

Отже, виникнення кримінологічної віктимології пов'язано з достатньо відомим явищем в історії формування багатьох наук, коли в результаті проведених досліджень у межах окремих галузей знань накопичується такий матеріал, який під впливом суспільних потреб притягує увагу фахівців у сфері спеціальних пізнань. Саме в процесі взаємного впливу нового дослідницького матеріалу та суспільних потреб проходить диференціація галузей науки або з окремих галузей знань виділяються нові за своїм змістом. Такий історичний процес відбувався в період становлення та розвитку кримінологічної віктимології як окремого напрямку знань про жертву злочинного посягання.

Об'єктивними факторами формування кримінологічної віктимології як самостійної галузі знань є:

1) потреби пізнання стану кримінальної віктимності та віктимізації суспільства;

2) необхідність накопичення спеціальних даних, дослідницького матеріалу, який дав би можливість не лише зафіксувати і пояснити такі факти, але й запропонувати відповідні прогнози розвитку таких процесів на майбутнє;

3) потреби у визначенні системи заходів віктимологічної профілактики на рівні суспільства, соціальної групи чи конкретної особи.

1.2. Поняття і предмет кримінологічної віктимології

Дослідження генезису вчення про жертву злочину дає можливість дійти висновку про те, що ця проблема за останні роки отримала достатнє обґрунтування. Водночас окремі її аспекти, зокрема кримінологічні, потребують своєї розробки та аргументації.

Ґрунтовний кримінологічний аналіз злочинності як соціального явища неможливий без вивчення негативних її аспектів і, насамперед, жертв злочинних посягань та ступеня віктимізації у країні. За даними лабораторій кримінологічних досліджень НДІ

Національної академії внутрішніх справ України, якщо у 2003 році від злочинних посягань постраждало 43,6 % опитаних громадян, причому 51,7 % із них – більше одного разу, то вже у 2004 році – відповідно 50,8 та 54,5 %²⁴.

Щороку в Україні унаслідок вчинених навмисних злочинів гине понад 5 тис. осіб (у 2003 році – 5900, у 2004 році – 5600). Тільки у 2004 році було вчинено 3,7 тис. убивств і близько 1,8 тис. завдано тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілих²⁵.

Віктимологічна ситуація, що склалася в державі, може бути оцінена як напружена, що потребує створення системи заходів, які забезпечать особисту та майнову безпеку громадян і юридичних осіб. Розв'язання цього завдання неможливе без глибокого дослідження детермінаційних факторів і процесів, які зумовлюють зростання рівня віктимізації, зокрема, з позиції криміногенної поведінки жертв злочинів. Саме ця обставина ініціювала дослідження, що проводяться в межах відносно нового напрямку в кримінології, який отримав назву – кримінологічна віктимологія – вчення про криміногенну характеристику особи потерпілого (жертви злочину), причини й умови такої поведінки та систему заходів віктимологічної профілактики.

Науковий інтерес до жертви виник давно і має майже сторічну історію. Однак виникнення цілісної теорії про жертву датується серединою ХХ століття. Віктимологія виконує функцію дослідження усіх закономірностей, пов'язаних із жертвою злочину. З цього моменту проблема жертви стала по суті кримінологічною, тобто розглядається в межах детермінації конкретного злочину та злочинності загалом.

Вивчення обставин учинення злочинів дає змогу зробити висновок, що поряд з більшістю потерпілих, які стали такими, через збіг певних обставин, значна кількість жертв своєю поведінкою провокують злочини або полегшують їх учинення.

²⁴ Див.: *Аналіз криміногенної ситуації в Україні у 2004 році.* – К.: НДІ Нац. акад. внутр. справ України, 2005.

²⁵ Див.: *Стан злочинності на території України за 12 місяців 2004 року.*

Тому особливий інтерес для кримінологічної віктимології становлять жертви з віктимологічними девіаціями, тобто особи, яким з огляду на певні соціальні (представники окремих професій, соціальних груп) чи фізіологічні (вік, стать, стан здоров'я) характеристики притаманна підвищена схильність стати жертвою злочинного посягання. Без вивчення всіх, і зокрема, таких осіб неможлива розробка спеціальних, нетрадиційних (віктимологічних) заходів профілактики злочинності, основними завданнями яких є: запобігання необачної, ризикованої, легковажної, провокуючої поведінки особи, яка може бути небезпечною для неї.

Безперечно, що ґрунтовне всебічне вивчення жертв злочинів необхідне, оскільки значна кількість потерпілих опиняється в такій ролі через небезпечну для них, але вимушену поведінку (наприклад, при виконанні службового чи громадського обов'язку). Крім того, узагальнення даних про потерпілих допомагають встановити реальну об'єктивну кримінальну ситуацію та її соціальні наслідки.

Віктимність, віктимізація, віктимологічні фактори, віктимогенні ситуації в системі детермінації злочину і злочинності загалом сьогодні частково досліджуються в рамках предмета кримінології, але цього недостатньо.

Для більш глибокого їх вивчення необхідно розробити й запровадити спеціальний курс віктимології, який деталізував би кримінологічне значення феномена жертви злочину. Цей науковий напрям виник як реалізація ідеї вивчення жертв злочинів у кримінології. Однак з часом уявлення про неї зазнали змін, визначилися різні думки відносно предмета віктимології та її наукового статусу. Узагальнення наукових поглядів і думок сьогодні можна звести до такого:

віктимологія – самостійна наука, причетність якої до юридичної можна визнати лише частково. Це вчення про жертву, предметом дослідження якого є жертва будь-якого діяння чи явища як протиправного, так і не пов'язаного із правопорушенням;

віктимологія – допоміжна для кримінального права, кримінального процесу, криміналістики міждисциплінарна наука про

жертву злочинних посягань, що функціонує паралельно з кримінологією;

віктимологія – галузь кримінології, чи окрема кримінологічна теорія, що розвивається в межах її предмета.

Отже, віктимологія може бути визначена як загальнотеоретична концепція чи система знань про природу, закономірності й обумовленість поведінки людини, яка наражає себе на небезпеку заподіяння шкоди, потерпілого від нещасного випадку чи іншого впливу, який не передбачає юридичної відповідальності щодо заподіяної шкоди; про потерпілого від протиправного посягання та заходи профілактики віктимної поведінки. Водночас як науково-прикладний напрям віктимологія виникла в рамках кримінології, оскільки об'єктивна необхідність соціальної практики потребувала відповіді на питання: через які причини або обставини ті чи інші особи або соціальні групи стають жертвами злочинних посягань частіше ніж інші, які перебували в аналогічних ситуаціях. Тому абсолютно логічним є висновок про те, що віктимологія – наука кримінологічна, основним завданням якої є дослідження специфіки причинного комплексу злочинності загалом та конкретного злочину зокрема, з урахуванням обставин ситуативного характеру, які формуються під впливом поведінки жертви злочинного посягання чи підвищеної схильності стати жертвою злочину.

Тому, з урахуванням природи формування віктимної поведінки, віктимологія може бути казусною (не правовою), тобто заподіяння шкоди внаслідок екологічного лиха, техногенної катастрофи тощо, та деліктною (правовою: цивільно-правовою, адміністративно-правовою та кримінально-правовою) – заподіяння шкоди внаслідок протиправної поведінки.

Особливу увагу для кримінологічної науки становить розвиток кримінальної віктимології як комплексної міждисциплінарної галузі, що досліджує проблему жертви злочину з позицій кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого права, криміналістики та кримінології²⁶.

²⁶ Див.: Джужа О.М. Віктимологія на захисті прав і законних інтересів жертви злочину // Право України. – 2002. – № 2. – С. 134.

З урахуванням потреб практики виникає необхідність “роз’єднати” цю комплексну міждисциплінарну галузь знань на такі складові: кримінально-правову, кримінально-процесуальну, кримінально-виконавчу, криміналістичну та криминологічну. Це необхідно зробити з урахуванням істотних розбіжностей предмета, мети, завдань, функцій та принципів віктимології.

Кримінально-правова віктимологія – вчення про роль потерпілого у злочинних діяннях, завданням якого є вивчення особистісних якостей і використання віктимологічних знань у вирішенні питань кваліфікації діяння, індивідуалізації покарання, можливості кримінально-правового переслідування чи відмови від нього, а також кримінально-правового захисту потерпілого від злочину в рамках кримінального закону.

Кримінально-процесуальна віктимологія – система знань про роль потерпілого як учасника кримінального процесу, яка розробляє критерії визнання особи потерпілого, визначає статус потерпілого, його права й обов’язки, можливість порушення кримінального переслідування за скаргою потерпілого, визнання потерпілого цивільним позивачем, відшкодування майнової та немайнової шкоди потерпілому, захист потерпілого та інших учасників процесу під час розслідування судового слідства, і реалізації покарання до особи, яка вчинила злочин.

Кримінально-виконавча – система знань про жертву злочинів у місцях позбавлення волі; ефективність запобігання конкретним злочинам та злочинності загалом серед засуджених шляхом застосування безпосередніх заходів правового та виховного впливу, орієнтованих як на безпосередніх жертв, так і потенційних потерпілих з високим ступенем ризику (віктимності) в кримінально-виконавчих установах.

Криміналістична віктимологія – окремий напрям знань у криміналістиці, завданням якого є оптимізація процесу розслідування злочинів, удосконалення тактичних і методичних рекомендацій на основі специфічної віктимологічної інформації про потерпілу особу, її поведінку, зв’язки та взаємини²⁷.

²⁷ Див.: *Криминалистическая* віктимологія (вопросы теории и практики): Сб. науч. тр. / Иркутский гос. ун-т им. А.А. Жданова. – 1980. – С. 25.

Кримінологічна віктимологія – вчення про жертву злочину, її кримінологічно-віктимологічні характеристики, якості та властивості; систему віктимологічних детермінант індивідуальної та групової віктимності, віктимізації та віктимної поведінки жертви злочину на основі накопичення віктимогенного потенціалу, а також систему заходів віктимологічної профілактики на загальному, спеціальному та індивідуальному рівнях.

Специфіка кримінологічної віктимології обумовлює і специфіку предмета її вивчення. Якщо з позиції кримінально-правової та кримінально-процесуальної віктимології вивчається правовий статус потерпілого, то з огляду кримінологічної віктимології наукові інтереси орієнтовані на кримінологічний аспект, пов'язаний з жертвою злочину, її місцем і роллю в причинному комплексі та механізмі віктимної поведінки, а також віктимологічною профілактикою. Щодо оцінки об'єкта дослідження підходить авторів також неоднакові. Об'єктом кримінально-процесуальної віктимології може бути тільки потерпілий, визнаний таким на підставі закону, тобто особою, яка проводить дізнання чи слідство і виносить з цього приводу відповідну постанову (ухвалу). У кримінологічній віктимології термін “потерпілий” – не єдиний. У ній цілком припустимо вживання поняття “жертва”, “рецидивна жертва”, “потенційна жертва”, що значно розширює сферу досліджень і передбачає систему профілактичних заходів.

Із кримінологічних позицій розглядається жертва будь-якого кримінально караного посягання, навіть якщо особа, котра завдала шкоду, не встановлена, і злочин залишається нерозкритим, або коли особа, яка вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності взагалі (зокрема, за бажанням самої жертви, яка вибачає правопорушнику). Водночас для забезпечення практичного застосування висновків віктимологічних досліджень необхідна впевненість практичних працівників правоохоронних органів у можливості та потребах реалізації віктимологічних знань у конкретних умовах їх діяльності. Переконавості практичних працівників у потребі віктимологічних знань немало сприяє і та обставина, що Верховний Суд України у постановках Пленуму

та узагальненнях практики²⁸ послідовно проводить думку про необхідність обліку особи й поведінки потерпілого, його відносин зі злочинцем з метою правильної кваліфікації злочинів, об'єктивного дослідження всіх обставин справи, індивідуалізації вини та відповідальності.

Підсумовуючи різні напрями та погляди вітчизняних віктимологів, можна зробити такі висновки. *Предметом вивчення кримінологічної віктимології є:*

а) віктимологічна характеристика жертв (потерпілих)²⁹ від злочинних посягань, як на соціальному (статистичному), так і на індивідуальному (фізичному) рівнях, згідно з їх класифікаційними диференційованими ознаками і властивостями віктимності певних груп ризику;

б) соціальні та особистісні (об'єктивні і суб'єктивні) причини й умови, що сприяють становленню потерпілих; їх роль у генезисі й механізмі злочину;

в) особистісно-ситуаційна природа взаємодії злочинця і жертви під час вчинення злочину (віктимологічна ситуація);

г) комплекс запобіжних (профілактичних) заходів, спрямованих на потерпілого та потенційну жертву на різних соціальних, у тому числі на індивідуальному (фізичному) рівнях;

д) шляхи, засоби та способи захисту і відшкодування збитків, заподіяних потерпілому (жертві) внаслідок злочинного посягання.

²⁸ Див.: *Узагальнення практики Верховного Суду України щодо застосування кримінально-процесуального законодавства, що передбачає захист прав потерпілого* (від 22 жовтня 1998 року).

²⁹ На нашу думку, основним терміном для визначення тих, кому злочинними посяганнями завдана шкода, повинен все ж таки залишатися “потерпілий”, тобто термін, обраний законодавцем. Однак й інші синоніми “потерпілого” (передусім “жертва”) можуть бути використані не лише без шкоди для точного викладення тих чи інших положень, а й для точнішого словесного забарвлення багатогранної суперечливої фігури потерпілого в тому чи іншому контексті (Див.: *Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии.* – Душанбе, 1977. – С. 9).

Наведені вище проблеми частково вивчалися в юридичній науці (передусім кримінології) й до виникнення вчення про жертву, але кримінальна віктимологія³⁰ досліджує їх у комплексі.

Виходячи із зазначеного вище й була зроблена спроба теоретично обґрунтувати необхідність розвитку кримінальної віктимології у вигляді окремої дисципліни і як наукового напрямку в межах загальнотеоретичної концепції віктимології, розробити низку вузлових проблем даного напрямку і, зокрема, систему курсу, а підходами до його окреслення слугували як об'єктивні, так і суб'єктивні умови розвитку дисциплін кримінально-правового напрямку. Важливу роль тут відіграв закон диференціації наук, тобто виокремлення з кримінології приватних теорій. І потерпий від злочину не зміг залишитися в цьому розумінні винятком.

Наведене свідчить, що на ґрунті кримінальної віктимології, як її складового елемента, є можливість визначити й обґрунтувати курс кримінологічної віктимології і науковий напрям у межах загальної і кримінальної віктимології, а також у межах кримінології окреслити, виходячи з концептуальних проблем, компоненти, які увійшли б до Загальної частини вивчення, поняття предмета, методологічну базу дослідження, принципи, завдання і функції, історію виникнення і розвитку даного наукового напрямку, співвідношення зв'язку кримінологічної віктимології з іншими науками, поняття віктимності, віктимізації та їх основні характеристики, потерпілого (жертву) від злочину, віктимологічну детермінацію, прогнозування віктимної поведінки і планування запобіжних віктимізації заходів, а також віктимологічну програму щодо вирішення проблем компенсації збитків жертвам злочинних посягань.

Спеціальна (Особлива) частина кримінологічної віктимології могла б, на наш погляд, вивчати жертву, її ставлення до зло-

³⁰ Для чіткості в характеристиках звужуємо дуже широке значення терміна "віктимологія", тобто вчення про жертву взагалі. З цією метою вводиться визначення "кримінальна віктимологія", тобто галузь знань, що вивчає потерпілих (жертв) від злочинних посягань, а не жертв природних економічних катаклізмів і не постраждалих від будь-яких правопорушень (адміністративних, цивільних, трудових тощо).

чинних посягань у конкретних видах злочинів, зокрема, проти особи, власності, стосовно неповнолітніх, жінок, літніх людей, у місцях позбавлення волі, стосовно військових, у сфері екології, економіки та в побуті тощо. Показником є все більш зростаючий потік спеціальних досліджень потерпілого від статевих злочинів, умисних убивств, автодорожніх подій, злочинів, учинених з необережності, та системи заходів запобігання віктимності в генезисі названих видів злочинів.

Загальна і кримінальна віктимологія (як загальне й особливе) в комплексній загальнотеоретичній концепції системи знань перебуває на початковому етапі становлення і розвитку, методологія, понятійний апарат якої складається і викристалізовується. І, виходячи з набуття цих знань як один із наукових напрямів кримінології, як її підгалузі, використовуючи понятійний апарат юридичних, соціологічних і психологічних галузей науки, формується (як одиничне) кримінологічна віктимологія, використовуючи розроблення спеціальних галузевих знань, положень і понять, що виступають не лише як результат пізнання кримінальної дійсності, а і як засіб, апарат мислення, на підставі якого відбувається визначення і освоєння нових об'єктів дослідження, властивостей і закономірностей віктимологічних процесів у суспільстві та їх нейтралізація.

Даний підхід не суперечить і не заважає, а, навпаки, сприяє об'єктивному розгляду й характеристиці злочинності комплексно, як системи злочинів і злочинців, так і системи жертв (потерпілих) від злочинів у тісній взаємообумовленості і взаємодії. При цьому кримінологічний аспект віктимології, або віктимологічний аспект (фактор) кримінології не повинен розглядатись як додаток (доповнення) до характеристики злочинності, а як органічно існуючий у складі події злочину фактор. Умовний поділ предмета даної комплексної проблеми з виділенням кримінологічної віктимології є лише спробою звернути на цей фактор увагу і більш професійно підійти до його вивчення і дослідження.

1.3. Методологія кримінологічної віктимології

Термін “метод”, у його буквальному значенні, перекладається з грецької як “шлях” до будь-чого або виступає синонімом слів “засіб”, “спосіб”, “прийом” тощо.

Поняття методу кримінологічної віктимології є узагальнюючим і містить у собі:

- 1) методологію – основоположні принципи науки;
- 2) методику – сукупність конкретних методів (інструментарій дослідження), що застосовуються при вивченні конкретних проблем, пов’язаних із жертвою злочину;
- 3) методи – конкретні прийоми й способи дослідження.

Методологічною основою кримінологічної віктимології є положення теорії пізнання і загальної теорії кримінології та віктимології. Методологічні принципи дозволяють розглядати жертву злочину, її віктимогенні детермінанти як явища соціально-психологічні у постійній взаємодії та розвитку. Саме такий методологічний підхід має вирішальне значення в реалізації віктимологічних засад профілактики злочинів загалом та запобігання окремим видам злочинів зокрема.

Принцип діалектичного розвитку як один з найважливіших принципів пізнання жертви дає можливість дослідити причини та умови, що призводять до зростання рівня віктимізації як соціального явища та зміни соціально-економічного розвитку, які впливають на такі процеси.

Не менш важливу роль у кримінологічній віктимології відіграють інші філософські закони та категорії. Зокрема, ґрунтуючись на філософському законі загального взаємозв’язку й взаємозалежності явищ природи та суспільства, можна стверджувати, що жертва не може вивчатися ізольовано, поза її зв’язком з іншими соціальними процесами.

У кримінологічній віктимології активно застосовується метод *системного підходу*. Він дає можливість дослідити об’єкт в єдності значної кількості взаємодіючих елементів, а якість об’єкта визначити не стільки набором складових його елементів, скільки характером взаємодії між ними. Тому неможливо дати

адекватну кримінологічну оцінку злочину доти, доки не будуть детально досліджені всі внутрішні зв'язки та обставини, які у своїй сукупності створили умови його вчинення, тим чи іншим чином вплинули на злочинну поведінку, сформували мотиваційну готовність злочинця до протиправних дій.

Загальнонауковий метод *структурно-функціонального аналізу* дає можливість дослідити обмеження криміногенних проявів шляхом ефективного застосування заходів віктимологічної профілактики, які у взаємодії з іншими елементами становлять цілісну систему заходів запобігання окремим злочинам і злочинності загалом.

Серед конкретних методів для проведення досліджень жертв злочинів використовують статистичні й соціологічні методи.

Статистичні методи застосовують для:

- 1) характеристики кількісно-якісних показників жертв рівня віктимності та ступеня віктимізації;
- 2) установлення взаємозв'язків між злочинцями та їх жертвами;
- 3) розробки прогнозу на майбутнє;
- 4) оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів;
- 5) установлення рівня суспільної небезпеки злочинних наслідків тощо.

Серед соціологічних методів значного поширення у віктимології набули такі методи, як опитування, тестування, експертної оцінки, соціометрії, аналізу тощо.

Анкетний метод являє собою спосіб дослідження жертви злочину шляхом опитування репрезентативного числа осіб або узагальнення відомостей, наприклад, у кримінальних справах, за спеціально розробленою письмовою анкетною з подальшим узагальнюючим аналізом й оцінкою зібраних даних. Анкетне опитування може проводитися серед потерпілих працівників правоохоронних органів, представників громадських організацій, окремих груп населення тощо.

Перевага анкетного методу в тому, що він дозволяє одержувати дані за такими показниками, які неможливо виявити

у статистичних матеріалах і, що особливо важливо, дає можливість проводити кількаразову перевірку отриманої інформації. Недолік зазначеного методу – в неминучій суб'єктивності інформації, отриманої методом анкетного опитування³¹. Тому іноді з метою перевірки такої інформації використовують метод анонімого анкетного опитування, який за рубежом отримав назву self-report. Як правило, він застосовується при вивченні латентної злочинності та кримінологічних якостей особистості.

Розрізняють анкети закриті, у яких відповіді підготовлені заздалегідь, і респонденту пропонується найбільш вірну, на його думку, і відкриті, у яких відповідь надається опитуваним особисто або записується на основі даних матеріалів справи. Можуть бути змішані анкети, у яких частина відповідей уже запропонована, а інша записується під час безпосереднього анкетування. Відкриті й закриті відповіді можуть бути навіть у рамках одного питання.

Метод анкетування дає позитивні результати тільки в поєднанні з іншими методами, забезпечуючи таким чином повноту, об'єктивність і вірогідність усього дослідження та його результатів.

Інтерв'ю – опитування у формі бесіди, один з учасників якої ставить питання, а інший на них відповідає.

Інтерв'ювання багато в чому схоже з анкетуванням, на відміну від якого відповіді опитування даються в усній формі. У цьому виявляються позитивні й негативні сторони зазначеного методу. Перевагами інтерв'ю є те, що воно дозволяє за певних обставин отримати необхідну досить ґрунтовну інформацію в стислий проміжок часу. Однак, з огляду на специфіку дослідження і його завдань, можливі й серйозні утруднення в досягненні позитивних результатів. Щоб уникнути цих ускладнень, потрібна спеціальна організаційно-психологічна підготовка до проведення усного опитування й відповідна професіоналізація осіб, які використовують такий метод. Зазвичай інтерв'ювання

³¹ Див.: *Преступность и криминология в современной Японии.* – М.: Прогресс, 1989. – С. 50.

застосовується для поглибленого вивчення особистості, потерпілих і суспільної думки. Виділяють такі різновиди інтерв'ю:

вільне (неформальне), при якому допускається довільна зміна кількості й змісту питань залежно від ходу бесіди;

стандартизоване (формальне), за умови чіткого обмеження й формулювання конкретних питань.

Усне опитування може бути індивідуальним і груповим, в останньому варіанті інтерв'юер спілкується відразу з декількома особами, думка яких ураховується за ступенем значущості.

Тестування (від англ. test – досвід, проба) – метод психологічної діагностики, що використовує стандартизовані питання й завдання (тести), які мають певну шкалу значень. Застосовується для стандартизованого виміру індивідуальних розходжень. Процес тестування може бути розділений на три етапи: 1) вибір тесту, що визначається метою тестування, завданнями дослідження загалом, а також ступенем вірогідності й надійності тесту; 2) його проведення, що обумовлено інструкцією до тесту; 3) інтерпретація результатів, що пов'язано із системою теоретичних допущень щодо предмета тестування й теоретичних установок. Тестування завжди повинен проводити кваліфікований психолог.

Тестування дає можливість кількісно оцінити психологічні якості, які складно піддаються розрахункам, а також виявити ті якості особистості, які важко або неможливо виявити під час клінічних бесід або вивчення письмових матеріалів. У кримінологічній віктимології тестування зазвичай застосовується для дослідження жертви злочину, мотивації віктимної поведінки, емоційних, вольових, інтелектуальних й інших особливостей потерпілих, їх установок й орієнтації, характеру й змісту відносини з іншими людьми, ставлення до самого себе тощо.

Соціометрія (від лат. socius – товариш, співучасник), лат. societas (суспільство) і грец. metrum (вимір). Це вимір емоційно-психологічних зв'язків між людьми; система організаційно-технічних засобів і процедур для кількісного та якісного аналізів. Соціально-емоційні зв'язки конкретного індивіда з тією групою осіб, у якій він живе та працює.

За допомогою цього методу можна прослідкувати віктимологічні особливості взаємин у групі, дати їм оцінку, виявити характер психологічних взаємовідносин, наявність конфліктних ситуацій тощо.

Соціометричне дослідження пропонує використання переважно методів письмового й усного опитувань (анкетування, інтерв'ю). Отримані дані обробляють та підводять підсумки в соціоматрицях (схемах)³².

Документальний метод передбачає вивчення документів, що містять інформацію про жертву злочину.

Найважливішим джерелом документальної інформації є узагальнення судово-слідчої практики³³.

Вивчення кримінальних справ, як правило, доповнюється опитуванням жертв, їх родичів, товаришів по службі; аналізом документів, що не ввійшли до кримінальної справи (особистих листів, офіційних свідоцтв тощо); проведенням психологічних тестів, складанням соціограм тощо.

Крім кримінальних справ, зазначений метод використовується для аналізу найрізноманітнішої іншої документації: офіційної і неофіційної (нормативні акти, особисті документи, правова, економічна та інша статистика тощо).

Спостереження являє собою процес візуального сприйняття обстановки (ситуації), що має віктимологічне значення.

Відомі такі види спостереження, як *безпосереднє*, за якого дослідник обмежує свою роль пасивним спостереженням конкретної ситуації. Інший вид – *включене спостереження*, при здійсненні якого дослідник стає активним учасником досліджуваного процесу (діяльності) в колективі (групі), у якому про його ролі найчастіше нікому не відомо, втім цей аспект залежить від форми, мети і характеру спостереження.

Експеримент – науково поставлений досвід, завданням якого є отримання віктимологічної інформації шляхом форму-

³² Див.: Волков И.П. Социометрические методы социально-психологических исследований. – Л., 1970.

³³ Див.: Кримінологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 11.

вання контрольованих умов функціонування об'єкта дослідження. У вузькому розумінні застосовується досить обмежено, тому що через його віктимологічну суть нерідко виникають проблеми етичного характеру. Так, не коректно методом експерименту відтворювати дослідним шляхом систему причин та умов конкретного злочину. Водночас зазначений метод може бути успішно застосований для перевірки дії соціально позитивних факторів, ефективності профілактичної роботи тощо. Інакше кажучи, соціальний експеримент корисний при вивченні штучно створюваних змін умов і форм суспільного життя в рамках, наприклад, економічних або соціально-правових перетворень (формування системи органів ювенальної юстиції).

Експертна оцінка необхідна при прогнозуванні тих або інших явищ. При здійсненні цього методу в основі результату оцінки заданих суб'єктивних й об'єктивних факторів, що впливають на рівень віктимності та віктимізації злочинності, лежить думка фахівців, відповіді яких узагальнюються, аналізуються з метою визначення їх опосередкованого значення.

Зазначений перелік методів не є вичерпним. Крім названих, з метою більш повного, ґрунтовного та всебічного дослідження елементів предмета кримінологічної віктимології можуть використовуватися й інші, як загальнонаукові (аналізу і синтезу), так і окремонаукові (психолого-педагогічні) методи (прийоми), що становлять основу наукового інструментарію пізнання. Кожен із названих методів передбачає певну процедуру (техніку) дослідження, вибір якої залежить від програми, мети і завдань такого вивчення.

1.4. Завдання і практичне значення кримінологічної віктимології

На початку ХХІ століття кримінологічна віктимологія посідає одне з визначних місць у системі суспільних наук і в юридичній практиці. Окремі її положення є обов'язковими для вивчення в рамках викладання курсів кримінології, криміналістики, кримінально-виконавчого права, соціології права та інших

дисциплін, передбачених тематичними планами й програмами державних і недержавних вищих навчальних закладів юридичного профілю як в Україні, так і за її межами. Водночас варто визнати, що перед кримінологами, як теоретиками, так і практика-ми, стоять відповідальні завдання, які на сьогодні не можна вважати остаточно вирішеними.

Основним завданням кримінологічної віктимології на сучасному етапі є потреба наукового пояснення і прогнозування віктимологічних процесів з метою забезпечення інтенсифікації профілактичного впливу на злочинність на основі нетрадиційних підходів, у центрі яких перебуватиме не особа, яка вчиняє, вчинила чи може вчинити злочин, а особа, яка за певних (соціобіологічних) обставин може стати жертвою злочинного посягання. Саме ці обставини визначають її завдання та високий ступінь потреби таких знань.

По-перше, кримінологічна віктимологія має надати об'єктивну (реальну) інформацію про стан і тенденцію віктимізації суспільства як негативного процесу внаслідок учинення злочинів частиною членів суспільства.

По-друге, кримінологічна віктимологія, як вчення про жертву злочину, розкриває сутність відповідних явищ і процесів, проникає в механізм їх закономірностей з метою визначення можливих напрямів впливу і, що особливо важливо, прогнозування (передбачення) нових ситуацій чи подій.

По-третє, кримінологічна віктимологія повинна відповісти на питання чому: за яких обставин окрема особа чи соціальна спільнота стає жертвою злочинного посягання.

По-четверте, завданнями кримінологічної віктимології є розробка пропозицій найбільш ефективних заходів профілактичного впливу на потерпілих, у тому числі примусового характеру для осіб з асоціальною чи девіантною поведінкою.

По-п'яте, кримінологічна віктимологія розробляє рекомендації інформаційного характеру про способи та шляхи мінімізації віктимогенних ситуацій та можливі варіанти їх запобігання чи нейтралізації.

Реалізація зазначених завдань та забезпечення практичного застосування висновків віктимологічних досліджень цілком і повністю залежить від упевненості практичних працівників правоохоронних органів у можливості та потребах реалізації віктимологічних знань у конкретних умовах їх діяльності. Переконливості практичних працівників у потребі віктимологічних знань сприяє і та обставина, що Верховний Суд України в постановках Пленуму та узагальненнях практики³⁴ послідовно проводить думку про необхідність обліку осіб і поведінки потерпілого, його відносин зі злочинцем з метою правильної кваліфікації злочинів, об'єктивного дослідження всіх обставин справи, індивідуалізації вини та відповідальності.

Шляхом реалізації віктимологічних ідей і результатів віктимологічних досліджень можливо отримати важливий інформаційний матеріал для удосконалення профілактики злочинів, для правового виховання, соціального контролю на всіх рівнях – загальному, груповому та індивідуальному. Важливе значення віктимологічних рекомендацій в тому, що вони орієнтують практику на невикористані резерви щодо вивчення і застосування віктимологічного фактора в запобіганні злочинності. Сьогодні вивчення причин злочинності в територіальному розрізі без обліку вказаного вище фактора є одностороннім, а теоретичні і практичні висновки недостатньо повними.

Виникає необхідність у формуванні окремого розділу в системі кримінальної статистики, який може бути названий віктимологічною статистикою. Її основне завдання – дати якісну характеристику жертви злочину та її поведінки на індивідуальному, фізичному рівні такими показниками: правовими, соціально-демографічними, морально-психологічними, рольовими ознаками, що характеризують особу потерпілого; станом і поведінкою в момент вчинення злочину (її різновидами – нейтральна, провокуюча, активна, пасивна); шкодою, що завдана потерпілому зло-

³⁴ Див.: *Узагальнення практики Верховного Суду України щодо застосування кримінально-процесуального законодавства, що передбачає захист прав потерпілого* (від 22 жовтня 1998 року).

чином, і можливостями її відшкодування, а також кількісно-якісну характеристику жертви на соціальному (мікросоціальному), статистичному рівні, як соціально-кримінологічне явище.

Отже, кримінальна статистика, зокрема її статистичні обліки (форми статистичної звітності), мають включати в себе не лише показники, що характеризують злочинність, заходи боротьби з нею і особу злочинця, а й віктимність та її профілактику. Саме при такому підході є можливість розглядати злочинність всебічно і комплексно з урахуванням віктимологічного фактора як на індивідуальному, так і соціальному рівнях та розробляти запобіжні заходи, спрямовані як на кримінальну систему та її представників, так і одночасно на віктимогенну систему та її представників (жертв злочинів, рецидивних та потенційних) і соціальні спільноти, які можуть потрапити до розряду жертв.

Дані, отримані в результаті віктимологічних досліджень, можуть допомогти і правосуддю глибше дослідити обставини справи, об'єктивно та адекватно реальним обставинам і ролі учасників процесу кваліфікувати ті чи інші злочини з урахуванням особи і поведінки потерпілого та індивідуалізувати покарання. Віктимологічні знання можуть істотно вплинути на удосконалення методів розслідування, розвиток слідчої тактики, на весь процес розумової діяльності слідчого. Віктимологічні дослідження в майбутньому дадуть можливість розробити і запровадити в практику органів внутрішніх справ Положення з організації віктимологічної профілактики злочинів органів внутрішніх справ. У процесі розвитку віктимологічних досліджень їх результати будуть використані в нормотворчій діяльності³⁵ при удосконаленні кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого законодавства, при розробленні методики і тактики розслідування і розкриття окремих категорій злочинів, у судовій практиці, в аналітичній роботі органів прокуратури, Служби без-

³⁵ Див.: *Про реабілітацію* жертв політичних репресій в Україні: Закон України від 17 квітня 1992 року; *Про порядок* відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органу дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду: Закон України від 1 грудня 1994 року.

пеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції, інших правоохоронних органів України.

Аналіз віктимологічних досліджень свідчить, що відбувається не лише подальше накопичення емпіричних даних, а й робляться серйозні спроби визначити наукові поняття, напрацювати термінологію, виробити наукову класифікацію і, таким чином, створюються передумови переходу до міждисциплінарних комплексних досліджень. На цій стадії є важливим посилення контактів між вченими, які працюють над даною проблемою за своїми спеціальностями, і між фахівцями, котрі працюють над нею в рамках різних спеціалізацій (кримінального права, кримінального процесу, кримінології, криміналістики, судової психіатрії, кримінальної статистики та інших, зокрема, неюридичних дисциплін). Для досягнення наукової мети – отримання якісно нового знання – дослідникам доцільно спрямувати свої пошуки і надбання міждисциплінарних досліджень проблеми потерпілого на розроблення самостійного наукового кримінологічного напрямку, а в перспективі – і на наукову дисципліну – кримінальну віктимологію. Необхідно також налагодити тісні контакти між вченими і практичними працівниками для організації спільних досліджень контингентів потерпілих від злочинів у державі щодо розроблення віктимологічних аспектів профілактики і правової пропаганди.

З огляду на предмет, систему, завдання та значення кримінологічної віктимології, достатньо виразно виділяються її дві основні функції:

- 1) фундаментальна;
- 2) прикладна.

Реалізація фундаментальної функції дає можливість дослідити:

- поведінку жертви, що здійснює визначальний вплив на мотивацію злочинного діяння. Зміст такої поведінки за певних обставин може провокувати злочин, і таким чином, з одного боку, полегшити настання злочинних наслідків, з іншого – створити

умови, за яких злочин може бути припиненим, локалізованим, або ж зовсім неможливим;

- віктимність, як особливий феномен, що проявляється у підвищеній схильності (вірогідності) стати жертвою злочинного посягання. Рівень такої вірогідності визначає рівень віктимності: чим вищим є рівень першої, тим вищим є рівень другої. Така прямопропорційна залежність є незмінною. Віктимність притаманна як окремій особистості, так і соціальному статусу та соціальній ситуації, що провокує або полегшує злочин і настання суспільно небезпечних наслідків. У зв'язку з цим виділяють особистісну, рольову та ситуативну віктимність, яка залежить від низки факторів, зокрема:

а) особистісних характеристик (вік, стать, потреби, інтереси тощо);

б) соціального статусу, соціальної ролі особи, особливостей її службових повноважень, рівня матеріального забезпечення та захищеності;

в) рівня розвитку конфліктної ситуації, умов, місця і часу, в яких така ситуація розвивається;

- віктимізацію, як процес перетворення в жертву, чи наслідок такого процесу. Рівень віктимізації в конкретних умовах простору і часу може свідчити про стан захищеності членів суспільства та розглядатися як суспільний результат вчинених злочинів, який несе в собі характеристику даних про потерпілих, час, місце і спосіб їх віктимізації;

- віктимну ситуацію, як життєву обстановку, що складається у зв'язку з якостями особи чи поведінкою жертви, коли виникає реальна можливість заподіяння їй шкоди;

- віктимну детермінацію, як складну взаємодію різноманітних форм взаємодії соціально-політичних, економічних, психологічних та біологічних факторів на рівні причинних, функціональних та кореляційних залежностей.

Реалізація прикладної функції дає можливість розробити систему заходів, яка ґрунтується на:

- максимальному використанні та реалізації захисних можливостей потенційних потерпілих за рахунок відповідної індивідуально-виховної роботи: сімейного, статевого та фізичного виховання;

- ефективному, професійному навчанні, вмінні розпізнати небезпечні ситуації, критичності, уважності та самодисциплінованості;

- правовому вихованні, навчанні та умінні користуватися наданими гарантіями безпеки з боку держави та на активній громадській позиції, як учасника суспільних відносин;

- ефективному, технічному забезпеченні засобами безпеки від злочинних посягань як активного так і пасивного захисту (охоронна сигналізація, спеціальні засоби тощо);

- пріоритетності, ефективності та дієвості заходів віктимологічної профілактики, як найбільш перспективного і гуманного способу впливу на злочинність та недопущення настання шкідливих наслідків.

Успішна реалізація зазначених функцій кримінологічної віктимології можлива, на наш погляд, за умови дотримання певних принципів, тобто основних вимог і умов, що дозволить розробити ефективну стратегію поступового зниження рівня віктимізації населення країни. В основі таких принципів може лежати інтеракціоністський підхід пояснення причини злочинності та інтеракція (взаємодія) між злочинцем і жертвою. Кожен із таких принципів може проявлятися специфічно. Серед них, зокрема, виділяються:

1) принципи ідентифікації факторів – за кожним фактом віктимізації необхідно побачити проблему – на підставі чого виникла віктимна ситуація і чому вона призвела до шкідливих наслідків;

2) принцип визначального фактору – необхідно орієнтуватися на найближчу та найвагомішу обставину (фактор), що формує зміст і напрям розвитку віктимної ситуації;

3) принцип ініціативного впливу – система віктимологічної профілактики повинна спрацьовувати на випередження, не обмежуючись наданням захисту чи допомоги у випадку настання шкідливих наслідків чи високої імовірності їх настання. Правове,

професійне, сімейне, фізичне виховання, інформування населення має відбутися без урахування рівня віктимності окремих громадян чи соціальної групи;

4) принцип концентрації зусиль – віктимність розподіляється достатньо нерівномірно, як у часі, так і в просторі, а також за суб'єктами. Дані поточних зведень заяв і повідомлень, що надходять до чергових частин органів внутрішніх справ, а також дані статистики свідчать про наявність часу і територій, які є найбільш віктимогенними³⁶.

За даними тих же досліджень, у жертв шахрайства та кишенькових крадіжок ризик стати потерпілим від аналогічних посягань у три рази вищий, ніж осіб, стосовно яких не було здійснено злочинного впливу;

5) принцип гарантії безпеки – правоохоронним органам, зокрема, силовим структурам, варто змінювати функціональну модель воєнізованої організації в модель надання гарантій безпеки. Потенційна жертва має перетворюватися у споживача безпеки, яку можуть надати (гарантувати) відповідні органи, запропонувавши спеціальні способи та засоби захисту³⁷.

Подальший розвиток дослідження віктимної проблематики, гуманізація правових процесів в Україні передбачає необхідність реального забезпечення захисту потенційних жертв злочинів усіма органами системи кримінальної юстиції країни.

³⁶ Див.: Кулик О.Г. Аналіз злочинності у 2004 р. – К.: НДІ Нац. акад. внутр. справ України.

³⁷ Див.: Аналіз криміногенної ситуації в Україні у 2004 році. – НДІ НАВСУ. – К.: НДІ Нац. акад. внутр. справ України, 2005.

ТЕМА 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВИ ЗЛОЧИНУ

2.1. Поняття жертви злочину та її структура

Жертва злочину (потерпілий) є істотним елементом у процесах вчинення злочину. Ще в 1941 році німецький кримінолог Ганс фон Гентиг відзначив існування зв'язку між злочинцем і жертвою (наприклад, взаємодія між шахраєм і обдуреним). Він виділив частину злочинності як "...процес, в якому антигромадські елементи пожирають один одного". Таким чином, дві сфери (злочинність і жертва) стають самостійними і пов'язані одна з одною, тобто потерпілий і злочинець протиставляються залежно від обставин, що виникають у суб'єктивно-об'єктивних відносинах.

Роль жертви у вчиненні злочину розглядалася ще в давніх пам'ятках світової культури. Але систематичні наукові дослідження в цьому напрямі почали проводити лише наприкінці 40-х початку 50-х років ХХ сторіччя і їх пов'язують, перш за все, з книгою вищезазначеного німецького вченого Г. Гентига "Злочинність та його жертва" (1948 рік). Він започаткував нову галузь у кримінологічній науці – віктимологію (від латинського слова "victima" – жертва і грецького "logos" – вчення, що разом означає "вчення про жертву"). Г. Гентиг розробив вчення про жертву злочину з такою повнотою, що жоден наступний дослідник цієї проблеми не міг обійти увагою посилання на його основоположні ідеї, зокрема, думку про те, що відносини жертва-злочинець тісно пов'язані зі злочинном. Це дає можливість не тільки комплексно підійти до даного феномена, а й робити прогнози стосовно осіб, які в майбутньому можуть стати жертвами злочинів, а також точніше визначати рівень латентної злочинності.

Вивчаючи особу будь-якої людини (у тому числі особу злочинця і потерпілого) як суб'єкта того чи іншого виду соціальної діяльності, слід мати на увазі, що між особою та її поведінкою існує нерозривний зв'язок.

Особа конкретної людини являє собою індивідуальну форму буття, суспільних відносин.

Таким чином, особа – це цілісна сукупність взаємопов'язаних рис, властивостей і якостей учасника й носія суспільних відносин.

Деяка частина громадян характеризується суспільною пасивністю, зокрема злочинною поведінкою. Боротьба зі злочинністю не може бути ефективною без глибокого знання про те, хто і чому вчинює злочин. Звідси виникає потреба виділити особу злочинця. Але, вивчаючи особу злочинця, розроблюючи методи такого вивчення, не можна обмежуватися лише констатацією тих демографічних, ділових, кримінально-правових, морально-психологічних особливостей, що характеризують людей, які вчинювали злочини. Тут варто використовувати повнішу й різнобічнішу інформацію про всі обставини підготовки або вчинення злочину, включаючи і дані не тільки про злочинців, а й про їх жертви, мотиви й мету дій усіх учасників кримінальних подій.

Не є перебільшенням те, що в низці цих відомостей дані про особу потерпілого мають значення не менше, ніж інформація про злочинців. Роль жертв у виникненні й розвитку ситуацій злочинів зазвичай дуже значна, тому потрібний аналіз кримінологічно значимих ролей жертв і облік усіх віктимологічних обставин, як вихідної бази для конкретних висновків і узагальнень.

Знання особи і поведінки потерпілих потрібно також для прийняття рішень про забезпечення їх особистої безпеки.

Дослідження і облік характеристик осіб жертв і злочинців необхідно для недопущення віктимологічного рецидиву. Що ж включає в себе поняття “особа потерпілого”?

Особу потерпілого можна розглядати лише в тому випадку, якщо людині внаслідок суб'єктивного бажання злочинця або суб'єктивної обстановки було завдано фізичного, морального або матеріального збитку від протиправної дії, незалежно від того, визнана вона у встановленому законом порядку потерпілою чи ні, і чи оцінює вона себе такою суб'єктивно.

Поняття жертви зазвичай ототожнюється з поняттям потерпілого. Вважаємо, що така позиція не є цілком вірною, адже потерпілий згідно зі ст. 49 Кримінально-процесуального кодексу України – це учасник кримінально-процесуальних відносин, який визнається таким органами досудового розслідування і являє собою особу, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову (матеріальну) шкоду.

Жертва, у свою чергу, може і не бути учасником процесу, тому й не визнаватися такою процесуально. Таким чином, поняття жертви в кримінології є ширшим за змістом, ніж потерпілого в кримінальному процесі.

Отже, під жертвою злочину з точки зору кримінологічної віктимології слід розуміти потерпілу від злочину фізичну особу незалежно від того, чи визнана вона такою у кримінально-процесуальному порядку і чи оцінює себе такою суб'єктивно.

Найбільш вірним і повним визначенням, що відображає суть вищезазначеної дефініції, на наш погляд, є визначення *жертви злочину*, під якою слід розуміти особу, або спільноту людей в будь-якій формі інтеграції (у тому числі народ, націю, суспільство загалом), яким злочином заподіяно шкоду.

До структури особи потерпілого входять:

1) соціально-демографічні якості (стать, вік, освіта, сімейний стан тощо);

2) кримінально-правова характеристика (роль жертви в генезисі злочинної поведінки та у створенні криміногенної ситуації);

3) соціально-рольова характеристика, що включає в себе сукупність видів діяльності особи в системі суспільних відносин як громадянина, сім'янина, члена трудового колективу тощо;

4) морально-психологічна характеристика, що відображає ставлення особи до соціальних цінностей і соціальних функцій, які вона виконує. Вона виявляється у ставленні до держави, суспільства, громадянських обов'язків, колективу, оточуючих людей, себе тощо. Сюди ж належить і кримінально-правова система

особи, тому що потерпілий зазвичай з'являється в процесі застосування кримінально-правових норм.

Сьогодні криминологія, у тому числі й віктимологія, мають дані, що можуть бути основою для низки нових і важливих теоретичних та практичних висновків. Зокрема, емпіричний матеріал, отриманий у результаті віктимологічних досліджень у масштабі України, показав, що контингент потерпілих від злочинів на окремій території характеризується статично сталим станом і структурою демографічних, соціальних, соціально-психологічних, кримінально-правових ознак, що відрізняються від аналогічних показників – як контингенту осіб, які вчинили злочин, так і населення в цілому. Окрім того, з окремих видів і категорій злочинів, а також за місцем, часом і мотивами вчинення, зазначені вище ознаки, що характеризують потерпілих, мають статистично сталі показники. Виявлено значний вплив соціально-побутових зв'язків і взаємин між злочинцями і потерпілими на виникнення і розвиток криминогенної ситуації. Розглянемо названі підсистеми. Аналіз соціально-демографічних якостей потерпілих свідчить про те, що їх структура за віковими групами різко відрізняється від населення в цілому: індекс віктимізації найвищий серед вікових груп від 20 до 49 років, тобто найактивнішої частини населення. Найменшу вікову групу становлять особи похилого віку – 19,2 %. Злочини стосовно цих осіб вчинювалися частіше – внаслідок конфліктів побутового характеру.

Однак і сам похилий вік, пов'язаний із послабленням фізичної сили, може виступати за певних умов (наприклад, незначний привід з боку людини похилого віку для вчинення більш небезпечного злочину) обставиною, активізуючою злочинний намір людини. Підсилюється провокуючий ефект неправильної поведінки людей цього віку, їх обтяжливість.

Дослідженням установлено, що серед потерпілих майже третину становлять неповнолітні. Низка психологічних особливостей віку неповнолітніх: довірливість, наївність, допитливість, невміння адекватно реагувати на ситуацію, що швидко змінюється через незавершеність морального формування, відставання

психічного розвитку від фізичного, перевага в психічній діяльності процесів збудження над процесами гальмування, а інколи і просто фізична слабкість тощо сприяють становленню жертв злочинів цього віку. При розподілі потерпілих за ознакою статі з'ясувалося, що частка чоловіків у їх структурі становить – 51,9 %, жінок – 48,1 %, тобто структура потерпілих мало чим відрізняється від структури населення країни.

Порівняльний аналіз даних про потерпілих показав, що жінки стають жертвами злочинів, учинених чоловіками, у 2,5 рази частіше, ніж злочинів учинених жінками. Чоловіки потерпають від злочинів, учинених чоловіками, в 11 разів частіше, ніж від злочинів учинених жінками.

Ця обставина може бути пояснена тим, що чоловіки вступають у значно більше коло контактів з оточуючими людьми. Зважаючи на меншу зайнятість у вільний від роботи час організацією побуту, вихованням дітей тощо, а також на те, що чоловіки частіше і більше вживають алкогольні напої, наркотичні речовини тощо, вони частіше і легше заводять випадкові й сумнівні знайомства, спричинюючи інколи несподівані конфлікти.

Становить інтерес структура потерпілих та індекс віктимізації за рівнем освіти. Найвищий індекс віктимізації спостерігається серед осіб із початковою і незакінченою середньою освітою (53,7 %), а також серед осіб, які не мають освіти (46,3 %).

Ступінь віктимізації залежить і від такого чинника, як значна відмінність в освітньому рівні подружньої пари. При сполученні “неосвічений чоловік – освічена жінка”, а також “освічений чоловік – неосвічена жінка” можливість стати жертвою підвищується, тобто тут спрацьовує низька культура спілкування та емоцій, невміння або небажання зазирнути у внутрішній світ протилежної сторони.

Серед соціальних груп населення індекс віктимізації такий: серед робітників – 57,4 %, службовців – 31,0 % та колгоспників – 11,6 %.

Серед потерпілих майже половина постраждала від побутових злочинів. Статистика свідчить, що кожний п'ятий вбитий –

родич убивці. Соціально-побутовий зв'язок потерпілих із зазіхачами тісніший у жінок. Злочини, що вчиняються на побутовому ґрунті, здебільшого мають місце у квартирно-дворових умовах.

Дуже вагоме значення має питання про стан сп'яніння потерпілих у момент вчинення злочину. Відомо, що на осіб, які перебувають у нетверезому стані, через їх послаблений опір легше вчинити зазіхання. Крім того, такі люди порівняно легко зав'язують випадкові знайомства і зазвичай стають ініціаторами сварок і бійок. У минулому році, наприклад, у Києві наряди міліції щомісяця понад 900 разів виїжджали на побутові конфлікти, кожний четвертий з яких відбувся після спільного пияцтва. Інколи такі випадки закінчуються трагічно. Наприклад, жителька Солом'янського району м. Києва Л., 1965 р.н., у гостях у подруги після випивки посварилася з 38-річним П. і нанесла йому кухонним ножом смертельне поранення.

Серед потерпілих, які сприяли вбивству, виявилось лише 21,8 % осіб, які перебували у тверезому стані, і 72,8 % – у нетверезому. У багатьох випадках потерпілі до злочину пиячили разом зі злочинцем. Так, при вбивствах батьків кількість жертв, які перебували у стані алкогольного сп'яніння, у сім разів вища, ніж серед злочинців. Загалом у цій групі злочинів у 60 % випадків вина за виникнення передкримінальної ситуації лежить на жертвах.

Велике значення у вивченні особи потерпілого має морально-психологічна характеристика особи, до якої входить її соціальний статус (сукупність прав і обов'язків у межах кримінального процесу) і, що важливо для віктимології, її відносини з іншими особами, втягнутими в боротьбу зі злочинною діяльністю; позиція жертви, що являє собою особливості відносин між “співпотерпілими”, між ними і третіми особами, або свідками злочину, а також між жертвою і злочинцем. Так, у структурі морально-психологічного складу потерпілих, які негативною поведінкою сприяли вчиненню злочинів, характерними виявилися такі якості, як агресивність, деспотизм до близьких, сварливість, схильність до вживання алкоголю, статева розбещеність, недбалий вибір

знайомих. У морально-психологічній характеристиці ситуаційних злочинців можна виділити групу осіб, які характеризуються підвищеною збудливістю, гарячковістю, нестриманістю, що свідчить про соціальну неадаптованість. Розглянемо прояви деяких із цих якостей.

Агресивність, властива потерпілому, має “розвитковий” характер. Вона може проявлятися за сприятливих обставин і відносно будь-якої людини з її найближчого оточення, а також до сторонніх людей. До групи потерпілих, які мають ці якості, входять як потерпілі від сторонніх осіб, так і потерпілі від злочинів, що стали наслідком хронічних напружених конфліктів у родинно-побутових стосунках.

На відміну від “агресивних” потерпілих, особи, які виявили деспотизм до близьких, як правило, не конфліктують із сторонніми і бувають навіть м’якими і не хоробрими, а також такими, які легко підкоряються чужому тискові. Такі особи мучать тільки членів своєї сім’ї; деякі з них володіють ще й іншими негативними схильностями, такими, як вживання алкоголю, моральна неохайність тощо.

Сварливість найчастіше виявляється в осіб, які проживають у комунальних квартирах. Вони є ініціаторами можливих конфліктів за місця спільного користування, мають і суб’єктивне уявлення про “неправильну” поведінку сусідів тощо. Такі люди з найменшого приводу розпочинають сварки, постійно підтримують конфліктний стан і, навіть, нагнітають напруження. Деякі з них ці якості виявляють і в сімейних стосунках, не даючи спокою своїй родині.

Часте вживання алкоголю, яке стало морально-психологічною якістю особи, призводить до порушення її нормальних соціальних зв’язків. Ця прихильність позначається на всьому складі особи й віддзеркалюється, головним чином, на міжособових стосунках, що існують у первинних соціальних групах: у сім’ї, серед друзів тощо.

Така вада тягне за собою низку інших: невиконання сімейних обов’язків; пошук додаткових коштів на купівлю спиртного;

звуження кола інтересів; втрата професійних навичок, зниження працездатності, а отже, і продуктивності роботи. Внаслідок цього, людина шукає подібну до себе компанію, в якій може статися її подальша деградація. Хоча в цій компанії її цінують більше ніж на роботі чи в колі колишніх друзів і близьких, стан пригніченості не проходить. Така людина легко піддається тиску, її легше залучити до протиправної чи аморальної справи.

Алкогольне сп'яніння діє на психіку, стимулює процеси збудження, що ставить людину в провокаційну ізоляцію: пробуджує в ній агресивність, статевий інстинкт, управління якими перешкоджається послабленням процесів гальмування. Ця провокаційна позиція виступає постійним криміногенним фактором.

Статева розбещеність потерпілих може бути основою як для провокації звалтувань, так і вбивства чи заповідання тілесних ушкоджень. Нерозбірливість під час вибору знайомих найхарактерніша для звалтувань. У таких випадках жінка зовсім не знає чоловіка, який підходить до неї, але дає згоду, щоб той її проводжав, розпочинає з ним розмову. Справжні наміри цього чоловіка вона розуміє дуже пізно. Подальший розвиток подій визначає характер поведінки потерпілої в цій ситуації. Якщо вона усамітнюється з чоловіком, іде до нього додому, особливо якщо не знає, що там "інтимне" середовище, чи запрошує до себе – вона робить крок у ризиковану для себе ситуацію. Особливо це стосується випадків, коли дівчата знайомляться з чоловіками, які перебувають у нетверезому стані.

Нерозбірливість потерпілих у виборі знайомих може сприяти вчиненню інших злочинів, наприклад, пограбувань, крадіжок.

На Київському вокзалі транзитний пасажир з Луганська Г. познайомився з двома місцевими жителями й охоче прийняв їх запрошення зайти в гості. У під'їзді будинку № 8 по вул. Урицького новоявлені приятелі відібрали в дуже довірливого туриста всі гроші й портфель з речами.

Четверо незнайомих, яких 32-річний житель Солом'янського району м. Києва П. впустив до себе в квартиру, побили господаря і відібрали у нього речі. Всього за шість місяців 1992

року по Києву було зареєстровано понад 200 крадіжок із квартир, учинених шляхом зловживання довірою громадян. Для правильної організації віктимологічної профілактики потрібні знання психології потерпілого, що характеризує жертву.

Внутрішній світ людини, що має назву “психіка”, включає в себе три групи психічних явищ: психічні процеси, властивість і стан. При цьому треба з’ясувати, які, по-перше, особливості мислення і пам’яті, повнота сприйняття і апперцепція, мова потерпілого тощо; по-друге, його емоції (страхи, афекти, настрої); психічні процеси (вольова активність, рішучість, стриманість) і, потретє, темперамент, характер тощо.

У судово-слідчій практиці велике значення має питання про те, чи вміє потерпілий правильно думати, узагальнювати отриману інформацію.

Мислення людини – це узагальнене й опосередковане відображення дійсності через поняття, кожне з яких виражається словом, або кількома словами. Воно допомагає потерпілому правильно продумати ситуацію, що склалася, виявити швидко мислення, знайти вихід із конфліктної ситуації, проаналізувати свої дії і причини вчинення злочинів. Особлива форма мислення – розуміння усної і письмової мови – дає інформацію про культуру, грамотність і розум потерпілого.

Психологічно вивчити особу потерпілого неможливо без оцінки його пам’яті, різні прояви якої потребують, насамперед, запам’ятовування, “зафарбування” сприйнятого матеріалу, а потім зберігання його у свідомості протягом деякого (інколи дуже тривалого) часу. Потерпілий запам’ятовує сприйняття предмета (зброя злочину, крадені речі, прикмети зовнішності злочинця), вчинки і дії оточуючих його людей (злочинців, очевидців), свої думки і відчуття (про небезпеку в цій ситуації, характер шкоди), може з наміром запам’ятати деякі обставини, що сталися (добровільне запам’ятовування). Наприклад, потерпілий після пограбування непомітно для злочинця деякий час спостерігає за ним, слідкує, куди йде грабіжник, намагається запам’ятати прикмети. Інколи потерпілий запам’ятовує факти без будь-якої мети (мимо-

вільне запам'ятовування). Наприклад, потерпілий в дорожньо-транспортній пригоді під час допиту пояснив, що все сталося дуже швидко, але він встиг запам'ятати колір і марку автомобіля, що збив його, хоча й не ставив собі це за мету. Психологи вважають, що для таких випадків характерне запам'ятовування, яке сталося від дії сильних емоцій, хвилювань.

До психічних процесів належать не тільки мислення та пам'ять, а й сприйняття. Воно завжди цілісно і предметно залежить від стану органів відчуттів, досвіду, знань, уваги, спостереження, здатностей розумового розвитку потерпілого, уміння послідовно сприймати й оцінювати різні сторони того, що сталося з ним.

Інколи фізичні, фізіологічні й психологічні причини можуть викликати перекручення дійсності – ілюзії (наприклад, у нічний час може здатися, що злочинець був у чорному костюмі, а насправді – у темно-коричневому). Сприйняття залежить від досвіду людини, його освіти, професії, потреб і мотивів (апперцепція). На основі життєвого досвіду потерпілий може назвати предмети і явища (одяг, знаряддя, характер обставин тощо), пов'язані з тим, що сталося. Наприклад, потерпіла докладно розповіла, який одяг був на злочинцеві, пояснила точність своїх відомостей тим, що вже бачила таке пальто в магазині й може описати фасон, колір тканини тощо.

Сприймання, як будь-який процес пізнання, залежить також від властивостей особи, яка сприймає, її знань та інтересів. Так, при з'ясуванні причин дорожньо-транспортної пригоди потерпілий зазначив, що під час руху автобуса він звернув увагу на низку технічних несправностей автомашини: перебої в роботі двигуна, заповільнене спрацьовування гальма тощо.

Цілісні предметні сприйняття виникають на основі відчуттів, які відображають окремі властивості та якості предметів. Потерпілий, який має абсолютно чутливий нюх, зір, дотик, може реагувати на найменший подразник, тому їх повідомлення бувають найповнішими. Наприклад, потерпіла на допиті пояснила, що від чоловіка, який мав намір її згвалтувати, пахло бензином; ін-

ший потерпілий говорив, що грабіжники зникли з місця події на автомобілі, у якого правий задній підфарник горів яскравіше, ніж лівий (пізніше було встановлено, що червоне скло ліхтаря автомобіля незадовго до злочину було замінено на малинове).

Особлива риса психологічної характеристики потерпілого – стійкість, увага, основною властивістю якої вважають зосередженість, обсяг, розподільність тощо.

Однією з форм недостатньої уваги є розсіяність. Люди з підвищеною неуважністю найчастіше стають об'єктами злочинних зазіхань (наприклад, при крадіжках особистого майна). Неуважність властива дітям, а інколи й дорослим, підліткам, які легко переключаються з об'єкта на об'єкт, що зазвичай призводить їх до трагічної загибелі (наприклад при дорожньо-транспортній пригоді).

Велике значення для розуміння поведінки потерпілого в момент учинення злочину має вивчення його вольових якостей. Вольовий характер дії або вчинку виявляється в тих випадках, коли для досягнення мети доводиться долати внутрішні і зовнішні перешкоди, людина примушує себе зробити щось, незважаючи на перешкоди. Але й вона може утриматися від виконання дії чи здійснення вчинку.

Потерпілі, які мають слабкі вольові якості, потрапляючи у важкі ситуації, ідуть на компроміс, поступаючись своїми моральними переконаннями. Вони боязливі, нерішучі, швидко роблять поступку злочинцеві, виявляють слабкодухість у хвилини небезпеки. Тому в судовій практиці трапляються кримінальні справи, коли потерпілими стають особи, які фізичною силою переважали злочинця, але в момент нападу не чинили опору.

Особи із сильними вольовими якостями, навпаки, у важких ситуаціях виявляють мужність, стійкість, сміливість. Вони здатні мобілізувати всі сили на чинення опору злочинцеві. Такими якостями мають володіти працівники органів внутрішніх справ.

Важливе значення при психологічному вивченні особи потерпілого має оцінка її емоційного стану, емоцій.

Зазвичай потерпілі перебувають у стані, який називається в психології стресовим. Стрес слід відрізнити від інших близьких станів, до яких належать бентежність (внутрішній неспокій, нерівноваженість), фрустрація (внутрішня напруга, роздратованість), дискомфорт (невідповідність фізіологічних і психічних функцій) тощо.

Вивчаючи роль емоцій у кожному конкретному випадку, варто аналізувати злочинні види, ситуацію, що спричинила хвилювання потерпілого в момент вчинення злочину; вплив інтуїції на заподіяну потерпілому шкоду. При цьому слід пам'ятати, що одні потерпілі швидко забувають невдачі й неприємності (вони, звичайно, докладно розповідають про те, що сталося), інші довго пам'ятають образу, зберігають злість на особу, яка вчинила злочин.

Якщо емоції регулюють взаємовідносини людини, як організму, із середовищем, то відчуття регулюють її ставлення, як особи, до інших людей, суспільства і виявляються у ставленні потерпілого до праці, себе та інших людей. Наприклад, більшість потерпілих негативно ставляться до порушників громадського порядку.

Особливе значення слід надавати вивченню темпераменту потерпілого. Наприклад, потерпілий із сильним і врівноваженим характером може допомогти слідчому на очній ставці: ґрунтовно розповісти про те, що сталося, відновити подію злочину. Меланхолік через свою вразливість може замкнутися і не повідомити всіх відомих йому даних, що, особливо характерно для дівчат та жінок (у справах про зґвалтування). Відчуття сорому, небажання бачити насильника роблять потерпілих мовчазними, замкненими. У таких випадках слід підготувати їх до очної ставки, попередити про потребу правдивих показань. Сангвінік під час допиту може швидко реагувати на поставлені питання, інколи йому навіть не треба часу на їх обмірковування, він здатний оперативно перемикає свою увагу. Флегматику, навпаки, потрібний час на обмірковування запитань, його варто підбадьорити добрим словом, заспокоїти, вселити надію на те, що злочин буде розкрито, а винного – покарано. Відчуваючи, що холерик перебуває в на-

пруженому стані чи дуже схвильований, слідчий може, не при-
нижуючи гідності потерпілого, зняти з нього напругу.

Потерпілий разом із багатьма своїми особливостями воло-
діє найбільш виразними рисами і властивостями, що виявляються
в його діяльності, спілкуванні з людьми. Сукупність усіх цих
особливостей дає уяву про характер потерпілого.

Багато рис характеру потерпілого можуть відігравати роль
при висуванні тих чи інших версій. Наприклад, убита була боязли-
вою, стороннього в квартиру вона б не впустила, тому слідчий при-
пустив, що вбивство вчинила людина, яка раніше була знайома
з нею.

Дуже важливо з'ясувати характер потерпілих у справах про
звалтування, тілесні ушкодження, замах на вбивство, хуліганст-
во. Зазвичай людина стає потерпілою через свої психічні якості,
і її свідчення бувають суперечливі й не постійні. Поведінка поте-
рпілого визначається врівноваженістю характеру. Неврівноваже-
ний потерпілий, як правило, своєю поведінкою допомагає на-
станню злочинного результату, частіше за інших здійснює неро-
зумні дії, ображає оточуючих його людей, несправедливий до
родичів, друзів і близьких товаришів. На підставі проведених ха-
рактеристик можна припустити, що в тих межах, у яких спостері-
гається стійкість певних показників, це може сприяти як злочин-
цеві, так і його жертві, об'єктивуючись у негативній поведінці,
що мала місце для вчинення злочину (задовго до нього, чи безпо-
середньо перед учиненням). Водночас жодний комплекс особис-
тих якостей "потенційного" потерпілого не може свідчити про
його фатальну схильність ним ставати. Він може свідчити лише
про те, що людина, яка ним володіє, здатна на це за деяких умов.
Учинення злочину стосовно потенційного потерпілого залежить
від низки інших взаємодіючих віктимогенних і криміногенних
факторів, які є компонентами злочинної ситуації. У цій взаємодії
зростає значення негативної поведінки потерпілого як умови, що
призводить до вчинення злочину, якщо йому сприяє місце і час
підготовки до злочинних дій. Наприклад, однією з умов, що

сприяють учиненню крадіжок, пограбувань і розбоїв, є аморальна поведінка самих потерпілих.

Суть різних механізмів взаємодії в таких дозлочинних ситуаціях зводиться до “віктимної провокації”, під якою слід розуміти наявність у поведінці жертви, яка причинно пов’язана зі злочинном, елементів, об’єктивно шкідливих, що є вирішальним чинником, обумовленим відповідною, небезпечною для суспільства реакцією іншої особи.

Певною мірою роль негативної поведінки потерпілого у вчиненні злочину набула відображення в законі шляхом визнання за нею значення пом’якшуючих відповідальність обставин. Оскільки перелік цих обставин, наведений у ст. 44 Кримінального кодексу України, не є закінченим, то суд може визнати такими негативну, аморальну поведінку потерпілих, що сприяє вчиненню злочину, чи зовні негативну поведінку потерпілих, яка може бути умовою злочинного посягання.

Узагальнення і аналіз даних, отриманих у процесі дослідження потерпілих осіб шляхом їх опитування, показали, що весь цей контингент складається із трьох груп: перша – особи, здатні критично оцінити не лише дії і вчинки інших осіб, а й свої; друга – особи, які вагаються, і третя - потерпілі, які послідовно виявляють неправильну орієнтацію стосовно можливої поведінки в суспільстві. Вони позитивно оцінюють свою негативну поведінку. Крім того, частина потерпілих цієї групи вважає, що у подібній ситуації вчинили б так, як вчинили злочинці.

Отже, основним методом отримання психологічної інформації про потерпілого є дослідження матеріалів кримінальної справи в частині показань свідків, підозрюваного, обвинувачуваного, самого потерпілого, відомості з місця їх роботи і проживання у вигляді виробничих (службових) характеристик, довідок, аналізів перевірок, обстежень тощо; проведення судово-медичного огляду потерпілих, а також судових експертиз (психологічних, психіатричних тощо); постійний нагляд за поведінкою і станом потерпілого під час проведення окремих процесуальних дій з його участю (допитів, слідчих експериментів, очної ставки

тощо), використання власних спеціальних психологічних знань, а також залучення спеціаліста-психолога для збору й аналізу даних, що стосуються особи потерпілого.

2.2. Класифікація і типологія жертв злочинів

Класифікація і типологія жертв злочинів тісно пов'язані з вирішенням практичних завдань боротьби зі злочинністю, оскільки полегшує діяльність правоохоронних органів щодо виявлення потенційних жертв і проведення з ними індивідуальної профілактичної роботи.

Вивчаючи особу будь-якої людини (у тому числі злочинця і потерпілого) як суб'єкта того чи іншого виду соціальної діяльності, треба мати на увазі, що між особою та її поведінкою існує нерозривний зв'язок.

Особа конкретної людини являє собою індивідуальну форму буття суспільних відносин, – це цілісна сукупність взаємопов'язаних рис, властивостей і якостей учасника і носія цих відносин.

З точки зору теорії ролей, жертви злочинів можуть бути такі, які усвідомлюють чи не усвідомлюють своє становище через різні обставини; стійкими (які неодноразово зазнають нападу) та випадковими (коли особа була об'єктом разового злочинного посягання). Роль потерпілого може бути також відкритою чи прихованою. Саме відкрито-провокуюча роль потерпілого в генезисі злочину призводить до його реального вчинення.

Приховану роль жертва може розпочати “грати” задовго до вчинення злочину через свої віктимні особисті якості, статус, поведінку. Така особа ніби експонується, виставляє себе мішенню для злочинних посягань. Схожим є поняття *евентуальної жертви* – тієї ж потенційної жертви, але більше детермінованої віктимологічними ситуаціями і вибором самого нападника (наприклад, хулігана).

Латентна жертва – це особа, яка реально постраждала від злочину, але з певних причин цей факт залишився прихованим від офіційного обліку. Тому до латентних жертв мають бути віднесені й ті потерпілі, яким закон надав право вибору – повідо-

мляти чи не повідомляти про злочин, що стався (справи так званого приватного обвинувачення).

Важливо також розрізняти випадки, коли статус потерпілого особа приписує собі без достатніх на те підстав і, навпаки, коли він їй нав'язується. Звідси роль жертви може бути реальною і уявною (мається на увазі її самооцінка). Принципове значення має й виділення персоніфікованих та колективних ролей. Хоча віктимологія займається переважно вивченням конкретних жертв, але не варто не брати до уваги те, що нерідко саме від групової поведінки залежить процес перетворення у жертву як групи осіб, так і окремих її членів.

Проблема класифікації жертв злочинів і, ще більшою мірою, їх типології – надто складна. Адже жертвою злочину може бути будь-яка людина з моменту її народження і до смерті. Надзвичайна неоднорідність об'єкта створює труднощі для віктимологічної класифікації, оскільки існує велика кількість кваліфікаційних ознак, які можуть бути покладені в її основу. Але при цьому необхідно додержуватись однієї основної вимоги – віктимологічна класифікація має відображати генетичний зв'язок між поведінкою жертви, з одного боку, і діями злочинця до і під час вчинення злочину, з іншого. Цей зв'язок може прослідковуватись у різних аспектах: соціальному, біологічному, соціально-психологічному, моральному тощо.

Одна з традиційних віктимологічних класифікацій базується на критеріях, дуже близьких до щоденної практики (жертва умисних чи необережних злочинів, винна чи невинна, задалегідь намічена чи ні, випадкова чи жертва-співучасник). Але ці критерії не задовольняють потреб науки і практики, оскільки не розкривають дійсного розмаїття взаємодії потенційної жертви і злочинця.

Кримінально-правовий підхід до віктимологічної класифікації здійснив відомий румунський кримінолог Б. Мендельсон. Він розрізняє: жертву, повністю не винну (вона називається “ідеальною”); жертву з незначною провиною; жертву, винну однаково зі злочинцем; добровільну жертву; жертву з провиною біль-

шою ніж у злочинця; жертву, особисто винну у вчиненні злочину; стимулюючи жертву (психічно хворі, малолітні, особи похилого віку). Практична цінність даної класифікації безперечна. Але вона не враховує інші віктимологічні аспекти цієї проблеми.

Комплексний підхід кладе в основу класифікації ступінь віктимності, що відображає в найбільш узагальненому вигляді віктимну деформацію особи, професійну віктимність, вікову віктимність, віктимну патологію. Це дає можливість виокремити декілька типів жертв злочинців, а саме:

1) *випадкова жертва* – коли особа стає такою внаслідок збігу обставин. Взаємовідносини, що виникли між жертвою і злочинцем, не залежать від їх волі й бажання;

2) *жертва з незначним ступенем ризику* – особа, яка живе при нормальних для всіх людей факторах ризику і віктимність якої зросла непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації;

3) *жертва з підвищеним ступенем ризику* – особа, яка володіє низкою віктимних властивостей. До цієї категорії належать два основних види жертв:

а) *жертви необережних злочинців* – коли характер роботи, що вони виконують, або їх поведінка у громадських місцях мають більш високу, ніж звичайна, віктимність;

б) *жертви умисних злочинців*, соціальний статус яких або роль, що вони виконують, містять підвищений ризик (працівники правоохоронних органів, воєнізованої охорони тощо). Жертвами цього типу можуть бути й особи, віктимність яких зросла внаслідок конкретних взаємовідносин між жертвою і злочинцем, а також діями третіх осіб, які породили конфліктну ситуацію. Віктимність може виявитися також у манерах поведінки майбутньої жертви, її зовнішньому вигляді;

4) *жертва з дуже високим ступенем ризику* – особа, морально-соціальна деформація якої не відрізняється від правопорушників. Вона характеризується стійкою антисуспільною спрямованістю, схильністю до алкоголю, наркотиків, статевою розбеще-

ністю тощо. Висока віктимність – це стан, який тривалий час не зникає і після того, коли особа змінила свою поведінку.

У соціально-демографічному і кримінально-правовому аспекті потерпілі класифікуються за низкою ознак, а саме: за віком, рольовим статусом, взаємовідносинами зі злочинцем, за статевою належністю, морально психологічними ознаками, видом і розміром заподіяної шкоди, тяжкістю злочинів, за характером поведінки, мотивом учинення злочинів, окремими видами злочинів, за ступенем вини.

Виділяють також потенційну жертву, яка, на наш погляд, є похідним від віктимності. Ми вважаємо, що *потенційна жертва* – це людина, якій за своїми психічними, психологічними, фізіологічними й іншими властивостями та якостями, за наявності певної ситуації, обстановки або стану може бути заподіяна моральна, майнова чи фізична шкода від злочинного діяння.

Властивість – це наявність хвороби, фізичних та психічних недоліків тощо.

Якість – легкодумність, довірливість, запальність, нестриманість.

Ситуація – наявність людей, світла (у нічний час), нарядів патрульно-постової служби міліції та громадських формувань, транспорту тощо.

Обстановка – час, місце, обставини, що утруднюють або полегшують учинення злочинів.

Стан – сп'яніння, малолітство, вагітність, інвалідність, літній вік, розумова відсталість, самотнє проживання³⁸.

Окремої уваги заслуговує *типологія* жертв злочинів. Існують різні критерії її визначення.

Залежно від характеру і ступеня вираженості тих чи інших якостей особи, які визначають індивідуальну віктимність, виділяють такі типи жертв:

³⁸ Див.: Піщенко Г.І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1999. – С. 12.

1) *універсальний* – особи з яскраво виявленими особистісними рисами, що визначають їх високу потенційну вразливість стосовно різних видів правопорушень;

2) *вибірчий* – особи, які виявляють високу вразливість щодо окремих видів злочинів (наприклад, особи, які займаються бізнесом), що обумовлено їх поведінкою у сполученні з характером конфліктних ситуацій;

3) *ситуативний* – його представники стають жертвами через збіг обставин, небезпека яких для них є невідвратною (особа стала жертвою внаслідок хуліганських учинків);

4) *випадковий* – люди стають жертвами випадкових обставин (дорожньо-транспортна пригода, стихійне лихо);

5) *професійний* – жертвами стають особи через специфіку своєї професії (працівники правоохоронних органів);

6) *корисний* – поведінка особи спрямована на заволодіння чужим майном;

7) *сексуальний* – потерпілі цього типу роблять спробу вчинити будь-який статевий злочин, унаслідок якого їм же самим заподіюється шкода через опір об'єкта нападу.

Крім зазначених, наприклад, Д. Рівман пропонує такі типи потерпілих: *агресивні, активні, ініціативні, пасивні, некритичні, нейтральні*³⁹.

Існують й інші типології, серед яких жертв поділяють на:

1) жертви, які не пов'язані між собою (відсутність відповідальності жертви). Найявністю ситуації, коли жертва випадково стає мішенню для злочинця;

2) необережні (необачні) жертви, які дають привід для переслідування, перебуваючи безпосередньо в небезпечних місцях або одягаючись зухвало тощо;

3) біологічно слабкі жертви: люди похилого віку, підлітки й інші, хто через свій фізичний стан є приманкою для злочинців;

4) соціально слабкі жертви: іммігранти, меншини й інші хто не досить інтегрований у суспільстві;

³⁹ Див.: Ривман Д.В. Криминальная виктимология. – С.Пб.: Питер, 2002. – С. 54–68.

5) політичні жертви: особи, яких переслідують через їх протидію владі.

Таким чином, різні злочини зумовлюють ті чи інші властивості та якості особи, а також обумовлюють її поведінку. Крім того, поведінка особи може визначатися залежно від криміногенної ситуації, яка має місце в той чи інший момент. Створення найбільш повної типології і класифікації жертв сприятиме вжиттю стосовно останніх найбільш ефективних індивідуальних заходів віктимологічної профілактики і зниження ступеня їх віктимності.

2.3. Поведінка потерпілого від злочину та її характеристика

Роль жертви – суттєвий чинник у вчиненні злочину. Адже її поведінка може так вплинути на розвиток конфлікту, що перетворює її з об'єкта злочину в його суб'єкт (наприклад, у сімейно-побутових конфліктах).

У межах криміногенної ситуації поведінка жертви може бути оцінена як:

а) правомірна, коли жертва реагує допустимим законом способом на суспільно небезпечні дії злочинця або коли вона не створює умов для вчинення злочину;

б) нейтральна, коли між діями жертви і злочинцем відсутній прямий зв'язок;

в) неправомірна, коли дії жертви містять ознаки того чи іншого правопорушення, у тому числі злочину.

Особливе віктимологічне значення має, безумовно, неправомірна поведінка жертви, яка, зазвичай, є джерелом конфлікту і провокацією вчинення злочину. Її форми різні: від фізичного чи психічного насильства стосовно злочинця або його близьких до їх образи, виявів неповаги до громадського порядку та загальновизнаних норм моралі. Випадки неправомірної поведінки потерпілих найчастіше зустрічаються при вчиненні таких злочинів, як убивство, тілесні ушкодження, зґвалтування, грабежі, розбої тощо.

Поведінка злочинця як об'єкт наукового пізнання особливо рельєфно визначалася в ході дослідження проблем криміналісти-

чної характеристики злочинів. Зміст таких досліджень найчастіше обумовлює мимовільні або усвідомлені переходи від злочину – до поведінки злочинця або події, що розслідується.

У теорії кримінального права та в криміналістиці злочин обґрунтовано інтерпретується як акт вольової поведінки людини. Тому варто погодитися з думкою В.О. Образцова, що системна концепція поведінки злочинця складається з підсистем поведінкових актів особи до, під час і після вчинення злочину⁴⁰. Прийнявши концепцію В.О. Образцова за гіпотезу, проаналізуємо етимологію слова “поведінка”.

Слово “поведінка” означає за словником “спосіб життя, сукупність вчинків і дій кого-небудь”⁴¹. Кожне зі значень слова “поведінка” підходить до загальної моделі способу “поведінка злочинця”. Відомо, наприклад, яке значення надається в розкритті злочинів з’ясуванню способу життя розкрадачів (перевищення витрат над доходами), убивць (пияцтво та отримані унаслідок убивства гроші) й інших злочинців. Слово “поведінка” застосовно до всіх злочинів, учинених навмисно і з необережності, шляхом дії або бездіяльності (вчинку). Тому, мабуть, саме поведінку, а не діяльність прийнято розглядати при вивченні кримінально-правових і кримінологічних злочинів⁴².

Із приведеної моделі поведінкового акту можна зробити два висновки: 1) мотив і поведінка детермінуються внутрішніми потребами і чинниками зовнішнього середовища; 2) програмування (моделювання, планування) поведінки – одна із закономірностей підготовки до вчинення навмисного злочину.

Схема поведінки при вчиненні необережного злочину відрізняється від “механізму” вчинення навмисного злочину, спосіб поведінки формується під впливом обстановки і предмета злочину безпосередньо, минаючи мотиваційну сферу і мету.

⁴⁰ Див.: *Образцов В.А.* Криміналістика: Учеб. пособие. – М., 1994. – С. 167.

⁴¹ *Словарь русского языка*: В 4 т. – М., 1959. – Т. 3. – С. 216.

⁴² Див.: *Ковалев А.И.* Понятие преступления в советском уголовном праве. – Свердловск, 1987. – С. 17–22; *Курс советской криминологии*: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. – М., 1985. – С. 356–377.

Поведінка злочинця до, під час та після вчинення злочину – це складна динамічна система, що складається з обмеженої безлічі взаємодіючих систем (елементів). При класифікації елементів цієї системи може бути використана структура поведінки людини взагалі (суб'єкт, мотив, мета, об'єкт, спосіб і наслідки поведінки).

Поведінку до, під час та після вчинення злочину доцільно розглядати в декількох контекстах – онтологічному, практичному і науковому. В онтологічному аспекті – це об'єктивно існуюча система поведінкових актів особи у зв'язку із вчиненням нею злочину. Практичний контекст поняття пов'язаний з відображенням даної системи у свідомості слідчого або іншого суб'єкта діяльності як уявної інформаційної криміналістичної моделі. У науковому аспекті являє собою його типову інформаційну криміналістичну модель – загальну (стосовно до злочинів усіх видів), видову або групову.

Таким чином, *поведінка до, під час та після вчинення злочину* – це система поведінкових актів особи, спрямованих на підготовку, вчинення, приховання злочину, використання кримінального результату, сприяння або перешкоджання розкриттю злочинного діяння або варіант деструктивної поведінки, що свідчить про причетність суб'єкта до вчинення злочину.

Особа і поведінка потерпілого від злочину, як зазначалося вище, мають не тільки кримінологічне, а й кримінально-правове значення, тому що враховуються при розв'язанні питань кваліфікації злочинів і призначення покарання винним.

Кримінально-правова оцінка поведінки потерпілого та її вплив на кримінальну відповідальність залежать, по-перше, від ролі цієї поведінки у вчиненні злочину і, по-друге, від його соціальної, моральної та правової характеристики.

Дослідження показали дуже різноманітну роль поведінки потерпілого в генезисі злочину. Так, за даними В.А. Номоконова, поведінка потерпілого мала такий характер: а) перешкоджала вчиненню злочину, наприклад опір злочинцю – у 26,5 % випадків; б) нейтральна стосовно злочину, тобто не створювала ні умов, ні перешкод для цього – у 29,4 % випадків; в) сприяла вчи-

ненню злочину, об'єктивно створюючи сприятливі умови для його вчинення – у 33,4 % випадків; г) провокувала злочин, тобто така, що стала приводом, породила мотив і мету його вчинення – у 10,7 % випадків.

За соціальною, моральною і правовою характеристикою поведінка потерпілих може бути поділена на: 1) побутову, наприклад виконання потерпілим свого службового чи громадського обов'язку, дії з охорони громадського порядку; 2) нейтральну, що не заслуговує ні позитивної, ні негативної оцінки; 3) аморальну, що порушує правопорядок, хоча й незлочинна; 4) злочинну. Три останніх випадки охоплюються загальним поняттям неправомірної поведінки потерпілого. У першому випадку кримінальна відповідальність особи, яка і завдала потерпілому шкоди, як правило, посилюється, у трьох останніх, як правило, пом'якшується аж до повної відмови від визнання завдання шкоди “потерпілому” злочином. В останньому випадку постає питання про кримінальну відповідальність самого “потерпілого”.

Виходячи із цих загальних міркувань, розглянемо конкретні види поведінки потерпілого та їх кримінально-правову оцінку.

Суспільно корисна поведінка потерпілого. Загалом поведінка більшості потерпілих є позитивною. Однак кримінально-правового значення вона набуває тоді, коли, по-перше, злочин вчинено саме у зв'язку із суспільно корисною поведінкою потерпілого; по-друге, коли вона враховується кримінальним законом. Кримінальний закон вказує на суспільно корисну поведінку потерпілого в тих випадках, коли вважає за необхідність посилити кримінально-правову охорону осіб, які виконують певні види суспільно корисної діяльності, конструюючи відповідні склади злочинів, наприклад, ст. 188–190¹; 234–237 КК України, або коли вчинення злочину у зв'язку із суспільно корисною діяльністю потерпілого свідчить про суспільну небезпеку злочину і злочинця (ст. 93 п. “в” КК України). У прихованому вигляді ця ознака міститься і в деяких інших складах, наприклад, тих, що передбачають соціальний статус потерпілого (ст. 58, 180 КК України).

Приведені норми охороняють осіб, які здійснюють спільні види суспільно-корисної діяльності, від погроз, образ, насилля і позбавлення життя, устанавлюючи кримінальну відповідальність або посилюючи її, якщо ці дії були вчинено: а) з метою завадити суспільно корисній діяльності; б) у порядку помсти за її здійснення.

Неправомірна поведінка потерпілого. Випадки неправомірної поведінки потерпілого в практиці нерідкі, особливо при вчиненні таких злочинів, як убивства, тілесні пошкодження, згвалтування, злочини проти особистої власності громадян і деякі інші. Так, за даними Д.В. Рівмана, негативна поведінка потерпілих (у це поняття він включає і нечинення опору) прослідковується в 70 % випадків убивств, 61,8 % навмисних тяжких тілесних ушкоджень, 52,3 % згвалтувань і 74 % випадків шахрайства.

Конкретно негативна поведінка потерпілого, що вплинула на вчинення злочину, виявилася, за даними В.С. Мінської, у таких випадках: 15,5 % – при застосуванні насильства, 23,5 % – при спробі застосування насильства, образах і погрозах, 27 % – при сприянні створення обстановки, яка спричиняє розпалення статевого потягу, 7,4 % – при вчиненні сварок; 2,9 % – при порушенні подружньої вірності; 9,2 % – при необґрунтованих майнових домаганнях потерпілого і 14,5 % – інші форми поведінки.

При вчиненні необережних злочинів у сфері використання техніки, транспортних засобів, порушення правил охорони праці, а також інших правил безпеки важливим чинником є криміногенна роль потерпілих. Наприклад, при вчиненні дорожньо-транспортних злочинів негативною поведінкою сприяли завданню собі шкоди (від загальної кількості потерпілих даної категорії) 26 % водіїв, 50 % пішоходів, 39 % пасажирів, які перебували в близьких стосунках з водіями.

За характером і злісністю порушення моральних чи правових норм, а головне – за роллю в досягненні злочинного результату, вина потерпілого може бути визнана тяжкою чи легкою. Як відомо, неправомірна поведінка потерпілого може створювати сприятливі умови для вчинення злочину чи навіть його спровоку-

вати. У багатьох випадках вона може свідчити про зниження ступеня суспільної небезпеки злочину і злочинця аж до повної відсутності суспільної небезпеки і протиправності поведінки особи, яка завдала шкоди (необхідна оборона, затримання злочинця, деякі випадки крайньої необхідності). Наприклад, у ст. 95, 97, 103, 104 КК України передбачено значне пом'якшення кримінальної відповідальності у зв'язку з неправомірною поведінкою потерпілого, що викликала стан сильного душевного хвилювання чи перевищення меж необхідної оборони: пункти 5 і 6 і ст. 43 КК України визнають ці обставини такими, що пом'якшують відповідальність.

Таким чином, кримінальне законодавство надає важливого значення неправомірній поведінці потерпілого.

Разом з тим, чинне законодавство ще недостатньо враховує цю обставину, що потребує внесення відповідних пропозицій для його удосконалення. За наявності грубої вини потерпілого, що не виключає вини суб'єкта злочину, кваліфікація і караність дій останнього повинні відображати фактичну ступінь вини і завдання ним шкоди. Це, на наш погляд, сприятиме диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Соціологічний підхід до вивчення злочинної поведінки виявляє, що протиставлення людей за принципом: “злочинці – погані”, “ми – хороші” не завжди безперечне, особливо, коли йдеться про осіб, які вчинили злочин у відповідь на негативну, провокаційну поведінку потерпілих, та осіб, які постраждали від цих злочинів, які вони ж самі спровокували. Порівняльне вивчення особи і поведінки таких потерпілих, а також особи і дозлочинної поведінки осіб, засуджених за їх учинення, показало, з одного боку, що особи, які вчинили злочини у відповідь на провокаційну негативну поведінку потерпілого, як правило, характеризуються відсутністю стійких злочинних навичок у порівнянні з тими, хто вчинив злочин такої ж категорії і такого ж характеру, але в іншій ситуації – без елементів провокації.

З іншого боку, низка показників у цілому негативного статусу особи і характер негативної дозлочинної поведінки потерпі-

лих не мають істотних відмінностей від аналогічних показників особи, яка винна у вчиненні злочину. Наприклад, стан сп'яніння під час вчинення злочину; наявність негативних виробничих і побутових характеристик, виданих за місцем роботи і місцем проживання; факт розпиття спиртних напоїв (безпосередньо) потерпілим з особами, які у подальшому будуть засуджені безпосередньо за злочин, вчинений проти нього. Останні обставини особливо характерні для вчинення насильства жінок, генезис яких збільшується поведінкою (у даному випадку аморальною) самих потерпілих.

Таким чином, поведінка потерпілого становить значний інтерес як для кримінального права, так і для кримінології.

Правоохоронні органи при розслідуванні справи, а суди під час винесення по ній судового вироку повинні всебічно дослідити усі можливі нюанси, у тому числі й поведінку потерпілого та його роль у створенні криміногенної ситуації. Це надасть можливість більш точно визначити вину особи, яка вчинила злочин, і призначити їй диференційоване покарання.

ТЕМА 3. ВІКТИМНІСТЬ І ЇЇ ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

3.1. Поняття та ознаки віктимності

Одною з головних категорій віктимології виступає поняття віктимності як специфічного об'єктивного явища. Під віктимністю в кримінології розуміють підвищену здатність з низки суб'єктивних і об'єктивних обставин ставати “мішенню” для злочинних зазіхань⁴³. Віктимність розуміють у широкому та вузькому значенні.

У широкому значенні – масову віктимність Л.В. Франк⁴⁴ визначає як складне кримінальне-правове й соціально-психологічне явище, похідне від злочинності, що виражається в загальній кількості, а також структурі й питомій вазі потерпілих у відповідній групі населення, як функціонально залежний від злочинності феномен, якому властиві свої власні специфічні кількісні та якісні показники стосовно потерпілих від злочинів, характерні для певної місцевості, професії, конкретного періоду часу. Масова віктимність перебуває в прямій залежності від стану злочинності: чим більше суспільство уражене злочинністю, тим вище шанс будь-якого індивіда стати жертвою злочину⁴⁵.

На думку Д.В. Рівмана, будь-яка людина віктимна, оскільки вона перебуває в певній життєвій обстановці й, включаючись у сплетення різних соціальних ситуацій, може стати жертвою злочину. Тобто індивід не здобуває віктимності, навпаки, він просто не може бути не віктимним, тому що є членом суспільства, у якому існує злочинність, а отже, це і об'єктивна можливість стати жертвою злочину⁴⁶.

В.Я. Рибальська вважає, що віктимність – це сукупність стабільних типових соціальних і соціально-психологічних влас-

⁴³ Див.: *Остроумов С.С., Франк Л.В.* О виктимологии и виктимности // Сов. государство и право. – 1975. – № 9. – С. 75.

⁴⁴ Див.: *Франк Л.В.* Виктимология и виктимность. – Душанбе, 1972. – С. 6.

⁴⁵ Див.: *Ривман Д.В.* Виктимологические факторы и профилактика преступлений. – Л., 1975. – С. 14.

⁴⁶ Див.: *Там само.* – С. 13.

тивостей особистості, що підвищують її здатність стати жертвою злочину⁴⁷.

Л.В. Ільїна визначає віктимність як особливу властивість потерпілого за певних обставин ставати жертвою злочину⁴⁸. З цієї позиції до предмета кримінальної віктимології вона включає, насамперед, "...вивчення осіб, потерпілих (у тому числі й загиблих) унаслідок злочину, їх особисті властивості, які перебувають у тому чи іншому зв'язку зі вчиненим злочином, взаємозв'язку потерпілого з обвинувачуваним, а також дослідження кримінологічних ситуацій".

Таким чином, віктимність і злочинність не завжди обумовлюють одне одного. Злочинність – явище соціальне, воно зумовлено соціальними причинами. Причини кримінологічної віктимності кореняться не тільки в причинах, що обумовлюють існування злочинності, а й у психологічних і біофізичних властивостях особистості. Звичайно, не буде злочинності, не "виявиться" і віктимність. Однак це зовсім не означає, що віктимність впливає зі злочинності.

Тому не можна стверджувати, що поза злочином немає й віктимності. У дійсності це не так. Людина може володіти низкою властивостей та якостей, її поведінка може бути провокуючою, тобто вона буде явно віктимною, але не обов'язково це спричинить протиправну реакцію інших і вона стане жертвою злочину.

Вивчаючи жертву в різних аспектах і її роль у генезисі злочину, кримінальна віктимологія виходить із того, що поведінка особи за своєю природою може бути не тільки злочинною, але й необачною, ризикованою, легковажною, розпущеною, інколи провокаційною, отже, небезпечною для самої себе, що, природно, збільшує її схильність до злочинних зазіхань. У цьому плані додаткового значення набувають характеристики особи: вік, стать, соціальний статус, виконувані соціальні ролі, професія, готов-

⁴⁷ Див.: *Рыбальская В.Я.* Виктимологические исследования в системе криминологической разработки проблем профилактики преступлений несовершеннолетних // *Вопр. борьбы с преступностью.* – М., 1980. – Вып. 33. – С. 33.

⁴⁸ Див.: *Ильина Л.В.* Уголовно–процессуальное значение виктимологии // *Правознавство.* – 1975. – № 3. – С. 119.

ність діяти в критичній ситуації певним чином, а також навколишнє середовище, конкретна ситуація, поведження третіх осіб тощо. Сполучення об'єктивних і суб'єктивних чинників і їх взаємодія впливає на здатність тієї або іншої особи стати потерпілою від злочину.

Отже, не є віктимною особа лише тому, що вона є членом суспільства. На нашу думку, пов'язувати віктимність з об'єктивно існуючою можливістю стати жертвою злочину в суспільстві, де є злочинність, це так само, як твердити про те, що всі люди хворі раком, тому що ще існують ракові захворювання й об'єктивно кожний з нас не застрахований від можливості потрапити до онкологічної лікарні⁴⁹.

Звичайно, кожен громадянин може стати жертвою злочинної агресії. Однак це не означає, що кожен потерпілий віктимний і став жертвою саме через певні обставини. Залежно від особистісних якостей і поведінки конкретного індивіда ступінь його уразливості може перевищувати середній (підвищена віктимність) або бути нижчим від середнього (мінімізована віктимність). Індивід не набуває віктимності у процесі життєдіяльності, а є віктимним із моменту народження і до смерті – він не може не бути віктимним, оскільки живе в суспільстві, у якому не викорінена злочинність, отже, існує об'єктивна можливість стати жертвою злочину⁵⁰.

У багатьох випадках у виникненні мети та подальшому розвитку злочину, як свідчить практика, особисті якості й поведінка потерпілого не відігравали ніякої ролі, не впливали на генезис протиправного діяння. А оскільки властивості та якості особи жертви або її поведження нейтральні для зародження й розвитку злочину, то розглядати віктимність постраждалого немає підстав.

Таким чином, при визначенні віктимності конкретної людини має йтися про таку здатність ставати жертвою злочину, що безпосередньо пов'язана з будь-якими особливостями особи й поведінкою самого потерпілого або виниклими на цій основі спе-

⁴⁹ Див.: *Полубинский В.П.* Виктимологические аспекты профилактики преступлений: Учеб. пособие. – М., 1980. – С. 33.

⁵⁰ Див.: *Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С.* Криминология: Курс лекций. – К.: МАУП, 2002. – С. 111.

цифічними взаєминами зі злочинцем. У даному випадку йдеться про роль жертви в механізмі злочинної поведінки.

Роль жертви – це поведінка потенційної жертви перед вчиненням злочину і в момент вчинення злочину. Адже її поведінка може так вплинути на розвиток конфлікту, що перетворить її з об'єкта злочину в його суб'єкт (наприклад, при сімейно-побутових конфліктах)⁵¹. Ця роль жертви у кримінологічному механізмі злочину може бути найрізноманітнішою – від нейтральної до максимально провокуючої злочинця на вчинення злочину. Особливе віктимологічне значення має провокуюча поведінка жертви внаслідок її високого віктимного потенціалу. Зазвичай така поведінка є приводом і джерелом конфлікту.

Жертві може бути завдано шкоди і внаслідок її необачливих дій, неправильної оцінки ситуації, а через це й неправильної поведінки. До ситуацій, коли внаслідок поведінки жертви створюється об'єктивна можливість вчинення злочину, належать також відсутність необхідної реакції на злочинні чи інші негативні дії, нечинення опору діям злочинця.

Віктимологічно значущою може бути також позитивна поведінка жертви, якщо вона полягатиме у здійсненні захисту будь-якої особи від злочинних посягань, при виконанні службових або громадських обов'язків. У таких випадках, якби жертва не діяла певним чином, вона б не викликала відповідної насильницької реакції з боку злочинця.

Віктимність вивляється не завжди однаково в однієї й тієї ж особи за різних обставин, а в різних осіб – за однакових обставин. На думку В.І. Полубінського, віктимність – динамічна властивість і її ступінь досить важко визначити до того, як людина стала жертвою злочину⁵².

Тому при визначенні віктимності конкретної людини має йтися не просто про підвищену здатність ставати жертвою злочину, а лише про таку, яка безпосередньо пов'язана з деякими особ-

⁵¹ Див.: *Курс кримінології: Загальна частина*: Підручник: У 2 кн. / За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – С. 127.

⁵² Див.: *Полубинский В. И. Виктимологические основы профилактики преступлений*. – М., 1980. – С. 21.

ливостями особи й поведінки самого потерпілого або з його специфічними стосунками зі злочинцем.

Безумовно, імовірність стати жертвою злочину підвищується або знижується не тільки за наявності або відсутності певних особистих якостей особи і її поведінки, але й від часу, місця й стану, у якому вона перебуває. Звичайно, що в криміногенно неблагополучному районі підвищується небезпека громадянина стати жертвою злочину.

3.2. Рівні та види віктимності

Проблема визначення видів віктимності дуже складна. Адже жертвою злочину може стати будь-яка людина з моменту її народження і до смерті. Надзвичайна неоднорідність об'єкта створює певні труднощі для віктимологічної класифікації, оскільки існує велика кількість ознак, які можуть бути покладені в її основу. Але при цьому необхідно додержуватись однієї основної вимоги – віктимологічна класифікація має відображати генетичний зв'язок між поведінкою жертви, з одного боку, і діями злочинця до і під час вчинення злочину, з іншого. Цей зв'язок може прослідковуватись у різних аспектах: соціальному, біологічному, соціально-психологічному, моральному тощо.

Важливою віктимологічною категорією є *вина потерпілого*. *Вина* – це не тільки юридичне поняття, а й соціально-психологічна категорія, що має моральне значення. Адже завдання віктимології – розробити критерії вини потерпілого у співвідношенні з провиною особи, яка вчинила злочин, у межах їх спільної відповідальності перед суспільством, іншими громадянами та самим собою. Віктимологію цікавить також проблема правомірності опору злочинним посяганням, у тому числі самозахист, самодопомогу і самоконтроль. Характер протидії злочинцю показує, у якій мірі і яким способом потерпілий чинив йому опір.

Одна з традиційних віктимологічних класифікацій ґрунтується на критеріях, дуже близьких до щоденної практики (жертва умисних чи необережних злочинів, винна чи невинна, заздалегідь намічена чи ні, випадкова чи жертва-співучасник). Але ці критері-

рії не задовольняють потреб науки і практики, оскільки не розкривають дійсного розмаїття взаємодії потенційної жертви і злочинця.

Віктимна поведінка може бути необережною, ризикованою, провокуючою, об'єктивно небезпечною для самого потерпілого, унаслідок чого може сприяти створенню криміногенної ситуації, а в деяких випадках – вчиненню злочину⁵³. Разом з тим, це не фатальна властивість особи. Загалом ступінь віктимності будь-якої людини може бути зведено до нуля. Все залежить від того, чи людина вибирає найбільш оптимальний варіант поведінки, щоб не створювати віктимогенну ситуацію.

В.Я. Рибальська виділяє такі рівні віктимності:

- сукупність соціально-психологічних властивостей особи, що пов'язана з особливостями її соціалізації;
- “безособова” властивість, обумовлена виконанням деяких соціальних функцій – професійна віктимність;
- “вікова” віктимність;
- слідство патологічного стану особи⁵⁴.

Матеріали досліджень і дані кримінально-правової статистики свідчать, що *значна кількість протиправних діянь обумовлені поведінкою самої жертви злочину*, а саме:

- особливостями ситуаційного стану (сп'яніння), станом здоров'я (дефекти органів сприйняття), особливим психічним настроєм, пов'язаним з неадекватними діями у звичайній ситуації;
- недбалим ставленням до безпеки своєї особистості, честі, гідності і збереження майна;
- небажанням повідомити правоохоронним органам про злочинні дії, які вже мали місце стосовно нього;
- легковажним ставленням до правил, що покликані охороняти суспільний порядок і безпеку;

⁵³ Див.: Джужа О.М., Моїсєєв С.М. Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти): Навч. посіб. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – С. 12.

⁵⁴ Див.: Рибальская В.Я. Виктимологические исследования в системе криминологической разработки проблем профилактики преступлений несовершеннолетних // Вопр. борьбы с преступностью. – М., 1980. – Вып. 33. – С. 33.

- участю в незаконній угоді;
- провокуючою поведінкою.

За своїм характером віктимна поведінка може бути:

- *конфліктною*, коли потерпілий створює конфліктну ситуацію або бере активну участь у конфлікті, що виник (є ініціатором бійки або вступає в бійку на боці однієї зі сторін). Особливіми різновидами такої поведінки є необхідна оборона, затримання злочинця, правозахисна активність;

- *провокуючою* (демонстрування багатства, екстравагантна зовнішність, неправильна поведінка жінки, що створює уявлення про її доступність, тощо);

- *легковажною* (довірливість і наївність неповнолітніх та інших осіб, які неспроможні протистояти нападаючому, створення аварійних ситуацій на шляхах пішоходами й водіями тощо)⁵⁵.

У межах криміногенної ситуації поведінка жертви може бути оцінена як:

- *негативна*, тобто така, що провокує злочин або створює для нього об'єктивно сприятливу ситуацію (форми провокації різні: від фізичного чи психічного насильства стосовно злочинця або його близьких до їх образу, виявів неповаги до громадського порядку та загальновизнаних норм моралі);

- *позитивна*, що виражається у протидії злочинцю, виконанні громадського обов'язку тощо;

- *нейтральна* – така, що не сприяла вчиненню злочину⁵⁶.

Відповідно до комплексного підходу, в основу класифікації якого покладено ступінь віктимності, що відображає у найбільш узагальненому вигляді віктимну деформацію особи; професійну віктимність; вікову віктимність; віктимну патологію, можна виокремити декілька типів жертв злочинів:

⁵⁵ Див.: Зелінський А.Ф. Кримінологія: Навч. посіб. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 82–83.

⁵⁶ *Кримінология. Учебник для юридических вузов / Под ред. проф. В.Н. Бурлакова, проф., академика В.П. Сальникова. – С.Пб.: Санкт-Петербург. акад. МВД России, 1998. – С. 157.*

1) *випадкова жертва* – коли особа стає такою внаслідок збігу обставин. Взаємовідносини, що виникли між жертвою і злочинцем, не залежать від їх волі й бажання;

2) *жертва з незначним ступенем ризику* – особа, яка живе при нормальних для всіх людей факторах ризику, і віктимність якої зростає непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації;

3) *жертва з підвищеним ступенем ризику* – особа, яка володіє низкою віктимних властивостей. До цієї категорії належать два основних види жертв:

а) *жертви необережних злочинів* – коли характер роботи, що вони виконують, або їх поведінка у громадських місцях мають більш високу, ніж звичайна, віктимність;

б) *жертви умисних злочинів*, соціальний статус яких або роль, що вони виконують, містять підвищений ризик (працівники правоохоронних органів, воєнізованої охорони тощо). Жертвами цього типу можуть бути й особи, віктимність яких зростає внаслідок конкретних взаємовідносин між жертвою і злочинцем, а також дій третіх осіб, які породили конфліктну ситуацію. Віктимність може виявитися також у манерах поведінки майбутньої жертви, її зовнішньому вигляді;

4) *жертва з дуже високим ступенем ризику* – особа, морально-соціальна деформація якої не відрізняється від правопорушників. Вона характеризується стійкою антисуспільною спрямованістю, схильністю до алкоголю, наркотиків, статевою розбещеністю тощо. Висока віктимність – це стан, який тривалий час не зникає і після того, коли особа змінила свою поведінку⁵⁷.

В.П. Коновалова виділяє два основних види віктимності:

індивідуальна віктимність – об'єктивно існуюча в конкретної людини особлива особистісна якість, що виражається в суб'єктивній здатності деяких індивідів у чинність сукупності, що утворилася в них, психологічних властивостей ставати жерт-

⁵⁷ Див.: Курс кримінології: Загальна частина: Підручник: У 2 кн. / За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – С. 129–130.

вами певного виду злочинів в умовах, коли була реальна й очевидна для повсякденної свідомості можливість уникнути цього;

рольова віктимність як об'єктивно існуюча в даних умовах життєдіяльності характеристика деяких соціальних ролей, що виражається в небезпеці для осіб, які їх виконують, незалежно від своїх особистісних якостей, піддатися певному виду злочинних зазіхань лише в чинність виконання такої ролі...⁵⁸.

На нашу думку, слід виділити чотири основних рівні віктимності: *індивідуальна, видова, групова, масова*.

Розглянемо зміст кожного із цих понять із позицій кримінальної віктимології.

Індивідуальна віктимність – це, на нашу думку, властивість даної людини, обумовлена її соціальними, психологічними або біофізичними якостями (або їх сукупністю), що сприяє в певній життєвій ситуації формуванню умов, за яких виникає можливість заподіяння й шкоди протиправним актом. Інакше кажучи, віктимність конкретного індивіда являє собою потенційну здатність виявитися в ролі жертви злочину унаслідок взаємодії його особистих якостей із зовнішніми факторами.

Структурний аналіз жертв злочину показує, що індивідуальна віктимність у багатьох випадках виявляється вибірково. Помічено, що люди, які володіють різними якостями, як правило, стають жертвами різних злочинів, а люди з однаковими особистісними, соціальними, демографічними й іншими показниками нерідко стають жертвами однакових за видами злочинів. Це дозволяє говорити про наявність видової й групової віктимності.

Видова віктимність виражається у відносній “схильності” окремих людей ставати через низку обставин жертвами певних видів злочинів.

На нашу думку, видова віктимність дозволяє найбільше повно виділити основні типові риси потерпілих від того або іншого виду злочинів, здійснити типологію жертв. Це має велике практичне значення для розробки системи профілактичних мір захис-

⁵⁸ Коновалова В.П. Віктимность и ее профилактика // Виктимологические пробл. борьбы с преступностью. – Иркутск, 1982. – С. 25.

ту осіб, схильних через свої індивідуальні властивості та якості з більшою імовірністю, ніж інші громадяни, ставати жертвами конкретних видів злочинів.

Групова віктимність виражається в загальній для окремих категорій людей, що володіють такими соціальними, демографічними, психологічними, біофізичними або іншими якостями, підвищеною здатністю за певних умов ставати жертвами злочинів. Наприклад, є професії, які об'єктивно підвищують можливість людей за певних обставин ставати жертвами зазіхань. Так, працівники міліції, касири, інкасатори, охоронці, представники деяких інших професій за родом виконуваної ними роботи нерідко стають жертвами злочинців. Груповою віктимністю володіють особи, які зловживають спиртними напоями або наркотиками.

Можна говорити про групову віктимність окремих категорій населення, які зазнають фізичного, морального або матеріального збитку через свою національну, расову приналежність та з інших соціальних причин. Прикладом групової віктимності на соціальному рівні є особи похилого віку, які через свої особисті якості групової віктимності є більше схильними ставати в певних життєвих ситуаціях жертвами протиправних актів у порівнянні із середньовіковими категоріями населення.

Терміном “масова *віктимність*” ми визначаємо об'єктивно існуючу реальність певної частини людей через свої суб'єктивні якості зазнавати фізичного, морального й матеріального збитку від злочинних зазіхань. Оскільки підвищена здатність конкретних осіб ставати за деяких обставин жертвами виявляється під час вчинення злочину, то масову віктимність можна визначити як стан і структуру сукупності потерпілих від злочинів унаслідок їх віктимної схильності.

3.3. Кримінологічне значення вивчення віктимності

Кримінологічне значення вивчення віктимності осіб полягає в тому, що розподіл жертв за певними ознаками тісно пов'язаний з вирішенням практичних завдань боротьби зі злочинністю, оскільки полегшує діяльність правоохоронних органів

щодо виявлення потенційних жертв і проведення з ними індивідуальної профілактичної роботи.

Для досягнення поставленої мети набуває значення класифікація жертв злочинів залежно від статі, віку, професійної приналежності, морально-психологічних особливостей особи (що сприяє швидкому складанню особистісно-віктимологічної типології) тощо.

Класифікація жертв *за статтю* важлива не лише тому, що жертвами окремих деяких злочинів можуть бути тільки жінки, а з огляду на певні елементи, характер поведінки, що типова для ситуації, у якій завдається шкода.

Класифікація жертв *за віком* необхідна вже тому, що підвищена віктимність, наприклад, неповнолітніх і осіб похилого віку зумовлює необхідність розробки спеціальних заходів віктимологічної профілактики.

Посадове становище і професійна діяльність також можуть зумовлювати підвищену віктимність, і останнім часом ця підстава стає дедалі актуальнішою. Як зазначалося, до такої категорії осіб належать працівники правоохоронних органів, інкасатори, охоронці, касири, водії таксі, які працюють уночі.

Важливе значення має також класифікація жертв за ознаками їх ставлення до особи, яка завдає шкоди, і, насамперед, за морально-психологічними особливостями. У механізмі злочину “працюють” статева розбещеність і схильність до вживання алкоголю й наркотиків; жадібність і деспотизм; агресивність і жорстокість; брутальність і боягузливість; сміливість і доброта; фізична сила і слабкість тощо. Усі зазначені якості виявляються в поведінці і за певних обставин можуть сприяти або перешкоджати вчиненню злочинів. Вивчення віктимності за морально-психологічними ознаками необхідно, насамперед, для характеристики категорій злочинів, у яких зазначені риси особи жертви є основою способу й форми вчинення злочину або приводом до вчинення злочину.

Отже, класифікація жертв необхідна не тільки для їх вивчення, а й переважно для організації спеціального напрямку попереджувальної роботи – віктимологічної профілактики.

ТЕМА 4. ВІКТИМІЗАЦІЯ

4.1. Поняття та ознаки кримінологічної віктимізації

Лінгвістично слово “віктимізація” означає процес. Тому віктимізація розглядається як процес перетворення людини (соціальної спільноти) в жертву будь-якого негативного явища. Особливість віктимізації полягає в тому, що цей процес не заданий спеціально суспільством, а тому й не стимулюється ним у суспільних цілях. Цей процес – негативний для суспільства й окремих людей, за своєю суттю він є результатом несприятливих відхилень від позитивного суспільного розвитку, а тому повинен попереджуватися або припинятися.

Сучасне людство до середини ХХ століття прожило в умовах ризику, більшість з яких створювали й створюють для людей ризик стати жертвами негативних явищ. Існує явна тенденція до збільшення кількості цих “ризикованих” ситуацій. Як свідчить статистика, тільки за 2004 рік в Україні кількість людей, які постраждали від злочину, сягає 328 570 чоловік⁵⁹.

На наш погляд, поняття “віктимізація” являє собою своєрідну характеристику віктимності, що об’єктивно існує й може вимірюватися кількістю випадків заподіяння шкоди жертвам злочинів, а також сукупністю кількісних та якісних характеристик потерпілих від злочинів. Таким чином, віктимізацію можна розглядати як загальну сукупність усіх випадків заподіяння особі (соціальної спільноті) майнової, фізичної або моральної шкоди злочином. У цьому значенні поняття віктимізації як узагальнення всієї реалізованої віктимності найбільш відповідає поняттю злочинності, що є деякою мірою узагальнення людської деструктивності та реалізується в злочинах.

Характеристики віктимізації відображають, як правило, усереднені закономірності розподілу злочинності з обліком латентної її частини в тій або іншій країні за минулі кілька років.

⁵⁹ Див.: *Правда України*. – 2004. – № 8. – С. 11.

Крім того, характеристики віктимізації відображають усереднений розподіл злочинів середньої тяжкості та мають найменший ступінь латентності.

Зазначені вище закономірності дають нам змогу виявити певний зв'язок між злочинністю і віктимізацією: чим вищий рівень злочинності, тим нижчий ступінь віктимізації у випадках, коли суспільство стурбовано станом злочинності, і, навпаки, стабільність у соціальних відносинах знижує страх перед злочинністю, вирівнює показники віктимізації та злочинності.

Так, родоначальник вітчизняної віктимології Л.В. Франк визначає віктимізацію як "... процес перетворення в жертву злочину як на одиничному, так і на масовому рівні". Розвиваючи це визначення, Л.В. Франк наводить терміни, похідні від поняття віктимізації: віктимізувати означає перетворювати будь-кого в потерпілого; віктимізуватися – бути перетвореним у жертву; віктимізатор – особа конкретного посягання або той факт, якому належить основна роль у процесі віктимізації⁶⁰.

У літературі трапляється критика визначення віктимізації, даного Л.В. Франком. Деякі автори зауважують неможливість визначення одним терміном таких двох самостійних явищ, як процес і його результат. Так, Д.В. Рівман зазначав, що під віктимізацією він розуміє лише процес реалізації віктимності особи під час злочинного посягання відносно особи, а стан реалізованої потенційної віктимності позначає терміном "віктимність-результат" або "реалізована віктимність"⁶¹. В останній своїй роботі, однак, і він зауважує, що віктимізацію варто розглядати у двох аспектах – "...індивідуальному (віктимізація окремого суб'єкта від конкретного злочину) і масовому (безліч, сумарне вираження актів віктимізації, в остаточному підсумку, як віктимізація від злочинності)"⁶².

⁶⁰ Див.: Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977.

⁶¹ Ривман Д.В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений. – Л., 1975.

⁶² Ривман Д.В. Виктимологический аспект аналитической работы в органах внутренних дел. – Л., 1977.

На нашу думку, процес перетворення в жертву злочину завжди має своє завершення – становлення особи жертвою, потерпілою від злочину, тобто результат такого процесу. Ці явища тісно взаємозалежні й незмінно впливають одне на одне. Вже той факт, що особа піддалася злочинному посягання (віктимізація як процес), незважаючи навіть на те, що злочинний намір може бути не доведений до кінця, робить особу, відносно якої було спрямовано посягання, віктимізованою (віктимізація як наслідок) жертвою в тому розумінні, як описує це поняття Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину й зловживання владою⁶³.

Для проведення статистичних досліджень і складання на їх основі віктимологічних оглядів основне значення має саме віктимізація як результат перетворення особи в жертву злочинного посягання.

Віктимізація загалом складається з усіх потерпілих від злочину, зареєстрованих і латентних, незалежно від ступеня віктимності, сприяння або навіть прямої провини самих потерпілих⁶⁴. Таким чином, віктимізацію можна розглядати як загальну сукупність усіх випадків заподіяння особі (соціальній спільноті) фізичної або моральної шкоди злочином (злочинністю).

Діалектика віктимізації і криміналізації особи (і навпаки) допомагає пояснити і глибше вивчити поширений тип, в якому досліджуються або поєднуються дві соціальні ролі. Такий можливий стан особи становить значний інтерес не тільки для класифікації і типології потерпілих, а й для злочинців. Її слід брати до уваги, на наш погляд, і при вирішенні багатьох питань кримінальної політики і судової практики.

4.2. Кількісні та якісні характеристики кримінологічної віктимізації

Як відомо, важливим поняттям кримінологічної віктимології є віктимізація. Терміном “віктимізація” позначають і процес

⁶³ Див.: Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину й зловживання владою.

⁶⁴ Див.: Полубинский В.И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений. – М., 1980.

“перетворення” особи в жертву злочину, і результат цього процесу, що виявляється як на одиничному, так і на масовому рівні. Іншими словами, віктимізація є, по-перше, процес перетворення в жертву, по-друге, визначений сукупний результат учинених злочинів, що характеризується якісними і кількісними показниками сукупності членів товариства або сімей, які постраждали від злочинів, злочинності загалом. Вона може бути обмірювана в абсолютних і відносних розмірах, виходячи з числа потерпілих від злочинності, окремих видів злочинів і виду заподіяної шкоди. Отже, загальна картина віктимізації – це загальна віктимологічна картина злочинності, що характеризується даними про потерпілих, часом, місцем, засобом перетворення їх у жертви. При цьому, на думку В.І. Полубинського, можуть бути визначені коефіцієнт, індекс віктимізації, що вказують на те, скільки осіб, хто, коли і чому перетворені в жертву внаслідок тих або інших злочинних зазіхань.

Для забезпечення потреб попередження злочинності велике значення мають рівні віктимізації. Виділяють два таких рівні: перший – складається з даних про безпосередніх потерпілих від злочину (переважно – потерпілі, які фігурують у кримінальній справі або виявлені під час соціологічного дослідження); другий – із даних про членів сімей потерпілих, фактично також постраждалих від злочинних посягань.

Дані про віктимізацію служать базою для розрахунку коефіцієнта віктимності, що визначається як відношення числа потерпілих із віктимної характеристикою або числа віктимізованих сімей до загального числа віктимізованих осіб або сімей загалом. Коефіцієнт віктимізації – це відношення всіх потерпілих від злочинів осіб (сімей) до загального числа осіб (сімей), які мешкають на визначеній території.

Із поняттям віктимізації пов’язане і таке специфічне поняття кримінологічної віктимології, як віктимність.

Віктимізація, виступає такою ж мірою узагальнення для віктимності, як злочинність для злочину, може бути виражена в подібних показниках.

Це природно, оскільки опис первинної віктимізації сьогодні має бути більш глибокий, ніж це вважається можливим зробити на підставі даних кримінальної статистики, аналіз злочинності і її складових, ураховуючи латентність значної частини злочинів, що вчиняються. Аналізуючи віктимізацію, необхідно враховувати:

1) стан віктимізації як загальний інтерактивний показник, що описує особливості кількісного, тимчасового й територіального розподілу віктимності і її структурних елементів на визначеній території, що обчислюється в абсолютних і відносних (коефіцієнтах) показниках;

2) структуру віктимізації, у тому числі й типи та види злочинів, а в подальшому і типи віктимної активності;

3) динаміку віктимізації, що описує процес і закономірності розподілу віктимності в часі;

4) географію, екологію й топографію віктимізації, що описує особливості та закономірності розподілу віктимності в просторі стосовно до економіко-географічних характеристик регіонів, екологічних характеристик середовища перебування соціальних груп, характеристик у просторі, конкретних криміногенних ситуацій.

Віктимізація, по-перше, є процес перетворення в жертву; віктимізувати – означає перетворювати будь-кого в потерпілого, віктимізуватися – бути перетвореним у жертву.

Іноді вживається і термін “віктимізатор” (особистість конкретного посягателя, або той чинник, якому належить головна роль у процесі віктимізації); по-друге, для віктимологічних досліджень, особливо статистичного характеру, найбільше значення має поняття “віктимізація” як певний сукупний результат учинених злочинів. Саме в цьому значенні ми будемо досить широко користуватися терміном “віктимізація” в подальшому викладенні матеріалу.

Так, наприклад, віктимізація серед населення характеризується якісним і кількісним показниками сукупності членів суспільства або сімей, які постраждали від злочинів, злочинності загалом. Вона може бути вимірена в абсолютних і відносних величинах виходячи з кількості потерпілих від злочинності, окремих

видів злочинів і виду спричиненої шкоди. Отже, загальна картина віктимізації – це, по суті, загальна віктимологічна картина злочинності, яка характеризується даними про потерпілих, час, місце, спосіб їх віктимізації. При цьому можуть бути підрахований коефіцієнт віктимізації та її індекс.

Індекс віктимізації характеризує співвідношення питомої ваги жертв злочинів певної статевої, вікової або соціальної групи в їх загальному числі до питомої ваги цієї ж групи в загальній чисельності населення.

Обчислюється за такою формулою:

$$I_v = \frac{P_{вж}}{P_{вн}}$$

де: I_v – індекс віктимізації;

$P_{вж}$ – питома вага жертв певної групи в їх загальному числі;

$P_{вн}$ – питома вага цієї ж групи в загальній чисельності населення.

Найбільш віктимізовані вікові групи населення, а саме: 15–20 років (індекс віктимізації склав 2,79); 21–25 років (2,38); 51–55 (2,38); 41–50 років (1,73). Найнижчий індекс віктимізації осіб у віці 60 років і більше (0,08) (дані А.О. Глухової).

За даними В.Е. Квашиса, індекс віктимізації такий: 40–49 років (2,53); 30–39 років (2,34); 20–29 років (2,32); до 19 років (0,21); старші 60 років (0,62); особи з вищою освітою (3,00). Як показали перші ж дослідження, проведені в Україні, абсолютна величина та відносна поширеність віктимізації серед різних категорій громадян і громадських груп неоднакові. Тому вірогідність стати потерпілим від злочину розподіляється серед населення нерівномірно.

Досліджуючи жертву в різних аспектах та її роль у генезисі злочину, віктимологія виходить з того, що поведінка людини за своєю природою може бути не лише злочинною, а й необачною, ризикованою, легковажною, розпутною, іноді – провокаційною, а тому небезпечною для самої себе, що збільшує можливість ста-

ти жертвою злочинного посягання. У цьому плані додаткове значення мають й інші характеристики особистості: вік, стать, соціальний статус, виконувані соціальні ролі, професії, готовність діяти в критичній ситуації належним чином, а також навколишнє середовище, конкретна ситуація, поведінка третіх осіб тощо. Сполучення об'єктивних і суб'єктивних чинників (не обов'язково усіх) і їх взаємодія впливає на “здатність” тієї чи іншої особи стати потерпілою від злочину. Саме ця підвищена здатність людини через низку духовних та фізичних якостей за певних об'єктивних обставин ставати “мішенню” для злочинних посягань і названа віктимністю.

Статистичні закономірності розподілу зв'язків і відносин, що характеризують віктимізацію, певних контингентів потерпілих вивчені поки що недостатньо. Але низка характерних особливостей, виявлених нами під час проведення конкретних віктимологічних досліджень, дозволяє на базі аналізу добутого емпіричного матеріалу висунути для дискутування проблему організації віктимологічного напрямку профілактики злочинності та її практичного рішення.

Розвиваючи думку про безпосередніх і опосередкованих потерпілих, про різні кола жертв від спільного для всіх соціального зла – злочинності, можна передбачити, що існує кілька рівнів віктимізації.

Перший, “первинний”, складається з даних про безпосередніх потерпілих від злочину, від його прямого впливу. Переважно це потерпілі, які фігурують у кримінальній справі або виявлені в результаті конкретно-соціологічних досліджень (латентні жертви від прямого впливу).

Другий рівень, “вторинна” віктимізація, складається з даних про членів сім'ї потерпілих, фактично також потерпілих від злочинних посягань, учинених хоча б лише проти одного члена сім'ї (кишенькова крадіжка грошей в одного з членів сім'ї при веденні загального господарства – це віктимізація всіх інших членів сім'ї, сім'ї загалом). Більше того, у деяких випадках сім'я та її члени сприймають себе жертвами більшою мірою, ніж без-

посередньо потерпілий, визнаний юридично по кримінальній справі, наприклад вчинюється статевий злочин стосовно малолітніх; часто при вчиненні насилля стосовно дружини чоловік вважає себе більшою мірою потерпілим, ніж сама жертва. Тому особа, яка вчинює злочин, спрямовує його на одного, таким чином торкається інтересів не лише потерпілого, а й інших його близьких родичів, сім'ї. Такі ситуації повинні бути вивчені та зафіксовані в законодавстві, нашій кримінальній політиці, статистиці, профілактичній діяльності, правовому вихованні й правовій пропаганді.

Третій рівень, “третинна віктимізація”, становлять потерпілі від злочинів непрямого впливу і не спрямованих проти конкретної особи, сім'ї. Цей рівень віктимізації створюється, виявляється у зв'язку зі злочинами, вчиненими, головним чином, стосовно трудових колективів підприємств і організацій у цілому. Велике розкрадання на тому чи іншому підприємстві завдає шкоди не тільки власності загалом, і не лише даному підприємству як юридичній особі, а й колективу працюючих на цьому підприємстві. Більше того, врешті-решт шкода завдається (матеріальна, моральна) кожному члену колективу окремо (зменшуються неподільні фонди підприємства, премії тощо).

Можна виділити четвертий рівень віктимізації, коли потерпілим стає населення усього району, регіону, велика кількість людей одночасно (наприклад, при злочинному забрудненні навколишнього середовища, масовому випуску недоброякісної продукції, порушенні правил, боротьби з епідеміями тощо).

І, зрештою, може бути виділений п'ятий рівень віктимізації у тих випадках, коли вчиняються так звані міжнародні кримінальні злочини, злочини проти людства. Прикладів такої віктимізації історія знає багато (геноцид, злочинне знищення мирного населення під час війни).

Для актуальних проблем боротьби зі злочинністю мають значення, головним чином, перші два, та значною мірою третій, рівні віктимізації. Дані про віктимізацію повинні стати базою для визначення й уточнення понять віктимності та її коефіцієнта. Ко-

ефіцієнт віктимності може розглядатися як відношення числа потерпілих із віктимною характеристикою чи числа сімей, віктимізованих унаслідок віктимогенних дефектів у структурі сімейно-побутових відносин, до загального числа віктимізованих (сімей) у цілому. А коефіцієнт віктимізації – це відношення всіх потерпілих від злочинів осіб (сімей) до загального числа осіб (сімей), які проживають на певній території чи належать до певного об'єкта.

При визначенні рівнів віктимізації беруться до уваги всі вікові категорії, оскільки на відміну від злочинців потерпілими можуть стати особи будь-якого віку. Дані досліджень контингенту потерпілих від злочинів в Україні показали, що насправді їх вік розподіляється від двох до дев'яноста років, не враховуючи новонароджених.

“Віктимізація” і “злочинність” – категорії, нерозривно пов'язані одна з одною. Віктимізація є складовою частиною процесу криміналізації суспільства. На рівні масового явища віктимізація завершує процес формування злочинності й, отже, без віктимізації немає злочинності й навпаки.

Інша справа, коли йдеться про поняття, що свідомо не збігаються. З різних об'єктивних і суб'єктивних причин статистика злочинності далеко не повністю відтворює реальні масштаби віктимізації. І не випадково світова практика шляхом широких віктимологічних досліджень фіксує в різній мірі значні “ножиці” між даними статистики й віктимізацією, тобто реальною ситуацією, пов'язаною із заподіянням шкоди.

4.3. Сучасний стан кримінологічної віктимізації в Україні

Сьогодні найбільш незахищеною фігурою в кримінальному процесі є потерпілий від злочину, якому не тільки заподіюється фізична, майнова й моральна шкода, особливо внаслідок учинення насильницьких, корисливо-насильницьких і корисливих злочинів, але цей збиток не завжди й не повною мірою відшкодовується йому в процесі слідства, суду та виконання вироку. Відповідно до чинного законодавства й на практиці питанню захисту прав жертв злочину в Україні не приділяється належної уваги. На

жаль, у нас ще не розроблений і не прийнятий закон про охорону прав жертв злочинів. І це при тому, що Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй ще 29 листопада 1985 року прийнята Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, що проголосила правовий захист кримінальних жертв одним із пріоритетних завдань кримінальної юстиції, забезпечення їм доступу до механізмів правосуддя на всіх стадіях кримінального процесу, повне відшкодування їм фізичного, майнового та морального збитку у формі реституції й компенсації. У дусі цієї Декларації в багатьох розвинених країнах світового співтовариства (США, Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Голландія, Австралія, Швеція та інші) прийняті спеціальні закони про захист прав потерпілих від злочинів, створені національні служби й фонди допомоги жертвам злочинів.

В Україні вживають заходів у напрямі реалізації положень Декларації ООН від 29 листопада 1985 року. Відповідно до чинного в Україні законодавства, потерпілий є самостійним учасником кримінального процесу, наділеним низкою прав та обов'язків.

Правоохоронні органи проводять певну роботу з профілактики віктимізації населення від тяжких насильницьких, корисливо-насильницьких та інших злочинів, втілення в життя одного з основних положень вітчизняного й міжнародного права – повного відшкодування потерпілим від злочинів заподіяної їм майнової, фізичної та моральної шкоди. На це питання постійно звертається увага при підведенні підсумків роботи центральних і місцевих органів та установ кримінальної юстиції. У 2004 році порівняно з 2003 роком відшкодування майнового збитку, заподіяного злочинами, зросло з 71,4 до 73 %. Проводяться цільові заходи віктимологічної профілактики.

Сьогодні, на жаль, відсутні наукові методики визначення грошових еквівалентів завданої потерпілому фізичної, матеріальної та моральної шкоди внаслідок учинення злочину. Якщо матеріальні втрати жертв злочину можна відносно вірогідно підрахувати за низкою параметрів, які підтверджуються офіційними до-

кументами (вартість викрадених товарно-матеріальних цінностей, витрати на лікування в клініках, оздоровчу реабілітацію в диспансерах, санаторіях, лікування вдома, фінансові витрати на похорони й ритуальні обряди, установку пам'ятників тощо), то грошове вираження морального збитку, заподіяного потерпілому від злочину (фізичний біль від тілесних ушкоджень, психічні розлади у зв'язку зі смертю близьких людей, установленням інвалідності, втратою життєвих перспектив у праці, навчанні, творчості, особистому житті тощо) має бути зафіксовано у вироках судів.

У роботі із профілактики віктимізації населення істотне значення можуть відігравати індивідуальні засоби захисту від злочинних посягань (газові пістолети, електрошокери, балончики з паралізуючими аерозолями та інше), але нині вони не набули поширення через їх дорожнечу. При анкетуванні осіб, які потерпіли від найпоширеніших і соціально значимих насильницьких злочинів (навмисне вбивство, навмисне тяжке тілесне ушкодження, хуліганство, зґвалтування, менш тяжке тілесне ушкодження, розбій, грабїж, вимагання майна), виявлено, що індивідуальні цінності самозахисту мали тільки окремі з них.

Реальна кримінологічна обстановка в нашій країні в період переходу до ринкових відносин стає усе більше складною (табл. 4.1). У 2000 році загальний рівень зростання злочинності склав 3,8 %, а по групі тяжких злочинів – 7,9 %. Зростання злочинності закономірно спричинило і зростання органічно пов'язаної з нею кримінальної віктимізації населення – на 9,9 %, у тому числі від тяжких злочинів – на 7,3 %. За останні вісім років (1993–2000 роки) загальна кількість злочинів збільшилася на 31,2 %, а кількість жертв злочинів на 84,4 % (із 38611 до 71197 в абсолютних цифрах). Динаміка рівня кримінальної віктимізації населення (на 10 тис. населення) в Україні за цей період фактично також безупинно зростає: 1993 рік – 37,4 %; 1994 рік – 50,7 %; 1995 рік – 48,6 %; 1996 рік – 48,7 %; 1997 рік – 54 %; 1998 рік – 56,6 %; 1999 рік – 63,9 %; 2000 рік – 71,3 %; 2001 рік – 75,6 %.

Таблиця 4.1

**Ступінь віктимізації населення України
за окремими видами злочинів
(у відсотках до загальної кількості опитаних)⁶⁵**

Види злочинів	“Від яких злочинів Ви постраждали протягом останнього року?” (відсоток від загальної кількості опитаних)						
	Опитування населення, проведене в м. Києві по програмі UNICRI		Щорічні опитування учнівської та студентської молоді, проведені в м. Києві НДІ НАВСУ				
	1996 N=1000	1999 N=1509	1998 N=377	1999 N=441	2000 N=474	2001 N=426	2002 N=447
Обман покупців	67,9	52,5	-	51,5	65,0	72,1	-
Кишенькова крадіжка	20,1	16,2	31,3	24,9	18,8	28,3	26,8
Хуліганство	-	-	15,9	14,7	19,4	10,6	20
Хабарництво	11,2	17,0	12,5	15,7	18,5	18,1	18,3
Крадіжка з квартири приватного будинку, дачі	3,2	2,0	9,8	9,5	15,8	10,6	12,8
Обман або зловживання довірою з метою заволодіння майном (шахрайство)	-	-	9,3	8,6	6,8	9,4	21
Крадіжка деталей та майна з автомобіля	10,1	15,8	6,6	8,8	10,5	5,6	-
Вимагательство грошей або послуг шляхом погроз	-	-	6,6	5,0	8,9	7,5	-

⁶⁵ Див.: *Аналіз кримінологічної ситуації в Україні у 2004 році.* – К., 2005. – 61 с.

Види злочинів	“Від яких злочинів Ви постраждали протягом останнього року?” (відсоток від загальної кількості опитаних)						
	Опитування населення, проведене в м. Києві по програмі UNICRI		Щорічні опитування учнівської та студентської молоді, проведені в м. Києві НДІ НАВСУ				
	1996 N=1000	1999 N=1509	1998 N=377	1999 N=441	2000 N=474	2001 N=426	2002 N=447
Автовандалізм	11,7	7,8	-	4,5	3,8	4,0	-
Знищення або пошкодження майна	-	-	5,3	2,7	4,6	4,9	-
Порушення правил безпеки дорожнього руху, що спричинило серйозну шкоду	-	-	4,5	3,2	5,5	4,2	-
Умисне спричинення тілесних ушкоджень, побиття	-	-	4,5	3,6	8,0	4,7	13,8
Напад з метою заволодіння майном (грабіж або розбій)	5,2	2,6	4,2	5,2	7,2	2,6	11
Крадіжка або угон автомобіля	0,3	0,6	1,6	2,0	2,1	2,8	3,4
Зґвалтування, замах на зґвалтування	1,7	1,1	0,5	3,2	3,0	5,2	6,7
Усього осіб, які постраждали від злочинних посягань, %	68,1	58,2	64,5	51,7	47,7	44,4	54,6

Таким чином, у зв'язку зі зростанням рівня злочинності в нашій країні, активна кримінальна віктимізація населення вимагає вжиття більш ефективних заходів протидії цьому негативно-му явищу, які знизять ризик стати жертвою злочинних проявів, допоможуть засвоїти необхідні правила поведінки в передзлочинних та злочинних ситуаціях, навчать елементарним правилам самозахисту, у тому числі з використанням технічних засобів і методів, забезпечать правовий захист прав і законних інтересів жертв кримінального насильства, вжиття важливих заходів для втілення в життя вимог Декларації ООН від 29 листопада 1985 року основних принципів правосуддя для жертв злочинів щодо недопущення зловживань владою.

Рівень віктимізації відображає не тільки досвід спілкування жертв із правопорушниками, а й віктимні перцепції населення, їх відчуття особистої й соціальної безпеки, зміни в соціальній політиці, політиці страхування, вплив засобів масової інформації, суспільний настрій в цілому.

Характеристики віктимізації відображають, як правило, усереднені закономірності розподілу злочинності з обліком латентної її частини в тій або іншій країні за минулі кілька років.

Немає потреби зупинятися на описах основних закономірностей поширення злочинності у світі. Абсолютний і відносний показник росту, відставання соціального контролю від тенденцій девіантності зазначаються фахівцями в цій галузі. Практично, починаючи з 50-х років, кількість учинених злочинів у розвинених країнах подвоюється кожні десять років зі стабільним темпом приросту від 5 до 10 % за рік. Зазначена тенденція спостерігається в більшості європейських країнах.

На основі даних кримінальної статистики, а також аналізу матеріалів преси встановлено, що найпоширенішими видами злочинних проявів є: обман споживачів – 40 %; крадіжки (житла, дачних ділянок, автомобілів; кишенькові крадіжки тощо) – 41 %; грабежі – 11 %, хуліганські прояви – 8 %; нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості – 15 %; інші злочини – 14 %. В 11 % випадках одні й ті самі особи тричі ставали жертва-

ми злочинних посягань, у 22 % випадках – двічі. Із загального числа жертв протягом п'яти років 36 % осіб щонайменше один раз стали жертвою. Частка віктимізації становить приблизно (за отриманими результатами) 36 %.

Диференційований аналіз віктимізації в Україні показав, що в селах віктимність удвічі нижче, ніж у містах за всіма видами злочинів.

Дослідження проблеми страху перед злочинністю показало, що рік у рік (з 2000–2005 роки) рівень стурбованості за свою безпеку не знижується. У середньому по Україні кожен четвертий громадянин побоюється стати жертвою злочину.

Чим більше вік громадянина, тим більше його страх перед злочинністю. Що стосується місця проживання, то ми можемо зауважити, що чим більше чисельність населеного пункту, тим вище рівень незахищеності людей, значна кількість громадян уникають деяких вулиць і місць уночі, тому що вони почувають себе в небезпеці.

Як у міській, так і в сільській місцевості у жінок страх перед злочинністю вище ніж у чоловіків. У селах 81,7 % чоловіків спокійно або досить спокійно почувають себе вночі у своєму районі (у містах – 77 %). У жінок це співвідношення 53 й 66,7 % відповідно.

Отже, ми дійшли таких висновків:

1. Проблема страху завжди входила в рамки віктимологічних досліджень й у зазначеному змісті повинна розглядатися як категорія не тільки психологічна, але й віктимологічна, це має важливе значення для організації віктимологічної профілактики.

2. У суспільстві зростає страх стати жертвою. Проблема безпеки й захисту від злочинних посягань хвилює людей не менше (а інколи – навіть більше), ніж інфляція, безробіття та зростання цін. У цілому показники тривоги населення залишаються стійкими, а регіональні відхилення характеризуються, насамперед, більше особливостями конкретної кримінологічної ситуації, ніж загальними соціальними закономірностями.

3. Страх перед злочинністю варто розглядати на фоні загального рівня життя.

Отже, стрімка зміна політичної та економічної обстановки в нашій країні, фрустрація населення та зростаюча аномія не могли не позначитися на кримінальних перцепціях і фобіях населення. Крім того, відсутність довгострокових віктимологічних досліджень не могло не позначитися на якості отриманої інформації. У цьому зв'язку аналіз тенденцій віктимізації в пострадянському просторі показує більше одиничні виміри, ніж закономірності: останнє вимагає застосування дорогих механізмів досліджень.

ТЕМА 5. ВІКТИМОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ

5.1. Поняття детермінації віктимної поведінки

Кожен злочин являє собою акт поведінки. При навмисному злочині ця поведінка має більш або менш повну оцінку особою як самої поведінки, так і її наслідку. Разом з тим, при аналізі злочину не можна відділяти злочинця від конкретної життєвої обстановки, в якій він діє. Злочини людини неможливо ізолювати від ситуації, яка їх спричинила і визначила за формою та змістом. Аналізуючи злочин, неможливо оцінити його в кримінологічному плані доти, доки не будуть розглянуті усі внутрішні зв'язки обставин, які в сукупності сприяли можливості його вчинення, тією або іншою мірою вплинули на результати злочинної діяльності, визначили рішимість злочинця та мотиви його поведінки. Для того, щоб аналіз причин злочинів був об'єктивним, необхідно враховувати весь комплекс чинників, що створюють замкнений причинний ланцюг, останнім елементом якого є злочин. Вивчення цього причинного ланцюга здебільшого приводить за межі конкретної кримінальної ситуації, відкриваючи можливість оцінити сукупність обставин, які визначили формування не тільки конкретного злочинного наміру, а й загалом антисуспільної установки особи, визначивши негативну лінію поведінки злочинця.

Однією з найактуальніших і порівняно мало опрацьованих проблем є проблема детермінації віктимної поведінки.

Проблема детермінації є однією з центральних. Детермінізм – це найбільш загальна категорія, що характеризує виникнення явищ, що досліджуємо в природі та суспільстві. Це стосується, насамперед, залежності одних явищ, процесів та станів від інших. Єдність та багатогранність світу ґрунтується на загальності зв'язків. У концепції діалектичного детермінізму основний принцип – це принцип універсальної взаємодії. При дослідженні взаємодії явищ необхідним є аналіз їх сторін, процесу їх існування, а також оцінка зміни сторін взаємодії.

Детермінізм пояснює, чому саме відповідний процес відбувався так, а не інакше, чому виникло саме це явище, які саме умови, що його породжують, та рівень стійкості цього процесу.

Уся поведінка людини підпорядковується законам причинності. Існують об'єктивні причини, через які людина може вчинити той або інший вчинок, існує і наслідок – вчинення суспільно небезпечного та протиправного діяння відносно до іншої особи. Але який “механізм” цього процесу, у чому існує специфіка причинних зв'язків у поведінці людини – ці питання недостатньо досліджені.

Різноманітні види закономірностей залежності між явищами охоплюються поняттям детермінації. Це поняття значно ширше причинного зв'язку. Але, разом з тим, останнє є більш конкретним та змістовним. Як різновид закономірного зв'язку, причинність має певні ознаки: загальність, необоротність, просторова та часова непереривність, за своєю природою вона має генетичний характер.

Філософська категорія причинності відображає один із найбільш загальних, фундаментальних законів об'єктивного світу. Цей закон поширюється на всі явища та процеси природи й суспільства, як індивідуальні, так і масові, у тому числі й ті, що мають вірогідний (стохастичний) характер і підпорядковуються статистичним закономірностям.

Кримінологія прагне розкрити причини та умови не тільки індивідуальної поведінки, а й злочинності в цілому, що являє собою статистичну сукупність.

У злочинній поведінці людини чергуються в різних формах індивідуальні та масові процеси. Так, вплив багатьох різноманітних соціальних чинників на особу в процесі її формування змінюється конкретним актом індивідуальної поведінки; разом з тим сукупність окремих таких актів призводить до масових явищ, що підпорядковуються статистичним закономірностям.

Причинна залежність виявляється у двох значеннях.

По-перше, кожна причина породжує декілька наслідків, а кожний наслідок є результатом дії декількох обставин (низки

причин та умов). Ця багатозначність виявляється в кожному конкретному випадку та загалом.

По-друге, існує і специфічна вірогідна сторона багатозначності причинного зв'язку. Вона складається з того, що при заміні деякої умови, навіть при тій же причині, з'являється інший результат. Тому різноманітна поведінка людей під впливом одних і тих самих обставин і ускладнює його передбачення. У статистичній сукупності, де умови зазвичай різноманітні, під впливом однакових причин виникає "спектр" різноманітних наслідків (в яких виявляється певна закономірність). Що стосується віктимності, то це виражається в тому, що існують різноманітні форми поведінки людей, які їй сприяють, хоча причини можуть бути одні й ті ж самі.

Причинний зв'язок, що пояснює процес віктимізації особи, не тільки довгий та складний, а й різноманітний; він стосується різноманітних соціальних та природних явищ, різних форм руху матерії.

До основних елементів причинного зв'язку належать такі елементи.

Причина охоплює те, що передує процесу віктимізації особи: період формування особи, її взаємодії з конкретною життєвою ситуацією. На цьому етапі переважають статистичні закономірності. Причинний зв'язок розвивається, головним чином, у середовищі соціальних явищ; вони мають інформаційний характер.

Наслідок містить у собі розвиток причинного зв'язку від акту поведінки особи до настання злочинного результату. Вольовий акт жертви злочину виявляється у фізичному або інформаційному впливі на зовнішнє середовище. Це зовнішні причинні зв'язки, що мають більш вузький характер динамічного впливу.

Особа потерпілого з його свідомістю та вольовими якостями – центральний елемент, що пов'язує причину та наслідок.

Причинний зв'язок має інформаційну природу. Складний механізм причинного зв'язку складається внаслідок взаємодії причин та умов, причин головних та другорядних, подій закономірних та випадкових.

У філософській та юридичній літературі розрізняють повну та специфічну причину. Під повною причиною розуміють сукупність усіх обставин, за яких неминуче настає цей наслідок. Це поняття включає в себе не тільки причину у вузькому значенні слова (специфічну причину явища), але і всі необхідні та достатні умови. Умовами називається комплекс явищ, що самі не можуть породжувати безпосередньо це явище – наслідок, але супроводжують причину в просторі та часі, впливаючи на них, забезпечуючи певний їх розвиток, необхідний для виникнення наслідку. Відмінність між причинами та умовами відносна, вона має значення лише тільки для конкретних явищ. У широкому значенні умови є також причинами подій, тому що без них вони не могли відбутися. Інколи причини та умови можуть мінятися місцями.

Що стосується віктимної поведінки як соціального явища, розмежування причин та умов з урахуванням їх зміни та стабільності дає можливість відокремити змінні соціальні явища від деяких постійно діючих (демографічних, кліматичних та ін.) природних факторів.

Вивчення причинних зв'язків у сфері злочинної поведінки являє собою багатогранне та складне завдання. Труднощі пов'язані ще з тим, що загальний механізм людської поведінки ще не вивчено повністю ні в соціологічному, ні в психологічному плані.

Тому сьогодні необхідно визначити причинні зв'язки при детермінації віктимної поведінки, вказати на ті з них, які мають найбільш важливе значення.

Причинність розглядається як один із видів детермінації, що визначає лише генетичний зв'язок, який розкриває те, з чого виникло це явище, як відбувався процес, що його породжував, встановлює факт зв'язку між тим, що породжувало, і його результатом. Причинність визначається як об'єктивно існуючі відносини між явищами, при яких одне або декілька взаємодіючих явищ (причина) породжує інше явище (наслідок).

При детерміністському підході віктимність являє собою результат не однозначного впливу одного з факторів, а складної, багатопланової детермінації, у тому числі й самодетермінації.

Злочинність як система антисоціальних людських учинків детермінується багатьма факторами, значення яких нерівноцінне. Теоретично важливо визначити те середовище, де криміногенність найбільш стійка і тому може вважатися детермінантою злочинності.

Процес детермінації віктимної поведінки являє собою складну взаємодію різноманітних форм зв'язку, не тільки причинних, а й функціональних, статистичних, зв'язку стану тощо.

Функціональна залежність відображає об'єктивну відповідність, паралелізм в існуванні та зміні двох факторів. Статистичний зв'язок виявляється у зміні характеру розподілу одного фактора залежно від зміни іншого. Окремий вид статистичного зв'язку – кореляційна залежність. У цьому випадку береться середнє значення фактора, явища. Якщо виявляється, що розподіл одного явища прямо пропорційно розподілу іншого, кореляція має позитивний характер, якщо навпаки – негативний. Кореляційна залежність визначає певну галузь пошуку і свідчить про причинний зв'язок. Але також необхідно враховувати, що такий зв'язок може бути складним, опосередкованим іншими обставинами. Зв'язок стану характеризується тим, що один стан будь-якого явища в цей момент за конкретних умов визначає стан цього явища в інший момент.

Фактори віктимної поведінки за своїм значенням можуть бути психологічними, біологічними, економічними, соціально-політичними тощо. У кримінології існує поділ усіх детермінант злочинності на об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивні існують незалежно від волі людей. Це, насамперед, соціальні суперечності, що прямо не залежать від свідомості та волі населення, але наслідування попередніх епох зберігає стан напруги в суспільстві і сприяє злочинності.

До суб'єктивних належить усе особистісне, людське, залежне від людей: їх свідомість, звички, цінності орієнтації, мораль, право, політичні погляди, традиції тощо. Суб'єктивною детермінантою віктимної поведінки вважають також несвідомі елементи психіки, психічне здоров'я людей, а також їх спадкові особливос-

ті. Вони породжуються тими ж негативними моральними і психологічними явищами та особистісними якостями, що і причини злочинності. Вони об'єктивізуються не тільки в злочинності, а й в умовах, що сприяють віктимній поведінці.

Із кримінологічної точки зору, потерпілий (особа та його поведінка, як позитивна, так і негативна) поряд із приводом, причинами та умовами вчинення злочину є самостійним компонентом криміногенної ситуації. Тому питання про неправомірну поведінку потерпілого, що призвела до вчинення злочину, є дискусійним.

Причини та умови вчинення злочинів можуть бути пов'язані як з особою самого злочинця, так і із ситуацією (саме з особою та поведінкою потерпілого, обставинами вчинення злочину). Але все це не означає, що особа та поведінка потерпілого, привід, час і місце злочину є причинами вчинення злочину, передусім "вина потерпілого" може бути умовами реалізації антисуспільної та асоціальної установки й дефектів правосвідомості суб'єкта при вчиненні конкретного злочину, обставинами, що сприяють його вчиненню.

Так, наприклад особистісні якості та характер потерпілого можуть сприяти вчиненню необережного злочину або вплинути на формування та реалізацію наміру суб'єкта злочину, визначити його спрямованість та характер його дій, штовхнути його у сприятливі ситуації на вчинення суспільно небезпечного діяння.

У поведінці потерпілого, яка створює обстановку, що сприяє вчиненню злочину, необхідно виділити два якісно різних типи:

1) поведінка (поштовх), що характеризується провокацією (поштовхом) до вчинення злочину (наприклад, образа);

2) поведінка, що створює об'єктивну можливість вчинення злочину, хоча і не виступає як привід (наприклад, дія потерпілого, що сприяє аварійній обстановці)⁶⁶.

⁶⁶ Див.: Ривман Д.В. Некоторые вопросы изучения личности и поведения потерпевшего от преступления // Преступность и ее предупреждение. – Л.: Ленингр. гос. ун-т, 1971. – С. 84.

Якщо особа та поведінка лише сприяють злочинному посяганням, то вони створюють об'єктивні сприятливі для злочину умови, що прискорюють формування злочинного наміру та полегшують його реалізацію. Як правило, винний свідомо використовує таку ситуацію для досягнення своєї мети.

Провокуюча роль потерпілого створює реальну можливість для вчинення злочину, вона є умовою для суспільно небезпечної поведінки з боку винного, його негативної реакції на дії потерпілого.

Визначення провокуючих обставин, що належать до особи і поведінки потерпілого, залежить, насамперед, від характеру вчиненого злочину і характеру дій потерпілого. Так, наприклад, при вбивствах провокуючу роль відіграє аморальна або неправомірна поведінка, що породжує агресивність, гнів та інші негативні емоції та стан винного. Навмисне вбивство виникає під впливом фізичного насильства, побиття, знущань, грубого та жорстокого ставлення, погроз, поставлення у тяжке матеріальне становище.

При вчиненні зґвалтувань провокування статевого акту відбувається під впливом легковажної або аморальної поведінки потерпілої особи, що викликає ілюзію сексуальної доступності передбачаємого партнера, створює ситуацію, яка містить реальну можливість для сексуального нападу – так звану ситуацію ризику. У деяких злочинах насильницького характеру (вбивства та зґвалтування) звичайно виступають ті обставини, що виражають послаблений та безпорадний стан потерпілого, його обмежену здатність протистояти насиллю (неповнолітній вік та похилий, фізичне нездужання, психічні дефекти, сильне сп'яніння тощо).

Корисливим злочинам сприяють легковажність та аморальні вчинки потерпілого: безвідповідальне ставлення до охорони майна, нерозбірливість при виборі знайомих, зайва довіра до незнайомих “друзів” та сторонніх людей, спільне вживання спиртних напоїв та інші обставини.

Розмежування в конкретному злочинному акті провокуючих та сприяючих чинників, що притаманні особі та поведінці потерпілого, – питання факту, який виражає різну роль у злочин-

ному генезисі причин та умов антисуспільної поведінки. Якщо обставини, що характеризують потерпілого, є причиною вчиненого злочину, тобто створювали реальну можливість суспільно небезпечної поведінки з боку винного, то такі обставини повинні бути визнані провокуючими. Це має велике значення для визначення ролі особи потерпілого в механізмі індивідуальної віктимної поведінки.

Значне місце в багатьох випадках учинення злочинів посідає “нейтральна” поведінка потерпілого, не створюючи суттєвих умов для полегшення кримінального акту або перешкоджаючи останньому. Як правило, це фактична бездіяльність потерпілого, який:

- не підозрює про посягання через відсутність на місці злочину (крадіжки);

- не встигає вжити певних заходів або здійснити будь-які дії для свого захисту у зв’язку з раптовістю та стрімкістю нападу (злочини проти особи);

- бездіяльність у зв’язку з тим, що воля потерпілого паралізована страхом, спричиненим погрозами та насильством із боку винного (вбивства, зґвалтування, пограбування, розбої).

При всьому різноманітті ситуацій, що передують злочину і входять до його складу, існують типові риси, пов’язані з поведінкою потерпілого. Це не лише фактична схожість ситуацій, а й типовість поведінки потерпілого у причинних зв’язках механізму злочину.

Кримінологічна ситуація виступає у вигляді закінченої кримінологічної системи, що включає в себе всі обставини конкретного злочину, де процес формування особи злочинця є етапом (і одночасно елементом, що входить до його складу).

5.2. Механізм індивідуальної віктимної поведінки та його елементи

Одним із найважливіших завдань кримінальної віктимології є розкриття механізму індивідуальної віктимної поведінки та виявлення найбільш типових форм взаємодії потерпілого зі злочинцем.

Віктимна поведінка людини – це процес, який складається не тільки з дій, що змінюють зовнішній стан, але й включають у себе психологічні явища та процеси, що призводять до них, а також визначають механізм протиправного вчинку.

У генезисі злочину значне місце належить механізму віктимної поведінки.

Кожний злочин являє собою акт поведінки людини. У психології поведінка визначається як довільна активність особи, тобто така активність, за якою визнана свідомо переслідувана мета і є можливість контролю за ходом процесів, що розгортаються⁶⁷. Отже, мається на увазі свідомо поведінка особи (вона може бути негативна, помилкова, асоціальна). Поведінка людини розгортається у часі та просторі, такий процес має зовнішню (об’єктивну) та внутрішню (суб’єктивну) сторони. Зовнішня сторона відтворюється у формі дії, що спрямована на певний об’єкт (або у формі бездіяльності), внутрішня, суб’єктивна, сторона не тільки супроводжує цю дію (бездіяльність), але й попереджає її. Маємо на увазі передбачення вчинку, уявне його моделювання. Ці процеси, що характеризують довільну активність суб’єкта, являють собою елементи поведінки особи, яка на своїй заключній стадії виражається у зовнішньому акті (вчинку), впливаючи на об’єкт.

“Вчинок – не просто дія, фактично це результат дії, доцільність якої людина усвідомлює ще до її вчинення. Кожний вчинок отримує певну оцінку не тільки самої особи, але й інших людей. Залежно від відповідного вчинку, інтересів та потреб суспільства, він або схвалюється, або засуджується⁶⁸.

“Поведінка” має певну структуру, яка послідовно розгортається у співвідношенні з логікою внутрішніх (психічних) процесів та зовнішніх (об’єктивних) обставин місця та часу. Взаємодію цих процесів та обставин можливо назвати механізмом віктимної поведінки особи. Така схема дає можливість охарактеризувати віктимну поведінку та її механізм.

⁶⁷ Див.: *Хеккхаузен Х.* Мотивация и деятельность. – М., 1986. – Т.1. – С. 13.

⁶⁸ Див.: *Тарарухин С.А.* Установление мотива и квалификация преступления. – К., 1977. – С. 29.

Злочин за своєю психічною структурою, як правило, не відрізняється від інших учинків людей. Фактори, що впливають на нього, можуть бути специфічними, але їх соціально-психологічна природа така сама, як і правомірних дій. Визначення злочину характеризує його як поняття соціально-історичне та правове, та його специфічні ознаки не порушують основних якостей, притаманних будь-якому людському вчинку.

Аналізу механізму злочинної поведінки присвячено монографію “Механізм злочинної поведінки”, де детально розглянуто: мотивацію злочину, роль конкретної життєвої ситуації, прийняття злочинцем рішення та інші елементи генезису злочину. Також визначено механізм злочинної поведінки як взаємозв’язок та взаємодію зовнішніх факторів об’єктивної дійсності з внутрішніми психічними процесами та станом, що детермінують рішення вчинити злочин, які спрямовують і контролюють його виконання. Таке визначення спрямувало на аналіз як зовнішньої ситуації злочину, так і особи злочинця⁶⁹. Ця модель була доповнена ще одним елементом – посткримінальною поведінкою. У посібнику з кримінології⁷⁰ було розглянуто декілька нових структур. По-перше, схема механізму організованої злочинної діяльності, яка демонструє, що наступні злочини можуть зароджуватися в різний час – на першому етапі мотивації, при прийнятті рішення, на етапі його виконання та після цього. По-друге, схема взаємодії елементів злочинності, яка відображає особливості типології індивідуальної злочинної поведінки (умисне, ситуативне тощо)⁷¹.

У вітчизняній кримінологічній літературі поняття механізму злочинної поведінки охарактеризовано досить докладно. Зазначено, що цей механізм являє собою динамічне явище, визначене взаємодією елементів, що входять до його складу. У загальному вигляді він визначається як переробка особою впливу зовнішнього середовища на основі соціальної та генетичної інформації, формування відношення до діяльності та діяльність, що

⁶⁹ Див.: *Механізм* преступного поведения. – М., 1981.

⁷⁰ Див.: *Кримінологія* / Под ред. А.И. Долговой. – М., 1997. – С. 70.

⁷¹ Див.: *Там само*. – С. 82–88.

визначається психологічними процесами та заборонами кримінального закону⁷². Елементи механізму злочинної поведінки – це психічні процеси та стани, які розглядаються не в статичі, а в динаміці у взаємодії з факторами зовнішнього середовища, які детермінують цю поведінку.

У генезісі злочинної поведінки окреме місце належить механізму віктимної поведінки. Механізм віктимної поведінки за своєю суттю охоплює поведінку людини, винної особи, ситуацію, в якій особа стає жертвою злочину, її безпосередні причини. Зрозуміло, що жодний зовнішній акт скоєння свідомого вчинку, у тому числі й злочину, не є спонтанним, він завжди підготовлений більш або менш тривалим періодом виникнення мотивів, планування діяння та прийняття рішення про його здійснення. Йому завжди передують низка етапів психічної діяльності суб'єкта, які послідовно формують спрямованість вчинку та його фактичне виконання. Віктимна поведінка людини є процес, який розгортається як у просторі, так і в часі. Він складається не тільки із самих дій, що змінюють зовнішнє середовище, але й з попередніх психологічних процесів та явищ, що визначають генезис протиправного вчинку.

У багатьох випадках, що призводять до злочинного посягання, найважливішою обставиною виступає поведінка жертви злочину. Злочинець та жертва злочину, як це не парадоксально, взаємодіють, а інколи безпосередньо спілкуються протягом тривалого періоду. Жертва злочину, таким чином вносить значний внесок у посягання, що спрямовано проти неї. Більше того, взаємодія злочинця та жертви злочину за певних обставин може призвести до взаємних посягань, до інверсії стану “злочинець”, “жертва”, до поєднання в одній особі двох соціально-кримінологічних, а іноді й кримінально-процесуальних ролей, протилежних одна одній (“злочинець – жертва”, “підсудний – потерпілий”). Саме це сприяє виникненню ситуації, що значною мірою породжує про-

⁷² Див.: Дубовик О.Л. Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профилактика преступлений. – М.: Акад. МВД СССР, 1977. – С. 5.

блему потерпілого від злочину, його вини та відповідальності, проблему наслідків реалізації потенційної віктимності.

Дуже важливо визначити місце обставин, що належать до особи та поведінки потерпілого, їх взаємозв'язку “особа – ситуація – діяння”. Це необхідно для розкриття механізму індивідуальної віктимної поведінки.

Характер та наслідки формування особи відіграють головну роль у генезисі віктимної поведінки. Ні біологічні якості людини, ні короткостроковий, а інколи й випадковий вплив зовнішньої ситуації, а весь життєвий шлях індивідуума визначає зміст більшості його вчинків. Соціальні та психологічні якості особи: її політичні, моральні та інші погляди, навички та звички, особливості поведінки та характеру – формуються протягом усього життя людини, у результаті взаємодії з навколишнім середовищем.

Механізм індивідуальної злочинної поведінки включає в себе три основних блоки: 1) мотивацію злочину; 2) планування злочинних дій; 3) виконання злочинів та настання суспільно небезпечних наслідків. Третій блок характеризує злочин як зовнішній акт суспільно небезпечної та протиправної поведінки.

Особа та поведінка потерпілого відіграють самостійну роль у механізмі причин та умов, їх неможливо змішувати та ототожнювати з іншими компонентами ситуації.

Кожний з основних блоків являє собою утворення, яке включає в себе різноманітні психічні стани та процеси, вплив зовнішнього середовища, прийняття людиною рішення та зворотні зв'язки.

Визначення індивідуальної віктимної поведінки потребує аналізу всіх елементів, взаємодія між якими і формує цю злочинну поведінку.

У кримінології використовуються такі поняття: мотив, мотивація, мотивування. Термін “мотив” можливо розглядати як такий психологічний феномен, який спонукає до вчинку, дії. Кримінологічний аспект найбільш повно відобразив у своєму визначенні К.Є. Ігошев: “Мотив злочинної поведінки можливо визначити як сформульоване під впливом соціального середовища

та життєвого досвіду особи спонукання, яке є внутрішньою безпосередньою причиною злочинної діяльності та відображає ставлення особи до того, на що спрямована злочинна діяльність”⁷³.

Ширше значення має поняття мотивації “...як процесу визначення особою характеру та спрямованості її поведінки, процесу формування її мотиву. Мотив же є результатом цього процесу”⁷⁴. Це поняття має три визначення: по-перше, розуміється сам метод “...самоуправління особи через систему стійких спонукань, тобто через мотиви”⁷⁵; по-друге, – це процес формування мотиву злочину, його розвиток, реалізація у фактичних злочинних діях; по-третє, поняття мотивації вживається і для характеристики сукупності мотивів, властивих тій або іншій особі, або тій або іншій формі поведінки(складна мотивація, суперечлива зміна, динамічна мотивація тощо).

Мотивація не охоплює всього механізму індивідуальної віктимної поведінки. Вона лише його частина. Кримінальне законодавство передбачає в багатьох своїх статтях визначення мотиву як обов’язкової або факультативної ознаки. Мотив як внутрішнє спонукання не є чимось злочинним, він стає таким, коли виступає елементом суб’єктивної сторони, забороненої кримінальним законом дії.

Мотивація індивідуальної віктимної поведінки пов’язана з об’єктивними умовами соціального середовища, вона відображає минуле, теперішній час та майбутній тих соціальних ситуацій, в яких діє індивід, органічний зв’язок суб’єкта з умовами формування його особи та об’єктивними суспільними відносинами, з пануючими у суспільстві та соціальній групі, та належними особі поглядами, ціннісними орієнтаціями, а також із соціальними оцінками поведінки, стимулами й санкціями соціального контролю. Поза суспільством немає особистості, соціальної поведінки, немає її мотивації. Зовнішнє середовище впливає на мотива-

⁷³ *Игошев К.Е.* Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974. – С. 66.

⁷⁴ *Криминологические основы уголовного права.* – Томск, 1981. – С. 115.

⁷⁵ *Игошев К.Е.* Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький, 1974. – С. 88.

цію індивідуальної віктимної поведінки не безпосередньо, а відображається через внутрішні умови – психічні риси особи, її погляди та установки, потреби та ціннісні орієнтації (які були сформовані під впливом зовнішніх умов).

Основою мотивації індивідуальної віктимної поведінки є людські потреби. Потреби людини відображають її залежність від зовнішнього світу. Вони спрямовані на підвищення рівня пристосування людини до навколишнього фізичного та соціального середовища. У зв'язку з цим потреби людини є "... вихідним спонуканням її до діяльності: дякуючи їм у них вона виступає як активна, діюча істота"⁷⁶.

Людська потреба для того, щоб породити мотив поведінки, повинна актуалізуватися, тобто перетворитися з пасивної форми в активну. Бажання негайно задовольнити цю потребу виникає під впливом певних зовнішніх обставин. Так, матеріальні потреби індивідів задовольняються повсякденно, але можуть актуалізуватися при виникненні можливості заробити зайві гроші або навпаки, при погіршенні матеріального становища. У цих випадках актуалізація потреб виникає внаслідок взаємодії особи з об'єктивним соціальним середовищем – із ситуацією, в якій опинився суб'єкт і в якій йому доведеться діяти. При цьому починає працювати механізм планування та здійснення вчинку, який відповідав би задоволенню певної потреби, навіть усупереч перешкоді, що виникла. У структурі цього механізму велику роль відіграє емоційний стан особи.

Регулятором діяльності спільності виступають групові потреби, колективні інтереси та мотивація, а також групові норми поведінки – формальні та неформальні, предметні та норми спілкування⁷⁷.

⁷⁶ Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 626.

⁷⁷ Див.: Обозов Н.Н. Межличностные отношения. – Л., 1979; Агеев В.С. Психология межгрупповых отношений. – М., 1983; Бобнева М.Н. Социальные нормы и регуляция поведения. – М., 1978; Социальная психология. Краткий очерк. – М., 1975. – С. 25.; Буева Л.П. Деятельность как объект социальной психологии. – М., 1975; Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. – М., 1972.

Групові потреби, інтереси та мотивація спільно з груповими соціальними нормами спрямовані на реалізацію двох основних форм групової діяльності: предметної за типом суб'єкт – об'єкт та спілкування за типом суб'єкт – суб'єкт. Вони не втрачають при цьому змісту детермінант колективної діяльності. Специфіка їх полягає в регуляції внутрішньо групового спілкування, міжособистісних стосунків. Таке вивчення дозволяє виділити обставини, що сприяють груповій віктимній поведінці.

Відомо, що в багатьох випадках особа стає жертвою злочину під впливом гострих емоційних станів. Початкові елементи механізму індивідуальної віктимної поведінки під впливом нахилу та емоцій такі самі, як і при раціональній поведінці. Але потім структура розгортання механізму змінюється: на цій стадії емоції настільки охоплюють потенційну жертву злочину, що психологічний процес вибору цілі, засобів, правової та моральної оцінки вчиненого згортається, стає формальним, тоді перехід до дії настає після появи образу бажаного об'єкта.

Поєднання антисуспільної спрямованості особи, слабого розвитку інтелекту та емоційного збудження спричиняє неспроможність дії механізмів внутрішнього контролю.

Потреба суб'єкта задовольнити актуальну або потенціальну потребу суперечить об'єктивній дійсності. При цьому виникає проблемна ситуація, тобто сукупність обставин, що потребують виходу, швидкого прийняття рішення. Така ситуація є чинником, що актуалізує потреби і мотивує відповідну поведінку (правомірну або злочинну).

Можливість незаконним шляхом задовольнити свої потреби збігається з проблемною ситуацією – це провокуюча ситуація. Тому проблемні ситуації в багатьох випадках можна розглядати як виникнення незаконних можливостей для задоволення потреб.

Якщо розглядати механізм індивідуальної віктимної поведінки – потреби, плани, нахили, то необхідно визначити систему ціннісних орієнтацій особистості. Ціннісні орієнтації стимулюють мотиви поведінки, що склалися, та закріплюють антисоціальну лінію поведінки. Ціннісні орієнтації засвоюються людиною

в різноманітних соціальних групах, в яких вона перебуває, працює, вчиться, проводить вільний час. Засвоєння цих орієнтацій тісно пов'язано зі ступенем адаптованості особи до способу життя, звичок, потреб цих груп.

В основі індивідуальної віктимної поведінки, яка порушує встановлені правові норми, лежить інша система цінностей та правил, що закріплена в правових та моральних нормах. Виходячи з цього положення, вчені визначають специфічною рисою особи жертви злочину антисуспільну установку⁷⁸. Системи ціннісних орієнтацій неоднакові у представників різних верств населення, вони розрізняються залежно від індивідуальних особливостей особистості. Але, водночас, можливо виділити типові для тієї або іншої групи найбільш поширені, які панують у свідомості системи ціннісних орієнтацій.

Корислива орієнтація особи – зневага до соціальних та правових норм. Особи з вираженою корисливою орієнтацією характеризуються такими рисами: прагнення до легкої наживи, бажання отримати матеріальні блага, непрацюючи; визначення матеріальних цінностей головними в житті; духовне спустошення, переконаність у всесильному значенні грошей.

Разом із корисливою системою цінностей у механізмі індивідуальної віктимної поведінки виявляється насильницька орієнтація особи, яка характеризується такими стереотипами поведінки, що передбачають насилля як звичайний засіб досягнення мети. Цій орієнтації властиві жорстокість, зневага до норм поведінки, байдуже ставлення до людського життя.

У деяких випадках ціннісні орієнтації особи та її потреби і нахили можуть збігатися. Корислива орієнтація ґрунтується на гіпертрофованих матеріальних потребах суб'єкта, а інколи й сама породжує їх. Ціннісні орієнтації включають у себе не тільки думку про суспільний обов'язок, а й уяву про моральні та правові норми, ставлення до них індивіду (групи), готовність дотримуватися, або відсутність такої готовності. Моральну та правову свідомість мож-

⁷⁸ Див.: Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. – М., 1998. – С. 82.

ливо розглядати як елементи системи ціннісних орієнтацій – певні інструменти соціального та психологічного контролю, які перешкоджають розвитку того причинного зв'язку, що призводить до правопорушення. Якщо свідомість досить розвинута, вона попередить протиправну дію, а інакше вона не може служити таким бар'єром. Вченими давно визнано, що правова свідомість – складна частина групової та індивідуальної свідомості, яка виконує пізнавальні, оціночні та регулятивні функції. Пізнавальні функції правосвідомості забезпечуються знанням права, оціночним функціям відповідає система думок з юридичних питань (ставлення до права). Дія регулятивних функцій виявляється в правових орієнтаціях, установках та навиках правової поведінки.

Жертва злочину є головним елементом механізму злочинної поведінки. Соціальні контакти і вся сфера спілкування можуть змінюватися. Усі зміни в особі жертви злочину, її поведінці та сфері спілкування після початку злочинних дій залежать від різноманітних чинників, з яких ми виділяємо: а) особливості злочинця – його моральні, психологічні, демографічні, інтелектуальні, рольові та інші характеристики; б) особливості ситуації вчинення злочину – сприятлива, несприятлива або нейтральна для продовження злочину й доведення його до кінця.

Традиційний погляд на злочин – це уявлення індивідуального вчинку, який містить ознаки складу злочину. Але жоден учинок людини не може бути вчинено у фізичній або соціальній ізоляції, тим більш, якщо його вчинено в групі. У цьому випадку, проблема міжособистісної взаємодії у процесі вчинення злочину не обмежується віктимологічним аспектом. Злочинець взаємодіє не тільки з майбутньою жертвою, а й іншими людьми. До групових чинників, які мають кримінологічне значення, належать: склад групи (особи, які притягувалися до кримінальної відповідальності, неповнолітні тощо), особисті характеристики її членів (погляди, інтереси, цінносні орієнтації тощо), мета її створення, стосунки між членами групи, норми поведінки, рівень згурпованості, термін існування, минулий досвід спільної діяльності, методи впливу один на одного тощо. Роль групового чинника чітко

проявляється при аналізі злочинних дій, коли група втягує одну особу в груповий злочин, що вже почався. Це є взаємодія, при якій настрої та вчинки окремих осіб детермінують поведінку інших. У цих умовах зменшується страх перед можливими наслідками: кожний з учасників, розраховуючи на допомогу іншого, діє більш впевнено та рішуче, що підвищує інтенсивність та суспільну небезпеку дій всіх співучасників. Іноді рішення приймаються без обміркування нормативних принципів та ціннісних категорій, тому що вони впливають з антисуспільної поведінки групи осіб, стали для них типовими. У такому випадку діють так звані групові соціальні норми, які суперечать суспільним інтересам та уявленням.

Механізм групової віктимної поведінки являє собою взаємодію як зовнішніх факторів об'єктивної дійсності, так і внутрішнього процесу і стану, які призводять до рішення вчинити злочин. Механізм характеризується переробкою особистістю впливу зовнішнього середовища на основі соціальної та генетичної інформації, формування ставлення до діяльності та діяльність, що визначається психологічними процесами й заборонена кримінальним законом.

Поведінка жертви, її конкретні дії можуть спричинити у злочинця стан агресивності, ненависті, афекту та спровокувати правопорушника на вчинення злочину.

У повсякденному житті люди вступають між собою в різноманітні громадські, побутові, особисті зв'язки та стосунки. У процесі цих зв'язків між ними можуть виникати ділові, товариські, ворожі або нейтральні стосунки. Вони базуються на різноманітних психічних процесах людей – симпатій або антипатій, емоційного підйому або пасивності, страху тощо.

Специфічні взаємостосунки між потенційною жертвою та злочинцем об'єктивно можуть виникнути на основі різноманітних зв'язків та призвести до конфліктної ситуації.

Із проблемою взаємовідносин потенційного злочинця та можливого потерпілого безпосередньо пов'язано питання про так звану вину жертву. Оскільки приводом багатьох конкретних зло-

чинів виступає неправильна, негативна поведінка самих потерпілих, можна розглядати вину жертви в зародженні та розвитку таких деліктів.

Вина жертви – складне та багатопланове явище. Вона являє собою соціально-психологічну категорію, що не збігається з обсягом вини в праві. Остання виявляється у психічному ставленні суб'єкта до вчиненого ним протиправного діяння і тому є необхідним елементом, ознакою суб'єктивної сторони будь-якого правопорушення. Вина жертви виступає як один із приводів протиправного діяння, не може належати до суб'єктивного аспекту складу злочинів, а перебуває серед елементів його об'єктивної сторони, саме так, як і інші обставини, що сприяють злочину. У цьому відмінність вини у кримінальному праві та віктимології. Вина у кримінальній віктимології – поняття широке. Вона виражається в порушенні будь-яких соціальних норм, за винятком норм юридичних, коли віктимологічний аспект поведінки суб'єкта виступає на другий план і переважає аспект правовий, тобто потерпілий по одному злочину може бути винним у вчиненні іншого.

Винною є така поведінка, для якої характерно свідоме або несвідоме ставлення до результату злочинного діяння і містить причинні фактори, що впливають на протиправну поведінку злочинця.

Є люди, для яких характерна підвищена здатність стати жертвою злочинного посягання. Така здатність може бути винною або невинною. Перша виявляється в неналежній поведінці потенційної жертви, яка стає одним із причинно-наслідкових факторів зародження та розвитку злочину.

Невинною здатністю стати жертвою злочину потрібно вважати підвищену здатність окремих людей, пов'язану не з негативною поведінкою, а з якостями їх особи (соціальними, психічними, демографічними тощо).

Як винна, так і невинна здатність може бути індивідуальною та груповою. Підвищеною здатністю ставати жертвами злочинів на рівні винної групової здатності володіють алкоголіки, особи, які характеризуються розбещеністю тощо. Групова невин-

на здатність властива деяким категоріям осіб у зв'язку з виконанням їх службових, професійних обов'язків.

Винна поведінка потерпілого здебільшого виявляється у формі провокаційних дій (бездіяльності), необережності або доведення себе до беспорядного стану.

Але найбільш поширеним видом винної поведінки жертви злочину є провокаційні дії з боку потерпілого відносно до особи, яка завдала шкоди, або найближчого її оточення. Провокаційна поведінка потерпілого завжди має негативний характер.

Взаємовідносини між злочинцем та його жертвою не зводяться лише до проблеми вини потерпілого. Приводом для вчинення злочину є не тільки негативна поведінка потерпілого. Взаємовідносини, що складаються між потенційним злочинцем та можливою жертвою, на основі яких зароджується злочин, називають специфічними. Вони виникають на основі можливих зв'язків та взаємовідносин. Але не сам характер соціальних зв'язків та стосунків між людьми неминуче створює той чи інший конфлікт, що породжує злочин, а лише суб'єктивні особистісні якості, насамперед злочинця, а згодом і жертви, що в певній ситуації можуть призвести до злочину, тому що характерною особливістю жодної конфліктної ситуації є те, що вона потребує від людини прийняття певного рішення, вольового вибору варіанта своєї поведінки.

Злочинець та жертва впливають один на одного. Форми та ступінь цього впливу достатньо різноманітні і здійснюється цей вплив не тільки в момент вчинення злочину, але і в докримінальній ситуації.

Фактори, що визначають конкретну жертву, поділяють на три групи:

перша – фактори, що пов'язані з особистісними якостями жертви злочину;

друга – фактори, що пов'язані із соціальним становищем жертви злочину;

третья – фактори, що характеризують поведінку жертви злочину.

Системою вибору злочинцем своєї жертви управляють не тільки різноманітні фактори, а й певні передумови взаємовідносин між злочинцем та його жертвою. Саме наявність віктимологічних передумов пояснює підвищену здатність однієї людини ставати жертвою злочину, бути більш “привабливою” для злочинця, ніж інша особа, яка не перебуває під впливом таких передумов.

Виділяють три види стосунків між злочинцем та його жертвою: невизначені, передбачувальні та випадкові.

Невизначені взаємостосунки злочинця та його жертви будуються за ініціативою правопорушника та на пасивній ролі потерпілого в генезисі протиправного діяння. Тому для зародження таких взаємостосунків характерні вибір злочинцем своєї жертви та відносна короткостроковість їх розвитку.

Передумови зародження, розвитку та кінцевих результатів невизначених взаємостосунків між потенційним злочинцем та можливою жертвою можна поділити на дві групи. Перша – передумови, що сприяють зародженню злочинного наміру і на цій основі вибору можливої жертви. Друга – передумови, що полегшують реалізацію правопорушником злочинного наміру.

Передбачувальні – це такі взаємостосунки між потенційним злочинцем та можливою жертвою, в основу зародження та розвитку яких покладено особистісні якості, особливості поведінки, умови життя або інші обставини, що пов’язані з особою потерпілого. При такому типі взаємостосунків жертва визначена задовго до злочинної дії. Подібні взаємостосунки характеризуються відносною тривалістю (інколи багаторічною) з моменту зародження наміру до його реалізації, а також тим, що базуються на більш або менш сталих зв’язках між злочинцем та його жертвою.

Соціальний стан потенційної жертви, спосіб життя, особливості поведінки у сукупності з факторами та передумовами взаємостосунків із потенційним злочинцем можуть сприяти зародженню у свідомості останнього злочинного наміру, стимулювати його антисуспільну установку, спосіб та засоби вчинення злочину.

Випадкові відносини між злочинцем та його жертвою виникають безпосередньо і не залежать від волі, бажання та праг-

нення жодного учасника подій. При випадкових взаємовідносинах поведінка жертви відіграє, як правило, нейтральну роль у генезисі злочину, а в діях правопорушника відсутній прямий умисел. Такий вид взаємостосунків характерний для злочинів, учинених з необережності, а не на основі віктимності потерпілого. Здебільшого між злочинцем та його жертвою не прослідковується жодних стосунків або зв'язків, нерідко вони навіть не знайомі один з одним.

Попередні умови, тобто можливість зародження, розвитку та кінцевих результатів взаємостосунків між злочинцем та жертвою, у відповідності з їх роллю в генезисі протиправного діяння можна поділити на дві групи. Перша група – передумови, що сприяють зародженню злочинного наміру і на цій основі – вибору можливої жертви. Друга – передумови, що полегшують реалізацію злочинного наміру правопорушника.

Таким чином, становище потенційної жертви злочинного наміру, спосіб її життя, особливості її поведінки у сукупності з факторами та передумовами взаємостосунків із потенційним правопорушником можуть сприяти зародженню у свідомості особи злочинного наміру, стимулювати її антисуспільну установку, вибрати спосіб вчинення злочину. Але разом з тим, поведінка можливої жертви інколи ослаблює злочинну реакцію потенційного правопорушника, викликає його симпатію, страх тощо.

Все це залежить у кожному конкретному випадку від умов, місця, часу, інших обставин становлення та розвитку взаємостосунків між злочинцем та його жертвою, а також від особистих якостей потенційної жертви, що здійснює суттєвий вплив як на характер його окремих дій, так і на поведінку загалом.

Характеризуючи обставини, що сприяють зародженню і розвитку протиправного діяння, необхідно звернути увагу на те, що в генезисі злочину суттєву роль відіграє характер стосунків потерпілого не тільки з правопорушниками, а й з іншими людьми, що були пов'язані з ними в момент учинення злочину. Такі стосунки можуть впливати як позитивно, так і негативно на поведінку потенційної жертви. Наслідком цього може бути як вчинення злочину,

так і навпаки. Аналіз таких взаємостосунків необхідно враховувати при визначенні заходів віктимологічної профілактики.

5.3. Рівні (класифікація) детермінант віктимної поведінки

При визначенні детермінант віктимної поведінки необхідно, насамперед, звернутися до особистісних якостей і поведінки жертв злочину та ситуації, що детермінують злочинні дії.

Зв'язок між жертвою та злочинцем виявляється на декількох рівнях. Верхній – моральна та світоглядна спрямованість особи до цілі та змісту життя.

Середній рівень диспозиції особи створюють базові соціальні установки в тій чи іншій сфері діяльності.

Нижчий рівень системи диспозицій становлять фіксовані (цільові) установки, що виникають у певних ситуаціях. На їх основі здійснюються певні вчинки – дії, що інколи суперечать свідомим ціннісним орієнтаціям особи. У мотивації поведінки, крім зазначених рівнів, беруть участь елементарні психологічні установки, що лежать в основі кожної активності. Від цих установок залежить вибір способу діяльності. Підструктура спрямованості особи, хоча і визнається головною в процесі регуляції діяльності, але не є її єдиним регулятором. Вибір учинків здійснюється за участю всіх елементів складної біосоціальної системи, якою є людина. Значну роль відіграє підструктура досвіду.

Що стосується підструктури інтелекту, волі, емоцій, то типовим для більшості жертв злочинів є бездумність та легковажність.

Підструктура біологічно активних якостей – темперамент, здібності, тип нервової системи, а також патології психіки беруть дієву участь у процесі саморегуляції, а інколи є визначними чинниками. Патологічні відхилення психіки обумовлюють можливість стати жертвою злочинів.

Одним із факторів, що сприяє детермінації віктимної поведінки, є особистісно-психологічні якості, що існують у кожній конкретній людині, які виражаються в суб'єктивній здатності деяких індивідів ставати жертвами злочину у зв'язку зі сформо-

ваною в них сукупністю психологічних якостей ставати жертвами певного виду злочинів в умовах, коли була реальна та очевидна можливість уникнути цього. Така здатність не є природженою або незмінною. Доки не виникли необхідні умови для її реалізації, вона існує в конкретної людини тільки в потенціалі, при реалізації виявляється в потерпілого у вигляді небезпечної для самої себе поведінки, що сприяє виникненню та розвитку передкримінальної та кримінальної ситуації і полегшує злочинцю вчинення злочинних дій. Форми такої “взаємодії” різноманітні: від явної, елементарної небезпечності до прямої провокації злочинних дій. Зв’язок між злочинними посяганнями та особистісною віктимністю може бути різноманітним.

По-перше, це може бути опосередкований зв’язок “типу каналізації”, коли злочин починається незалежно від особистісної віктимності жертви, який прискорюється або успішно доводиться до кінця внаслідок або в умовах поведінки потерпілого, що сприяла цьому.

По-друге, це може бути безпосередній зв’язок, коли через свої власні якості особа провокує майбутнього злочинця і саме ця провокуюча поведінка стає приводом для вчинення злочину.

До них можна віднести стан сп’яніння в момент вчинення злочину, наявність негативних характеристик у побуті та на виробництві, розпиття спиртних напоїв спільно з особами, які в подальшому вчиняють злочин. Остання обставина характерна для вчинення насильницьких злочинів, генезис яких обтяжений негативною поведінкою самих потерпілих. Також для потерпілих, які своєю поведінкою сприяли вчиненню злочину, характерні такі якості: агресивність, підвищена збудливість, нестриманість, що свідчить про соціальну неадаптованість, деспотизм стосовно близьких, незлагідність, схильність до вживання алкоголю, статева розбещеність, нерозбірливість у виборі знайомих.

Оцінка поведінки потерпілого свідчить про те, що вона може бути не тільки аморальним вчинком, але й правопорушенням. Психічне ставлення потерпілого до своєї поведінки та її результату, у зміст якого входять разом зі змінами в об’єктивній

реальності й негативні зміни у психічному стані, може бути умисним та необережним.

Сукупність якостей, що формують особистісну віктимність до різних видів злочинів, за своїм змістом неіdentичні навіть в одній особі.

Іншим фактором детермінації віктимної поведінки є роліва віктимність, що об'єктивно існує в певних умовах життєдіяльності, особливостях деяких соціальних ролей і виявляється в небезпеці для осіб, які їх виконують, незалежно від їх якостей. Ці особи можуть стати жертвами злочину лише у зв'язку з виконанням такої ролі. Реалізація такої віктимності буде лише тоді, коли злочинне посягання на особу здійснюється саме у зв'язку з виконанням ним цієї ролі, тобто коли між вибором злочинцем своєї жертви та виконанням нею своєї ролі був безпосередній причинний зв'язок. Для цього необхідні такі умови:

1) жертва обирається злочинцем у зв'язку з її соціальною роллю, коли злочинець при цьому враховує її особистісні якості;

2) у процесі злочину особиста віктимність потерпілого виявляється в тій чи іншій формі “сприяння” злочинному посягання у вигляді поведінки, що полегшує або прискорює вчинення злочинних дій та досягнення злочинцем поставленої мети.

Вчинення злочину відносно до потенційного потерпілого залежить також від низки інших взаємодіючих віктимогенних та криміногенних факторів, що є компонентами до злочинної ситуації. У цій взаємодії зростає значимість негативної поведінки потерпілого як умови, що сприяє злочину, якщо цьому сприяє місце та час розвитку дозлочинних дій.

Сутність різноманітних механізмів взаємодії у дозлочинних ситуаціях зводиться до “віктимної провокації”, під якою необхідно розуміти наявність у поведінці жертви елементів, об'єктивно існуючих, що стали головним фактором, які обумовили відповідну, небезпечну для суспільства реакцію іншої особи.

Поведінка потерпілого є однією з обставин, що впливає на виникнення та здійснення злочинного задуму. Вірогідність стати жертвою злочину підвищується або знижується не тільки за ная-

вності певних якостей людини, але залежно від місця, часу і стану, в якому вона перебуває, від низки умов, які становлять загалом сукупність віктимогенної обстановки.

Люди здатні завжди раціоналізувати свою поведінку, посилячись на зовнішні обставини, що детермінують її. Ці зовнішні обставини з урахуванням особливостей індивідуальної психології своєрідно переломлюються у свідомості. Існують два середовища посилянь: перші – ґрунтовні, інші – ні. Це пов'язано, насамперед, із визначенням конкретної ролі негативної поведінки, що взаємодіє зі злочинцем у кримінальній ситуації, дає можливість визначити ступінь свободи волі суб'єкта злочину, співвідношення вибору вчинку з його необхідністю і правильно вирішити питання про вину і відповідальність за вчинене.

Неправомірною поведінкою людини сприяє несприятливому формуванню особи, у подальшому за певних умов штовхаючи на зв'язок зі злочинцем, прирікаючи її у низці життєвих ситуацій на роль жертви.

Причинний зв'язок між якостями потенційної жертви та її поведінкою мають вірогідний характер. Саме цей характер дозволяє пояснити низку віктимологічних позицій. Від особи потенційної жертви та її поведінки залежить така об'єктивна категорія, як конкретна життєва ситуація. Саме вона відповідно до особистісних якостей породжує певний варіант поведінки. Особистісні якості при взаємодії з конкретною життєвою ситуацією, у якій перебуває потенційна жертва, визначають зміст та спрямованість її поведінки.

Позитивні якості особи позитивно впливають на поведінку людини. Вони сприяють критичній оцінці суб'єктом ситуації, що склалася, стримуванню його негативних емоцій, розвитку соціально позитивних форм поведінки, із багатьох варіантів поведінки вибрати найбільш безконфліктні дії в конкретних обставинах, а також свідомо. Свідомо знизити вірогідність розвитку подій у негативному для себе з віктимної точки зору напрямі, зменшити або звести нанівець можливість стати жертвою в тій чи іншій ситуації.

Негативні якості особи, навпаки, сприяють розвитку негативних поглядів, звичок, що, у свою чергу, посилює несприятливі, негативні манери поведінки, знижує її самокритичність і притупляє самоконтроль. Носій негативних якостей найчастіше від інших може допустити необережні, а інколи і провокаційні дії, що здатні в певних умовах спричинити далеко не завжди позитивну реакцію оточуючих.

Відповідно до прийнятої кримінологічної концепції, кожний злочин являє собою наслідок взаємодії особи злочинця та об'єктивної ситуації, в якій вона опинилася. Під конкретною ситуацією (обставинами) вчинення злочину розуміється "... сукупність об'єктивних обставин, що впливають на поведінку суб'єкта безпосередньо перед учиненням злочину і супроводжуються протягом усього злочинного посягання до настання злочинного результату, полегшуючи або ускладнюючи цей процес"⁷⁹. За своєю об'єктивною роллю в межах конкретної життєвої ситуації можуть виникати не тільки обставини, що сприяють злочинному посягання, ускладнюючи або нейтралізуючи її.

Особа та поведінка потерпілого є одним із найважливіших елементів, що входять до складу конкретної ситуації. Ситуація загалом, обставини, у яких перебуває потерпілий, можуть не тільки сприяти злочинній поведінці, провокувати його, а й активно перешкоджати вчиненню суспільно небезпечних дій.

До змісту конкретної ситуації вчинення злочину входять об'єктивні обставини: предмети, процеси та стосунки, що складаються між злочинцем та оточенням. До них належать і стосунки, що характеризують потерпілого як одного з елементів об'єктивної ситуації, а саме: особа потерпілого, її взаємодія з винним, сімейно-побутовим та виробничим середовищем, її моральна репутація, психологічні особливості та стан (вік, стать, стан сп'яніння), а також поведінка у формі дії або бездіяльності.

Під конкретною життєвою ситуацією розуміється певне поєднання об'єктивних життєвих обставин людини, що безпосеред-

⁷⁹ Алимов С.Б. Ситуация совершения преступления и ее криминологическое значение: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1971. – С. 10.

ньо впливають на її поведінку в даний момент. У кримінологічному значенні – це подія або стан, що викликає рішучість вчинити суспільно небезпечне діяння, що призводить до злочинного результату внаслідок наміру або з необережності.

Обставини життя людини, що визначають особливості ситуації, можуть бути різноманітні, наприклад, тривалий стан (приміром складні обставини в родині) або короткочасні події (конфлікт на вулиці), різноманітні вчинки інших людей або самого потерпілого.

Не тільки зміст, але і “межі” конкретної ситуації у просторі та часі різноманітні.

Кожна об’єктивна ситуація має об’єктивний зміст (він визначається подіями, що відбулися) та суб’єктивне значення (воно залежить від того, наскільки дана ситуація пов’язана з інтересами, життєвими планами та цілями певної особи).

Об’єктивний зміст та суб’єктивне значення можуть інколи розмежовуватися. При цьому людина діє так відповідно до своїх уявлень про ситуацію, її суб’єктивного значення. У багатьох випадках ситуація є умовою віктимної поведінки особи. Реагуючи на ситуацію, що склалася, людина діє відповідно до свого характеру та поглядів. Безпосереднім джерелом вольового акту є взаємодія конкретної життєвої ситуації та якостей особи.

ТЕМА 6. ВІКТИМОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ЗЛОЧИННОСТІ

6.1. Поняття і система віктимологічної профілактики

Світова стратегія боротьби зі злочинністю в нашій країні переходить до системного впливу на неї. Тобто втілюються в життя комплексні програми загальносоціальних та кримінально-правових заходів протидії цьому негативному явищу. Вітчизняні кримінологи зробили вагомий внесок у результати таких розробок. Але поки що їх зусилля спрямовані переважно на опрацювання заходів впливу на злочини та осіб, які їх вчиняють. Жертва ж злочину, як правило, залишається поза увагою. Як наслідок, до цього часу нема повного обліку потерпілих, а тому не вивчаються їх соціально-демографічні, соціально-рольові, морально-психологічні, психічні та правові характеристики, роль у генезисі злочинної поведінки, розмір заподіяних їм збитків тощо. Заходи віктимологічної профілактики часто мають фрагментарний характер, а особа потерпілого розглядається лише як джерело інформації про злочин і злочинця та як сторона кримінального процесу.

Разом з тим, у зарубіжних країнах із кінця 40-х років ХХ століття послідовно втілюється ідея захисту жертв злочинів від протиправних дій злочинців та свавілля державних чиновників. Бенджаміном Мендельсоном, Гансом фон Хентігом, Генрі Елленбергером у той час були започатковані дослідження механізму злочинної поведінки з урахуванням віктимологічних аспектів⁸⁰. Вони сформулювали новий науковий напрям – **віктимологію як систему знань про жертву злочину**.

Виникненню віктимології сприяли такі обставини:

а) соціальні та політичні зміни, які сталися після Другої світової війни;

⁸⁰ Див.: *Ellenberger H. Psychological relationships between the criminal and his victim // Revue internationale de Criminologie et de police technique. – 1954; Mendelsohn B. Rape in criminology // Justicia penale. – 1940; Mendelsohn B. The victimology // Etudes internationales de Psych-Sociologie criminelle. – 1956; Hentig H., von. The criminal and his victim/ – New Haven Ct.: Yale universiy press, 1948.*

- б) руйнування традиційних інститутів соціальної солідарності внаслідок урбанізації та міграції;
- в) зміна ролі сім'ї у суспільстві;
- г) зростання безробіття (як легального, так і прихованого);
- д) зменшення гарантованих законом можливостей особи для компенсації шкоди від злочинних посягань;
- е) обмеженість традиційних моделей профілактики злочинів, спрямованих виключно на нейтралізацію кримінальної активності злочинців⁸¹.

Остання обставина спонукала правоохоронні органи якомога активніше використовувати можливості *віктимологічної профілактики, головною метою якої є зниження ризику стати жертвою злочину*. До цієї діяльності активно залучаються громадські організації, асоціації, різні спілки й комітети, клуби потерпілих тощо. Наприклад, у ФРН – це широко відоме громадське об'єднання “Біле кільце”, у США – Національна асоціація з надання допомоги жертвам та комітет “Жінки в боротьбі з погрозами зґвалтування”. На міжнародному рівні діють Всесвітня віктимологічна асоціація, Європейський форум підтримки жертв злочинів тощо. В Україні 1997 року теж був створений правозахисний центр “Ла Страда – Україна”, що є членом Всесвітнього альянсу проти торгівлі жінками. Головною метою центру є запобіжна робота серед жінок, які збираються за кордон, стосовно того, як не потрапити в тенета секс-бізнесу і не стати жертвами торгівців людьми⁸².

Проблема захисту прав жертв злочинів дістала відповідне схвалення і в Організації Об'єднаних Націй. Генеральна Асамблея ООН 29 листопада 1985 року затвердила Декларацію головних принципів правосуддя для захисту жертв злочинів і злов-

⁸¹ Див.: Туляков В.А. Виктимология: социальные и виктимологические проблемы. – О., 2000. – С. 10.

⁸² Див.: *Полиция и борьба с преступностью за рубежом* (информационный сборник). – М., 1991; *Квашиш В.Е.* Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений. – М., 1999; *Українсько-американський регіональний семінар з правоохоронних питань у сфері боротьби з торгівлею жінками та дітьми*. – К., 2000.

живань владою. Крім тлумачення термінів “жертва злочину” та “жертва зловживань владою”, Декларація визначила такі головні напрями підтримки потерпілих:

1) упровадження в національне законодавство держав, членів ООН, міжнародних стандартів доступу потерпілих до системи правосуддя та державної підтримки;

2) кримінально-правова реституція жертвам, їх сім'ям або утриманцям;

3) компенсації жертвам із державних і недержавних фондів;

4) надання необхідної матеріальної, медичної, психологічної та соціальної допомоги з урядових, добровільних громадських та місцевих джерел⁸³.

Більшість розвинених країн ухвалили низку нормативно-правових актів, спрямованих на захист прав жертв злочинів. У Європі з 1950 року щорічно 22 лютого проводиться День їх підтримки. Саме в цей день в Англії була опублікована Хартія підтримки потерпілих від злочинів. У США закон про права потерпілих від злочинів був прийнятий у 1980 році. Згідно з цим законом вони мають право: одержувати всю потрібну інформацію про види допомоги; вносити свої пропозиції про розміри і форми компенсації шкоди. Жертви злочину мають право не лише на відшкодування збитків самим винним, а й у порядку державної компенсації.

У США створено Національну організацію допомоги жертвам злочинів, при Міністерстві юстиції функціонує Департамент допомоги таким жертвам. У 1984 році був заснований Федеральний фонд допомоги жертвам для додаткового фінансування двох головних національних програм. Перша програма розрахована на утримання державних, громадських і приватних служб; друга – на забезпечення штатів додатковими коштами для виплати потерпілим державної компенсації за шкоду, заподіяну злочином⁸⁴.

⁸³ Див.: *Міжнародні акти про права людини* // Зб. док. – М., 1998.

⁸⁴ Див.: *Гошовський М.І., Кучинська О.П.* Потерпілий у кримінальному процесі України. – К.: Юрінком Інтер, 1998.

Деяке просування в цьому напрямі відбувається і в Україні. Кримінально-процесуальне законодавство передбачає право потерпілого або його представників подати позов, який розглядається судом одночасно з кримінальною справою. Рішення про відшкодування збитків суд приймає і без наявності позову в порядку кримінально-правової реституції. Однак в умовах економічної нестабільності та низького життєвого рівня більшості населення України такі рішення дуже рідко виконуються в повному обсязі. Подібну ситуацію могло б змінити на краще створення державного фонду для відшкодування збитків потерпілим від злочинів. Це посилює б соціальну захищеність людини, оздоровило моральну ситуацію в суспільстві, підвищило авторитет держави та її правоохоронних органів.

Важливим кроком до реального захисту окремих категорій осіб стало прийняття в грудні 1993 року законів України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві” та “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”. У названих законах визначені не лише права й обов’язки осіб, стосовно яких здійснюються відповідні заходи безпеки, а й названі види цих заходів і порядок їх здійснення. Крім того, Комплексна програма профілактики злочинів на 2001–2005 роки, затверджена Указом Президента України від 25 грудня 2000 року, містить низку заходів стосовно захисту життя, здоров’я, честі й гідності особи, її майна від злочинних посягань. Програма визначає, що основними напрямками такої діяльності є:

- виявлення каналів незаконного обігу і крадіжок вогнепальної зброї, боєприпасів і вибухових речовин із метою запобігання злочинним посяганням проти особи і суспільства, терористичним актам;

- посилення контролю за суб’єктами господарювання, що мають ліцензії на посередництво у працевлаштуванні на роботу за кордоном;

- проведення обліку житла, де проживають особи похилого віку, самотні, визнанні недієздатними, психічно хворі, хворі на

наркоманію і алкоголізм, із метою запобігання фактам знуцання над ними, незаконного відчуження їх житла;

- розробка заходів запобігання порушенням діяльності страхових, інвестиційних, пенсійних фондів, які залучають кошти громадян;

- проведення паспортизації під'їздів багатоповерхових жилих будинків і гуртожитків з метою вирішення питань щодо запровадження їх охорони, технічного захисту, системи термінового зв'язку постів охорони з міліцією тощо.

Важливим кроком до реального захисту окремих категорій осіб стало прийняття в грудні 1993 року законів України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві” та “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”. У названих законах визначені не лише права й обов'язки осіб, стосовно яких здійснюються відповідні заходи безпеки, а й названі види цих заходів і порядок їх здійснення.

Проблема захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, ефективного поновлення їх прав, своєчасного відшкодування шкоди, заподіяної вчиненим злочином, як свідчать результати аналізу законодавства та практики його застосування, залишається надзвичайно актуальною.

З метою вдосконалення правового та організаційного механізму захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, від 28 грудня 2004 року № 1560/2004 Указом Президента України була схвалена “Концепція забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів”. Вона визначає основні напрями забезпечення захисту законних прав та інтересів потерпілих, а саме: упровадження міжнародних принципів захисту законних прав та інтересів потерпілих, визначених Декларацією основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою (Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 року) та Європейською Конвенцією щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів (від 24 листопада 1983 року); упровадження в новому Кримінально-процесуальному кодексі України норм, які передбачають роз-

ширення процесуальних прав потерпілих відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи R(85)11 щодо становища потерпілого в рамках кримінального права та процесу; розроблення закону з питань забезпечення відшкодування потерпілим шкоди, в якому, зокрема, визначатимуться умови і порядок надання їм правової, медичної, соціальної і матеріальної допомоги, а також допомоги їх родичам та утриманцям, залежно від характеру і наслідків злочину, способу його вчинення, майнового стану потерпілого та інших обставин; розроблення механізму реалізації права потерпілого на відшкодування заподіяної злочином шкоди; встановлення обсягів відповідного бюджетного призначення у загальному фонді державного бюджету; розроблення та законодавче закріплення умов та порядку компенсаційної підтримки потерпілих за рахунок різноманітних форм обов'язкового та добровільного страхування; сприяння створенню громадських організацій і благодійних фондів надання допомоги потерпілим; активізація роботи щодо профілактики віктимної поведінки населення.

20 квітня 2005 р. № 110-р був затверджений план заходів щодо реалізації Концепції забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, на 2005–2006 роки. Основні положення зазначеного вище плану передбачають: підготувати проект Закону України “Про відшкодування шкоди особам, які потерпіли від злочинів”; забезпечити проведення соціологічних та кримінологічних досліджень з проблем захисту прав потерпілих; забезпечити інформування населення через друковані засоби масової інформації та Інтернет про причини й умови злочинності та способи захисту від злочинців, правила поведінки в екстремальних ситуаціях, а також надання порад щодо захисту особистого майна тощо.

На наш погляд, слід також згадати про проект Закону України “Про охорону прав жертв злочинів”, який визначає охорону прав жертв злочинів в Україні як національний пріоритет, з метою забезпечення реалізації прав жертв злочинів на життя, охорону здоров'я, інформацію, захист, реституцію та компенса-

цію, підтримку та всебічний розвиток, встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Основними завданнями цього Закону є захист прав і законних інтересів громадян, суспільства й Української держави від злочинних посягань, а також створення механізму протидії віктимізації громадян.

Оскільки виникненню злочинного наміру та вчиненню злочину здебільшого сприяють особистісні характеристики потерпілого, його поведінка і взаємини зі злочинцем, то під час розробки та реалізації запобіжних заходів мають бути враховані проблеми зниження віктимної схильності окремих осіб. Поведінка людини й окремих груп населення за своєю природою може бути віктимною, тобто ризикованою, необачною, легковажною, розпутною, провокаційною, нарешті, небезпечною для самих себе. Тому не викликає сумніву той факт, що потенційні потерпілі теж потребують профілактичного впливу.

Віктимологічну профілактику, на наш погляд, можна визначити як систему взаємопов'язаних, організаційно забезпечених державних, громадських й індивідуальних заходів, спрямованих на виявлення та усунення або нейтралізацію чинників, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою злочину.

Залежно від цілей і завдань, віктимологічна профілактика має три рівні: загальносоціальний, спеціальний та індивідуальний.

Загальносоціальний рівень включає заходи, пов'язані з вирішенням соціально-економічних і культурно-виховних завдань, спрямованих на усунення чи нейтралізацію факторів, що сприяють процесу віктимізації людей.

Спеціальний рівень – це здійснення державними органами, громадськими об'єднаннями й окремими громадянами заходів, які мають своєю спеціальною метою попередження злочинів шляхом недопущення реалізації віктимних властивостей окремих груп осіб (підлітків, людей похилого віку, представників окремих професій тощо).

Індивідуальний рівень охоплює профілактичні заходи стосовно осіб, які, враховуючи їх поведінку або сукупність особисті-

сних характеристик, можуть із великою ймовірністю стати жертвами злочинів. Такі заходи спрямовані на підвищення захисних реакцій, а також забезпечення особистої, майнової та іншої безпеки цих громадян.

Об'єктом віктимологічної профілактики є: фактори, що формують індивідуальну чи масову віктимність; обставини віктимної ситуації та процес віктимізації.

Систему суб'єктів віктимологічної профілактики становлять:

- органи державної влади й місцевого самоврядування. Вони визначають основні напрями, завдання та функції профілактичної діяльності, забезпечують функціонування та реалізацію регіональних і місцевих програм;

- правоохоронні органи всіх рівнів. Вони забезпечують безпосереднє здійснення заходів спеціальної та індивідуальної віктимологічної профілактики (особиста охорона, охорона житла, майна тощо);

- підприємства й установи різних форм власності, громадські формування та окремі громадяни.

Усі суб'єкти віктимологічної профілактики об'єднані єдиними цілями, а також інформаційними, координаційними і правовими зв'язками.

6.2. Форми і методи віктимологічної профілактики

Ефективність віктимологічної профілактики неможлива без аналізу значного потоку відповідної інформації, яка дає змогу всебічно враховувати криміногенні чинники (як загальні, так і стосовно конкретного злочину). Місце, час, способи вчинення злочинів, найтипівіші категорії осіб, втягнутих у них як злочинців або потерпілих, – усе це треба ґрунтовно знати при організації попереджувальної роботи. Вивчення зібраної інформації дозволяє виявляти типових потенційних потерпілих, що може здійснюватися *за трьома напрямками:*

- від ситуації, коли, аналізуючи обстановку, “виходять” на конкретних віктимологічно уразливих у цій ситуації осіб;

- від злочинця, коли шляхом вивчення його зв'язків або типової поведінки визначається коло потенційних його жертв;
- від потерпілого, коли конкретна особа виявляє підвищені віктимні якості.

*Важливим засобом загальної віктимологічної профілактики є **правове виховання**.* Практика свідчить, що деякі злочини стали можливими у зв'язку з правовою неосвіченістю потерпілих. Позитивний ефект досягається роз'яснювальною роботою серед населення, особливо тієї його частини, яка характеризується підвищеною віктимністю. Тут важливо поширювати відомості про осіб, які завдяки своїй необачності стали жертвами злочинів, активніше використовувати радіо, телебачення, періодичну пресу. Виступаючи з лекціями і бесідами, працівники правоохоронних органів повинні звертати увагу на обставини віктимного характеру, рекомендувати бути пильнішим, дотримуватися правил безпеки, критичніше ставитися до своїх учинків.

Індивідуальна віктимологічна профілактика полягає у виявленні осіб із підвищеною віктимністю і проведенні з ними профілактично-виховних заходів, спрямованих на зниження ризику стати жертвою злочинних посягань. *Прийоми і методи* індивідуальної віктимологічної профілактики достатньо відомі. Проте вони, як правило, зводяться лише до захисно-виховної роботи з громадянами, які стали потерпілими. Робота з виявлення осіб із підвищеною віктимністю практично не ведеться. Така односторонність у віктимологічній профілактиці обумовлена, головним чином, відсутністю спеціальних методик виявлення осіб із підвищеною віктимністю і суб'єктів, які здійснюють цей вид профілактики.

Індивідуальна віктимність проявляється у різноманітних формах. Скажімо, у потерпілих від шахрайства і зґвалтувань вона виражається в байдужій, аморальній, а то й провокуючій поведінці; від кишенькових крадіжок – у легковажній поведінці. Звичайно, як би ми не знали віктимологічні обставини і чинники, що призводять до злочинів, не покращували економічну ситуацію в країні й удосконалювали закони, все ж таки будуть існувати

неуважні й безтурботні громадяни, які спроможні стати жертвою злочину. Але це не означає, що зменшення віктимності окремих людей є марною справою. Тут можливе використання двох взаємопов'язаних напрямів у рамках індивідуальної віктимологічної профілактики: а) виявлення осіб із підвищеною віктимністю; б) корекція віктимності в окремих громадян.

Виявлення осіб з підвищеною віктимністю, тобто тих, хто потребує профілактичного впливу, є, по суті, і прогнозуванням їх віктимної поведінки. Таке прогнозування дуже складне. Обсяг і якість інформації повинні забезпечуватися вивченням не лише соціально-демографічних і правових ознак конкретної особи, але й даних, що характеризують особливості її поведінки.

У цьому зв'язку особливого значення набуває методологічне забезпечення вказаної проблеми. *Методологія прогнозування індивідуальної віктимної поведінки* дістає своє втілення, насамперед, у принципах прогнозування. Одним із них є *принцип можливості того чи іншого розвитку подій*. Сутність його полягає в тому, що при оцінці явища, істинність якого невідома, треба керуватися найімовірнішою і найприйнятнішою інтерпретацією.

З можливістю прогнозування тісно пов'язаний *принцип відносності*. Передбачення певних явищ не може бути абсолютним. У зв'язку з цим співвідношення пов'язаних між собою явищ, залежних від прогнозованого об'єкта й обсягу інформації про нього, визначає рівень відносності результатів прогнозу. Ще одним принципом є *системність*. У широкому розумінні він означає, що передбачення віктимної поведінки є ланкою в системі прогнозування загальної поведінки людини. У вузькому значенні цей принцип розглядає передбачення віктимної поведінки як закінчену систему, всі елементи якої спрямовані на складання прогнозу віктимної поведінки.

Виявивши певний ступінь віктимності й ознак, що визначають можливість її розвитку в подальшому, та використовуючи заходи індивідуальної віктимологічної профілактики, можна знизити потенціал віктимності конкретної особи. Саме в цей момент і повинна вступати в дію *програма корекції віктимності в окре-*

мих громадян. Вона здійснюється у двох формах – *безпосередньої і ранньої.*

Заходи безпосередньої профілактики спрямовані на особу, яка вже стала жертвою злочину або перебуває у стані, близькому до “перетворення” у жертву; **заходи ранньої профілактики** – на особу, яка підпадає під ознаки потенційної жертви через те, що вона володіє високим ступенем віктимності. Відмінність між цими формами профілактики обумовлена головним часовим критерієм, який дозволяє визначити стан потенційної жертви до моменту вчинення стосовно неї злочину. Останнє пов’язане з вибором конкретних профілактичних заходів. Наприклад, якщо громадянин поводить себе безпечно і легковажно в громадському місці, явно демонструє зміст свого гаманця, не контролюючи при цьому ситуацію, то треба негайно припинити його очевидну віктимну поведінку. Наразі йдеться про безпосередній профілактичний вплив, оскільки часовий фактор тут зведений до нуля.

Рання профілактика застосовується зі значним інтервалом у часі. Наприклад, для попередження квартирних крадіжок потрібне попереднє накопичення інформації про жителів району, які можуть стати жертвами цього злочину через своє матеріально-фінансове становище або не вжиття ними заходів безпеки. Виявивши громадян із підвищеною віктимністю, потрібно проводити з ними відповідну роботу.

Індивідуальна віктимологічна профілактика має бути спрямована не лише на потенційних жертв, але й на їх мікросередовище. Система заходів даної профілактики характеризується не простим впливом активного суб’єкта на пасивний об’єкт, а специфічною формою міжособистісного зв’язку, коли одна сторона намагається перетворити поведінку іншої в позитивну для неї напрямі.

Заходи індивідуального впливу можна розділити на два види: переконання і допомоги. **Заходи переконання** мають як захисний, так і виховний характер. Ними є бесіди, роз’яснення того, як не стати жертвою злочину, забезпечити цілісність свого майна тощо. Умовою, що сприяє вчиненню багатьох злочинів, є алкого-

льне сп'яніння жертви, тому віктимологічна профілактика значною мірою спрямована на попередження пияцтва. Крім того, треба активно пропагувати й інші засоби профілактики – встановлення охоронної сигналізації, використання технічних засобів особистої безпеки тощо.

До *заходів допомоги* належить, насамперед, організація спеціальних консультаційних пунктів, центрів соціально-психологічного впливу на громадян, основним завданням яких є інформування населення про способи захисту від злочинів. У центрах психологічної допомоги слід організовувати групові й індивідуальні консультації з потенційними жертвами злочинів, під час яких надавати їм соціально-психологічну допомогу, прогнозувати їх індивідуальну поведінку, виявляти і намагатися разом з ними нейтралізувати віктимологічно значимі якості особи.

Важливим елементом віктимологічної профілактики є правова освіта населення. Знання законів, що регулюють цивільні, трудові, сімейні, господарські, кримінально-правові та інші відносини, дозволить багатьом уникнути долі постраждалих від злочинів.

6.3. Особа потерпілого та її правовий захист

Віктимологічна профілактика неможлива без урахування особи потерпілого. Людина, яка постраждала від посягання на своє життя, здоров'я, честь і гідність, а також майно, потребує соціального захисту.

У чинному законодавстві України значне місце відведено захисту прав і свобод громадян, у тому числі жертв злочинів. Однак у сучасному кримінальному правосудді головна увага приділяється захисту прав і законних інтересів підсудного, якому загрожує кара з боку держави за вчинене, а потерпілим, серед яких є найуразливіші категорії людей – діти, інваліди, люди похилого віку, не завжди надається належна допомога.

Як вже зазначалося, Декларація ООН “Основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою” порушила проблему відновлення балансу між основними правами підозрюваного, обвинувачуваного, підсудного, з одного боку, й інтереса-

ми жертви – з іншого. Декларація окреслила також шляхи подальшого вдосконалення захисту прав потерпілого.

В Україні поки що навіть відсутня єдина віктимологічна статистична звітність. Різні правоохоронні органи акцентують увагу на окремих віктимологічних аспектах, що не дозволяє об'єктивно оцінювати стан справ у цій сфері. Статистична звітність Міністерства внутрішніх справ стосовно потерпілих та завданої шкоди є недосконалою. У ній не відображається кількість осіб, які звернулися із заявами про злочин, кількість повідомлень про злочини, не вказується число порушених за ними кримінальних справ, не зазначаються категорії потерпілих, види та суми заподіяних і відшкодованих збитків.

Проведене нами вивчення 107 кримінальних справ, за якими було засуджено 148 осіб, показало, що з них засуджені за: корисливі злочини – 51 особа (34,5 %); вбивства – 49 осіб (33,1 %); злочини проти здоров'я – 23 особи (15,5 %); хуліганство – 17 осіб (11,5 %); статеві злочини – 5 осіб (3,4 %); порушення правил безпеки руху – 3 особи (2,0 %). Від цих злочинних посягань потерпіло 180 осіб, із них: похилого віку (понад 60 років) – 110, що становить 61,1 %; малолітніх та неповнолітніх – 64 особи (35,6 %). Серед потерпілих 96 осіб (53,3 %) становлять особи жіночої статі. Дослідження свідчить про те, що злочини, вчинені проти дітей, інвалідів та осіб похилого віку, здебільшого мають корисливий характер.

Порівнюючи статистичні показники, які стосуються злочинних посягань на людей похилого віку та дітей, яких у нашому суспільстві приблизно рівні пропорції, можна дійти висновку, що права й інтереси дітей мають надійніший захист, ніж осіб похилого віку. Останні, як правило, самотні й перебувають у скрутному матеріальному становищі. Саме вони й стають об'єктами злочинних посягань з боку осіб, які ніде не працюють, зловживають спиртним, мають судимість (частка раніше засуджених становить 40,7 %). Останніми роками все частіше предметом корисливих злочинів поряд з дорогими речами стають продукти харчування, хуліганство, птиця, зерно, консервація домашнього виготовлення тощо.

З аналізу вивчених справ видно, що малолітні і неповнолітні рівною мірою страждають від корисливих та насильницьких злочинів. Від посягань на життя і здоров'я – 30 осіб (46,9 %), 15 із них загинуло, у тому числі восьмеро дітей віком до 10 років. Від посягань на майно потерпіло 24 особи. Злочини проти дітей та підлітків вчиняються переважно молодими особами. Частка засуджених віком до 21 року в таких справах становить 77,8 %. Характерним для всіх вивчених справ є те, що в жодній з них посягання на потерпілих не були викликані їх неправомірними або образливими діями стосовно злочинців.

Останнім часом жертвами протиправних посягань все частіше стають власники приватних квартир, як правило, самотні люди похилого віку, які з різних причин (довірливість, необізнаність із законодавством, вади здоров'я) підписували договори купівлі-продажу, дарування або довічного їх утримання. Узагальнення судової практики свідчить також про те, що жертвами злочинів стають переважно діти, які виховуються одним із батьків, або сироти, які потерпають від жорстокого поводження з ними в дитячих закладах. Законодавством деяких країн передбачена відповідальність за жорстоке поводження з дітьми у сім'ях. Так, у Швеції 1 грудня 1979 року прийнято Закон проти тілесних покарань, який передбачає: "Діти мають право на піклування, безпеку та добре виховання. При поводженні з дітьми треба поважати їхню індивідуальність. Вони не можуть бути об'єктом тілесних покарань або будь-якого іншого принизливого ставлення".

Стаття 156 Кримінального кодексу Російської Федерації встановлює відповідальність за невиконання або неналежне виконання обов'язків, пов'язаних із вихованням дітей батьками чи іншими особами, які їх замінюють, а також працівниками навчально-виховних закладів, коли це поєднано з жорстоким поводженням із неповнолітніми. Вважаємо, що подібну норму було б доцільно ввести в наше законодавство та розробити механізм розгляду скарг дітей на жорстоке поводження з ними в сім'ї і за її межами.

На нашу думку, важливим питанням є правове становище потерпілих. Згідно зі ст. 49 КПК України потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Жертва злочину набуває статусу учасника процесу з моменту винесення слідчим постанови про визнання особи потерпілою.

Відповідно до названої раніше Декларації ООН, особа може вважатися жертвою незалежно від того, чи був засуджений правопорушник, а також незалежно від родинних відносин між правопорушником і жертвою. Поняття “жертва” у певних випадках включає близьких родичів або утриманців безпосередньої жертви, а також осіб, яким було завдано шкоди при спробі надати допомогу жертвам, які перебувають у тяжкому стані.

Згідно з ч. 5 ст. 49 КПК України в справах про злочини, унаслідок яких настала смерть потерпілого, права, передбачені цією статтею, мають його близькі родичі. Вичерпний перелік цих прав міститься в п. 11 ст. 32 КПК України. На нашу думку, така норма не забезпечує належного захисту прав людей похилого віку та інвалідів, які часто проживають одні, не маючи близьких родичів. Крім того, у потерпілих можуть бути інші особи, які хоча за законом не є близькими родичами, але є для них близькими людьми. Наприклад, фактична дружина, племінники, двоюрідні брати та сестри.

Більше того, порівняно з іншими учасниками процесу ст. 49 КПК України передбачає обмежений перелік прав потерпілого, що ставить його в нерівне становище з обвинуваченим.

Громадянин, визнаний потерпілим від злочину, або його представник має право: давати показання у справі; надавати докази; заявляти клопотання; знайомитися з матеріалами справи з моменту закінчення досудового слідства, а у справах, де досудове слідство не проводилося, після віддання обвинуваченого до суду; брати участь у судовому розгляді; заявляти відводи; подавати скарги на дії особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора й судді, а також подавати скарги на вирок або ухвали суду й постанови судді.

Законодавство деяких країн передбачає обов'язкову участь потерпілих і врахування їх думки при розгляді таких питань, як умовно-дострокове звільнення засуджених від покарання, про передачу на поруки (у стадії досудового слідства) або закриття справ з інших підстав. Тому було б доцільним запровадити обов'язкове складання протоколу про оголошення потерпілому чи заявникові про закриття справи або відмову в її порушенні. В цих протоколах має зазначатися про роз'яснення прав, передбачених ст. 236–236^б КПК України.

Сьогодні навіть менш вразливі верстви населення, які виступають як потерпілі, слабо захищені. Слідчі продовжують хибну практику, сповіщаючи обвинувачуваного, його родичів про місце проживання потерпілих, пропонують домовлятися між собою. За таких обставин не може йтися про належний захист потерпілих.

Велике значення має відшкодування потерпілим матеріальної та моральної шкоди, завданої злочином. Відповідно до ст. 28 КПК України, особа, якій злочином заподіяно матеріальну шкоду, може пред'явити цивільний позов до обвинуваченого або до осіб, які несуть матеріальну відповідальність за його дії. Згідно зі ст. 50 КПК України про визнання особи цивільним позивачем слідчий виносить постанову, а суд – ухвалу. Оскільки у вказаних нормах не були передбачені аналогічні права для потерпілих у разі заподіяння їм моральної шкоди, у проекті КПК ця прогалина усунута.

Ще не існує сталої практики щодо розмірів моральної шкоди від злочину. Суди приймають різноманітні рішення при майже однакових обставинах. Мають місце випадки стягнення моральної шкоди за тілесні ушкодження в більшому розмірі, ніж у зв'язку зі смертю. Тому назріла необхідність розробити чіткі критерії визначення розмірів моральної шкоди за різні види злочинів. Удосконалення потребують і деякі інші правові норми, що стосуються відшкодування завданої потерпілим матеріальної та моральної шкоди за рахунок держави, з наступним стягненням збитків із засуджених у доход держави в порядку регресу.

Верховна Рада України підтримала в першому читанні законопроект, який пропонує відшкодувати за рахунок держави завданий фізичній особі матеріальний збиток від злочину в розмірі, що перевищує 1660 грн, у випадку, якщо правоохоронні органи впродовж півроку не встановили особистість злочинця.

Пропонується також передбачити відшкодування за рахунок держави матеріального збитку, розмір якого перевищує п'ятикратний мінімальний розмір заробітної плати (1660 грн), завданого фізичній особі злочинним зазіханням на її життя, здоров'я чи майно, у випадку, якщо компетентні державні органи впродовж шести місяців не встановили особу, яка вчинила такий злочин.

Збиток відшкодовується громадянину в повному обсязі, але не може перевищувати 100 мінімальних розмірів заробітної плати, визначеної законом на час прийняття судом рішення в справі про відшкодування такого збитку.

Сума відшкодування збитку не оподатковується податками. Виконання рішення суду про відшкодування матеріального збитку за рахунок держави здійснюють органи державної виконавчої служби Міністерства юстиції за рахунок коштів держбюджету зі спеціального фонду потерпілого в Україні. Пропонуємо, щоб такий фонд потерпілого створювався в розмірі, еквівалентному не менше 2 млн євро на рік.

Як вказано у § 12 вищеназваної Декларації ООН, у випадках, коли компенсацію неможливо отримати в повному обсязі від правопорушника або з інших джерел, державам слід вживати заходів до надання компенсації: а) жертвам, які внаслідок злочинів дістали тяжкі ушкодження або значно погіршили своє фізичне чи психічне здоров'я; б) сім'ям, зокрема утриманням осіб, які померли або стали недієздатними внаслідок злочину.

Зважаючи на досвід зарубіжних країн, з метою поліпшення виконання рішень про компенсацію потерпілим, варто надати таким виплатам пріоритетного значення порівняно з іншими майновими стягненнями з правопорушника.

Внесення змін і доповнень до національного законодавства, а також розробка нових законів щодо посилення захисту потерпілих від злочинів, мають відбуватися на основі таких міжнародно-правових актів:

Загальної декларації прав людини;

Міжнародного пакту про громадянські та політичні права;

Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права;

Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього;

Конвенції про права дитини;

Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок;

Декларації про ліквідацію насильства стосовно жінок;

Міжнародної конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього;

Конвенції про недопущення рабства та подібних практик;

Мінімальних стандартних правил поведіння з ув'язненими;

Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведіння та покарання;

Кодексу поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку;

Приписів медичної етики, що стосуються поведінки медичного персоналу, передусім лікарів, при захисті ув'язнених та затриманих, проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність поведіння та покарання;

Конвенції проти захоплення дипломатів та взяття їх у заручники;

Кодексу норм поведінки на державній службі;

Кодексу поведінки для державних посадових осіб.

6.4. Віктимологічна профілактика окремих видів злочинів

Найбільш кардинальними із заснованих на даних віктимологічного аналізу є заходи, зорієнтовані на усунення ситуацій

завдання шкоди. Це наочно прослідковується стосовно попередження злочинів окремих видів.

Коротко розглянемо заходи віктимологічної профілактики, яку ще зазвичай називають “профілактикою навпаки”, таких видів злочинів, як квартирні крадіжки, незаконне заволодіння автотранспортними засобами, грабежі та крадіжки, зґвалтування.

Заходи захисту від крадіжок із помешкань громадян. Експерти вважають, що “середньостатистичний” крадій відмовиться від свого наміру, коли на його шляху з’явиться перешкода, на подолання якої доведеться потратити зайві чотири хвилини. Отже, варто ретельно перевірити усі підходи, що ведуть до квартири: двері, вікна, підвал, гараж, слабкі місця, які можна легко відчинити або зламати.

Двері слід зробити міцними, краще броньованими, укріпити раму вікна; замінити звичайний замок на надійний; скляні двері закрити металевими жалюзіями. На нижніх поверхах варто поставити захисні ґрати.

Доцільно також установити освітлення вхідних дверей і обладнати квартиру охоронною сигналізацією. У випадках тимчасового залишення квартири, потрібно надати будинкові (квартирі) жилого вигляду; пропонується застосовувати таймери, які періодично включають і виключають світло та радіо; припинити на певний час доставку пошти та кореспонденції; на балконі вивісити білизну. Подібні хитрощі створюють ілюзію присутності вдома господарів.

Заходи проти незаконного заволодіння автотранспортними засобами:

- не залишати автотранспорт без нагляду;
- паркувати автомобіль лише на стоянці, що охороняється;
- оснастити автотранспортний засіб електронним та механічним протиугінним пристроєм;
- не брати в салон незнайомих пасажирів;
- не показувати навіть близьким людям порядок відімкнення протиугінного обладнання;
- не залишати в машині ключ запалювання.

Заходи захисту від пограбувань та крадіжок:

- не носити гаманець у верхніх кишенях одягу;
- не брати із собою зайвих грошей, а лише потрібну суму;
- бажано мати при собі другий гаманець із дрібними грошима, який за потреби можна віддати грабіжникам; ніколи не тримати всі гроші в одному місці;
- обов'язково мати в кишені розмінну монету, щоб без потреби не розкривати гаманець та не привертати уваги злочинців;
- жіночі сумочки особливо кидаються у вічі грабіжникам, тому їх не можна залишати без уваги. Не носити відкрито коштовні прикраси та інші дорогі речі;
- не прикріпляти до ключів від квартири жодних предметів, які дозволяють розшукати власника ключів;
- мати при собі свисток чи газовий балончик, а вночі – кишеньковий ліхтарик;
- не підніматися по східцях, якщо працює ліфт. У разі нападу в ліфті, натиснути на кілька кнопок для його зупинки і звати на допомогу.

Заходи захисту проти зґвалтування:

- обирати при переміщенні в містах добре освітлені людні вулиці;
- бути завжди максимально обережними та уникати навіть малоймовірної небезпеки;
- не виходити вночі з роботи поодиночі, у громадському транспорті триматися один одного;
- з'ясувати заздалегідь місцезнаходження телефонів, а також міліцейських постів по дорозі додому;
- у випадку нападу гучно звати на допомогу перехожих чи сховатися від переслідування в найближчому будинку;
- про факт нападу негайно сповістити міліцію.

Практичні поради віктимологічної профілактики:

- уникати місць чи ситуацій, які створюють сприятливі умови для злочинного посягання (безлюдні місця, під'їзди, підвали тощо);

- не спілкування з представниками криміналітету (кримінального світу), не мати спільних справ чи відносин з ними;
- не поширювати про себе та свою сім'ю вичерпну інформацію (навіть законслухняним оточуючим), яка може викликати зацікавленість та увагу злочинців);
- зберігати максимальну закритість у відносинах з незнайомими громадянами (невизначеність, ситуація, коли жертва залишається “утаємненою” для злочинця), тобто взагалі не вступати в контакти зі злочинцями;
- при небезпеці нападу зі сторони звичайного злочинця роботи все для того, щоб привернути увагу оточуючих до себе чи чинити активний опір; зі сторони високопрофесійного злочинця - навпаки, проявити витримку, спокій, можливо піти на поступки, знижуючи рівень його агресивності.

На жаль, віктимологічна профілактика злочинів ще не набула поширення в нашій країні. Хоча в деяких районах Києва подібні рекомендації розповсюджували дільничні інспектори міліції як “пам’ятки” для мешканців міста. Заходи віктимологічної профілактики слід розробляти з урахуванням специфіки місцевої кримінальної ситуації і через засоби масової інформації доводити до відома населення.

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

ТЕМА 7. КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ ЗАГАЛЬНОКРИМІНАЛЬНОЇ КОРИСЛИВОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

7.1. Кримінологічна та віктимологічна характеристики загальнокримінальної корисливої злочинності

Загальнокримінальну корисливу злочинність у кримінології розуміють як сукупність злочинів проти приватної власності громадян. Зокрема, це крадіжки, шахрайство, незаконне заволодіння транспортними засобами, вчинене шляхом крадіжки, тощо. Саме вищезазначені злочини становлять більше половини загальної кількості зареєстрованих злочинів.

Лише останніми роками в Україні таких злочинів було зареєстровано:

- крадіжок, у 2003 році – 264904, у 2004 році – 231632;
- шахрайств у 2003 році – 16027, у 2004 році – 15233;
- незаконного заволодіння транспортними засобами, вчиненого шляхом крадіжки, у 2003 році – 4040, у 2004 році – 3889.

Отже, у структурі загальнокримінальної корисливої злочинності переважають крадіжки, зокрема квартирні. Так, у 2003 році їх було зареєстровано 66040, а у 2004 році – 60946⁸⁵.

Раніше традиційно це були злочини, які частіше вчинялися в містах та селищах міського типу, саме вони становили близько 80 % усіх крадіжок, передусім, у районах новобудов міста. Останніми роками в Україні збільшується кількість фактів учинення даного виду злочинів у сільській місцевості та на дачах.

Особливістю кримінологічної характеристики квартирних крадіжок є те, що їх вчиняють найчастіше у весінній та літній періоди – близько 30 %, за місяцями переважають травень та сер-

⁸⁵ За даними Департаменту інформаційних технологій МВС України. Стан злочинності в Україні за 2004 рік.

пень (16 %), меншу кількість крадіжок вчиняють у грудні (6 %). За днями тижня більше злочинів учиняють у понеділок і суботу, що становить 15 % відповідно. Хоча тут не можна встановити будь-якої закономірності або виділити криміногенні дні⁸⁶.

Дані про час учинення крадіжок дають можливість не тільки здійснити більш детальний кримінологічний аналіз, а також мають важливе практичне значення. Більшість посягань учиняють у ранковий час (у період з 9 до 13 год – близько 70 % діань). Саме в цей час багато громадян перебувають на роботі, у навчальних закладах, домогосподарки здійснюють покупки. Решту крадіжок учиняють у вечірній час, переважно з 22 до 24 год.

За характером та способом проникнення в житло виділяють три основні групи квартирних крадіжок.

До першої групи входять крадіжки особистого майна громадян з квартир, вчинені за допомогою спеціальних засобів або лише із застосуванням фізичної сили – 51 %, у тому числі із застосуванням: злому дверей і замків – 31,4 %; підбору ключів – 21,6 %; проникнення через квартиру – 18,8 %; використання відмичок – у 4,1 % випадків.

Друга група включає в себе протиправні діяння, вчинені з використанням недбалості та безпечності потерпілих (при так званому “вільному доступі”, коли ключі від квартири знаходяться у легкодоступних місцях – під ковдрою, на дверній рамі, в поштових ящиках тощо) – 28 %.

До третьої групи належать крадіжки з квартир, учинені з використанням довірливості або зловживання довірою потерпілих – 21 %⁸⁷.

Зазвичай цей спосіб застосовують злочинці-циганки, звертаючись до господарів з проханням про надання певної допомоги: попити води, перепеленати дитину тощо. Використовуючи

⁸⁶ Див.: *Ситковський А.Л.* Виктимологическая характеристика и профилактика корыстных преступлений против собственности граждан: Монография. – М.: ВНИИ МВД России, 1998. – С. 36–37.

⁸⁷ Див.: *Там само.* – С. 83.

довірливість господарів, які дозволяють зайти в оселю, самі або їх спільники (інколи навіть діти) вчиняють крадіжки, коли господарі відводять свою увагу та випускають їх з поля зору.

Предмети посягання при вчиненні квартирних крадіжок можуть бути різними. Але дані про те, що саме було викрадено, можуть вказувати на рівень професіоналізму злочинця. Сьогодні злодії викрадають переважно гроші, цінні папери, золоті вироби, дорогоцінне каміння та ікони, хоча предметами посягання стають також дорогі носильні речі, аудіоапаратура та відеоапаратура, зброя і навіть посуд та продукти харчування.

Шкода, що завдається внаслідок вчинення квартирних крадіжок, не є такою великою, як, наприклад, від економічної злочинності, але для конкретних громадян-потерпілих вона більш реальна, суттєва та усвідомлена. Певну частину злодіїв (близько 14 %) затримують на місці вчинення злочину або недалеко від нього, а ті, кого не було затримано, залишають для власного користування близько половини предметів, здобутих злочинним шляхом, у такому разі майно може бути повернуто потерпілим після завершення слідства. Решта злодіїв встигає реалізувати викрадене особам зі свого оточення або випадковим покупцям на речовому ринку чи “з рук”, а отримані гроші, як правило, витратити на придбання наркотиків, розваги, азартні ігри, пияцтво, у такому разі питання відшкодування збитків вирішується більш проблематично.

Одним із різновидів крадіжок приватного майна громадян є кишенькові крадіжки, які також посідають одне з провідних місць у структурі та динаміці злочинності України.

Хоча їх питома вага в загальній структурі злочинності не перевищує 7 %, вони характеризуються високою латентністю не тільки через професіоналізм кишенькових злодіїв, але і через пасивність потерпілих, неохочих “зайвий раз звертатися до міліції”, або таких, хто вважає, що “втрачене не повернути”.

Як правило, кишенькові крадіжки вчиняють у громадських місцях при великому скупченні людей. Як показують результати

кримінологічних досліджень, зазвичай їх учиняють: у транспорті – 29 %, на ринках – 27 %, у магазинах – 13 %, на вулицях, стадіонах під час проведення спортивних змагань та в інших місцях. Найбільшу кількість кишенькових крадіжок учиняють у період з 8 до 12 год – 31 % і з 17 до 20 год – 48 %, саме в цей час у громадських місцях збирається багато людей.

Найчастіше кишенькові крадіжки вчиняють із сумок, переважно жіночих, портфелів, так званих “барсеток”, кульків, корзин, кишень та інших місць одягу.

Здебільшого предметами злочинних посягань при вчиненні кишенькових крадіжок є гроші, а документи та інші матеріальні цінності становлять близько 5 %.

Зазвичай злочинці викрадають документи лише тому, що вони знаходяться в портмоне або гаманцях жертви. Після вчинення такої кишенькової крадіжки злодії викидають викрадені документи.

Останнім часом збільшується кількість крадіжок, предметом посягань яких стають мобільні телефони, і навіть радіопрогравачі та плеєри, гірські велосипеди та автотранспортні засоби, зокрема, мопеди. Так, протягом березня – квітня 2005 року один учень 8-го класу середньої школи Київського району м. Полтави викрав у своїх однокласників та учнів паралельних класів 12 мобільних телефонів, а гроші, отримані від їх продажу, витратив на ігрові автомати.

Традиційними також є розкомплектування автотранспорту. Злодії, проникаючи в автомобілі, крадуть магнітоли та радіоприймачі, інше обладнання та устаткування, коштовні речі, одяг і навіть автоінструменти.

Так, весною 2004 року група злочинців-гастролерів з м. Рівне на житловому масиві “Троєщина” м. Києва за одну ніч вчинила п’ять крадіжок автомагнітол, а під ранок була затримана працівниками підрозділу Державної служби охорони України в м. Києві.

Восени 2005 року збільшилася кількість учинення розком-плектування автомобілів, які власники залишають на ніч під житловими багатоповерховими будинками. Зазвичай злочинці знімають колеса, їх цікавлять переважно не самі шини, які необхідно з літніх замінювати на зимові, а легкосплавні та інші диски, які можна просто та вигідно продати.

Іншим видом загальнокримінальної корисливої злочинності є шахрайство, яке полягає у протиправному заволодінні майном шляхом обману або зловживання довір'ям. Відсоток шахрайств проти власності громадян у загальній структурі злочинності відносно невеликий – це близько 5 %, але шкода, що завдається, є значною. Даному виду злочину притаманний також високий рівень латентності. Причини цього криються не тільки в різноманітності способів протиправного заволодіння чужим майном, а й небажанні багатьох потерпілих заявляти до правоохоронних органів.

Близько 90 % даних злочинів учиняють у містах. У сільській місцевості, завдяки тісним соціальним зв'язкам, цей показник значно нижче, але там поширені випадки вчинення шахрайства циганами та “шлюбними” аферистами.

За даними кримінологічних досліджень, найбільш поширеними способами шахрайства є:

- підкидання спеціально виготовленої грошової “ляльки” або гаманця з грошима, якими жертва ділиться з незнайомою особою – перехожим, а потім з'являється нібито власник гаманця й вимагає у жертви повернути всю суму;

- надання “сприяння” при купівлі-продажу автомашин, речей, коштовностей – 21 %;

- розмін грошей – 20 %;

- обман при азартних іграх, таких як наперстки, карти, електронна лотерея (шахрайство) – 19 %; інші способи – 13 % випадків.

Місяцями вчинення шахрайства зазвичай є ринки, супермаркети, пункти обміну валюти.

До нових видів шахрайства можна віднести створення фіктивних фірм для збору коштів від населення для нібито оформлення виїзду громадян за кордон на роботу та навчання, турпоїздок тощо.

Нові види шахрайства вчиняють групи злочинців-професіоналів, при цьому завдається збиток, загальний обсяг якого сягає мільярдів доларів США, що спричиняє гострі соціальні і політичні наслідки, оскільки потерпілими стають десятки тисяч громадян, що свідчить про високий ступінь суспільної небезпеки й тяжкості наслідків даних видів шахрайства.

Зазначені вище способи та місця вчинення шахрайства є, так би мовити, традиційними, але останнім часом відбулися деякі зміни. Так, крім наперstkів та карт, шахраї використовують новітні технології – електронну лотерею (так званий лохотрон), комп’ютерну техніку з відповідним програмним забезпеченням.

Щодо місць учинення даного виду злочинів, то більшість універмагів та великих промислових магазинів перетворилися на сучасні “бутики” та супермаркети, в яких теж вчиняють шахрайські дії. Там під виглядом опитування клієнтів даних підприємств торгівлі шахраї дізнаються телефони останніх, а згодом повідомляють про те, що вони виграли цінний приз та запрошують на розіграш, де втягують громадян у так звані “бізнес-клуби” за умови обов’язкового благодійного внеску значної суми коштів. Як приклад, у м. Києві такі “бізнес-клуби” стали відкриватися всередині та наприкінці 1990-х років і діють нині.

Нові види шахрайства вчиняють, як правило, особи, раніше не судимі, які володіють високим інтелектом і мають освіту, закордонні зв’язки. Із розвитком права приватної власності, приватизаційними процесами з’явилися і нові предмети шахрайства: житлові та нежилі приміщення; земля, переважно сільськогосподарського призначення та під забудівлю.

Останнім часом нерідкими є випадки, коли шахраї незаконно заволодівають оселями самотніх людей, осіб похилого віку,

насамперед тих, які схильні до зловживання алкогольними напоями та наркотичними засобами.

Окремі злочинні групи, що спеціалізуються на вчиненні корисливих злочинів, поведуться все більш агресивно, що виражається в переростанні корисливих злочинів при виникненні конфліктних ситуацій з потерпілими в злочини насильного характеру, а саме: грабежі, розбійні напади, завдання тілесних ушкоджень різної тяжкості й навіть убивства.

Особам, які вчиняють кишенькові, квартирні крадіжки та шахрайство, притаманні негативні моральні якості, такі як нігілізм, цинічне і зневажливе ставлення до моральних цінностей суспільства. Домінуючим мотивом учинення злочинів є користь – 94 %, прагнення злочинним шляхом придбати ту або іншу річ, саме цей мотив визначає характер і спрямованість дій злочинців.

Інколи шахрайство та квартирні крадіжки вчиняють з помсти, а також з ревнощів та з метою провчити жертву.

У деяких випадках учинення крадіжок та шахрайства перетворюється, так би мовити, на “хворобу”, коли злочинці не можуть стримати себе від учинення злочину. Переважно це стосується осіб, які мають вже великий “злочинний досвід”.

Отже, шкода, що завдається вчиненням даних видів злочинів, не обмежується тільки матеріальними збитками конкретного потерпілого, вона породжує невпевненість, страх за себе, близьких та майно, недовіру суспільству.

7.2. Характеристика осіб потерпілих від корисливих злочинних посягань

Розглянемо соціально-демографічні ознаки, що мають важливе значення для вивчення особи жертви, оскільки саме вони дають можливість зрозуміти сутність особи, показують її місце в суспільстві та взаємостосунки з іншими людьми й навколишнім середовищем, дають можливість глибше вивчити причини злочи-

ну, ступінь віктимності, визначити ефективні заходи щодо зниження її рівня.

Стосовно даного виду злочинів спостерігається певний підвищений рівень віктимності осіб жіночої статі, передусім, щодо таких видів злочинів, як кишенькові крадіжки та шахрайство. Зазвичай жертвами квартирних крадіжок здебільшого стають чоловіки, ніж жінки. Пояснюється це тим, що жінки більш контактні та товариські. Вони частіше відвідують магазини, ринки та інші громадські місця, де стають об'єктами дій злочинців (кишенькових злодіїв та шахраїв). Також на поведінку жінок впливає їх довірливість, цікавість, невміння адекватно реагувати на ситуацію та нерідко їх позиція “якщо захочуть, то всеодно вкрадуть”.

За даними кримінологічних досліджень, розподіл потерпілих від корисливих злочинів за віковими групами такий: 7 % потерпілих мали вік до 18 років; 14 % – від 19 до 25 років; 25 % – від 26 до 35 років; 30 % – від 36 до 45 років; 23 % – старше 45 років.

Приведені дані свідчать про підвищену віктимність людей середнього віку, більшість потерпілих належать до вікової групи від 36 до 45 років. Крім того, вікові характеристики потерпілих і злочинців зазвичай збігаються, вони, як правило, мають одну вікову групу. Виняток становлять потерпілі віком від 46 років і старше, які через певні якості, а саме: фізична слабкість, пасивність, боязливість, бажання ні в що не втручатися, невміння захистити себе, стають жертвами злочинців різного віку.

Пік віктимного віку потерпілих від кишенькових крадіжок – 36–45 років – 31,3 %; 46 і старше – 29,5 %; від квартирних крадіжок 36–45 років – 32,7 %; від шахрайства 26–35 років – 28,3 %; 36–45 років – 26,4 %⁸⁸.

За рівнем матеріального становища більшість жертв мали середній достаток. Чіткої залежності жертви корисливих злочинів від рівня освіти немає.

⁸⁸ Див.: *Ситковский А.Л.* Указ. праця. – С. 72.

Але за соціальною роллю та статусом потерпілих від окремих злочинів, жертвами кишенькових крадіжок частіше стають робітники, пенсіонери та студенти; квартирних крадіжок та шахрайств – підприємці, службовці та робітники (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Жертви корисливих злочинів

Соціальне становище	Види корисливих злочинів, %		
	Кишенькові крадіжки	Квартирні крадіжки	Шахрайство
Робітники	32,2	23,6	12,7
Працівники аграрного сектора	19,1	4,3	21,9
Службовці	13,8	21,9	14,3
Особи, які навчаються	11,6	2,0	9,7
Представники приватного бізнесу	5,8	27,4	26,3
Пенсіонери	17,5	20,8	15,1
Разом	100	100	100

Характерною рисою квартирних та кишенькових крадіжок, а також шахрайства є те, що під час їх учинення майже кожен четвертий потерпілий перебував у нетверезому стані, що, зрозуміло, певним чином сприяло зниженню контролю не тільки за своєю поведінкою, але й за оточуючими. Такий стан особи призводить до легкого зав'язування сумнівних знайомств, що, передусім, характерно для чоловіків. Нерозбірливість у виборі знайомих та статева розбещеність також сприяють учиненню квартирних крадіжок.

Так, часто чоловіки, знайомлячись з жінками на вулиці, у ресторанах, барах, на дискотеках, у казино та готелях, навіть не підозрюють, що виступають у ролі потенційної жертви жіночозлочинців, так званих “клофелінщиць”, “наводчиць” тощо.

Трапляються випадки, коли й чоловіки виступають у ролі корисливих злочинців відносно жінок. Це так звані “шлюбні” шахраї, які знайомляться з жінками, входять у довіру і вчиняють шахрайство або квартирні крадіжки.

За даними кримінологічних досліджень, потерпілі від шахрайства за психологічною характеристикою поділяються на такі групи: 47 % – екстраверти, такі, які легко піддаються впливу, мають багату уяву й високу чутливість, їм притаманна сприйнятливність, непосидючість, збудливість, мають темперамент холерика. 26 % потерпілих характеризуються як інтроверти, боязкі, боязливі, ригідні, схильні до розладу, їм притаманна невпевненість, напруженість, внутрішнє відчуття сумніву. Інші 27 % характеризуються як змішаний тип особи, що перебуває на межі екстраінтроверсії. Їх психологічні особливості мають змішані ознаки холерика й меланхоліка.

Висока частка потерпілих-екстравертів обумовлена певними відносинами між жертвою і злочинцем у зв’язку з тим, що шахрайство, пов’язане з обманом або зловживанням довір’ям потерпілого, припускає їх прямиий контакт і взаємодію. І якщо злочинець – професіонал, володіє комунікативною майстерністю, то він, орієнтуючись на особистість властивості людини, вибирає потенційних жертв.

Результати кримінологічних досліджень групи потерпілих від кишенькових крадіжок показали схожі результати. Так, 42 % мають ознаки екстравертів з темпераментом холериків; 38 % – змішаний тип, що перебуває на межі екстраінтроверсії, і 20 % характеризуються як інтроверти з темпераментом меланхоліків або флегматиків.

Особливістю відносин між злочинцем та жертвою при вчиненні кишенькових крадіжок є те, що вони виникають і розвиваються за ініціативою правопорушника і при пасивній ролі потерпілого. Пасивна роль жертви пов’язана з її особистісними властивостями і виражається в її поведінці. Саме прагнення бути в центрі уваги, мрійливість, звеличення себе в сукупності з безтурботною,

самовпевненою та неухважною поведінкою полегшують злочинцю вибір потенційної жертви.

Кишенькові злодії, ґрунтуючись на власному кримінальному досвіді, спостерігають за поведінкою та психологічними ознаками особи і виявляють таких людей.

Так, інколи особи самі навіть провокують на вчинення кишенькової крадіжки. Відвідуючи ринки, магазини, перебуваючи у громадському транспорті, вони безтурботно демонструють гаманці з грошима, кладуть їх у легкодоступні місця, таким чином створюючи сприятливі умови для вчинення злочину.

Останнім часом у м. Києві та інших містах України збільшилася кількість учинених кишенькових крадіжок та протиправного заволодіння шляхом шахрайства мобільними телефонами у школярів.

Так, у вересні 2005 року в Дарницькому районі м. Києва 14-річний Н. повертався після уроків зі школи додому. До нього підійшов 21-річний К. і попросив зателефонувати з його мобільного телефону начебто з метою викликати медичну допомогу хворому, після чого зник.

Щодо аналізу даної ситуації, К. скористався довірливістю та певними особливостями віку потерпілого. Але необхідно зазначити, що нерідко самі батьки провокують на вчинення крадіжок, а інколи навіть грабежів та розбоїв, купуючи дорогі мобільні телефони “бізнес-класу” неповнолітнім дітям.

Багато жертв, виявивши пропажу портмоне чи гаманця, не повідомляють про це правоохоронні органи, зокрема, міліцію, оскільки не впевнені, що відносно них було вчинено кишенькову крадіжку, вважають, що втратили, десь залишили або, навіть зафіксувавши крадіжку, не розглядають її як таку, вважаючи, що нічого істотного не викрадено. Саме таке ставлення жертв і впливає на високий рівень природної латентності даного виду злочинів, як і загалом корисливої злочинності.

Навіть самі злочинці часто заявляють, що саме потерпілі винні в тому, що відносно них вчинено кишенькові крадіжки, і цьому сприяла провокуюча поведінка потерпілого.

Велику роль у вчиненні корисливих злочинів відіграє не тільки необачна та некритична, а навіть провокуюча поведінка, яка заснована на психологічних особливостях особи жертви.

За даними кримінологічних досліджень та наших особистих спостережень, потерпілим від квартирних та кишенькових крадіжок і шахрайства притаманна підвищена віктимність. Остання залежить від психологічних особливостей даних осіб, які найчастіше проявляються в емоційній нестійкості, демонстративності, бажанні подобатися оточуючим, легковір'ї та безвідповідальності тощо.

Детально вищезазначені особливості психологічної характеристики потерпілих від квартирних і кишенькових крадіжок та шахрайства досліджені російським вченим-кримінологом О.Л. Сітковським. Він використав декілька психологічних методик дослідження (Р. Кеттела та Г. Айзенка) потерпілих від корисливих злочинів⁸⁹.

Загальна кількість потерпілих у відповідних групах осіб, яких вивчали, була майже однакова. Невелику кількість у цих групах становили жінки. Середній вік потерпілих у групах – 30–35 років. Однотипність відбору потерпілих у групи і подібність методики давали всі підстави для наукового зіставлення отриманих результатів.

Результати, отримані за особовим опитувальником, показали деякі відмінності в комплексі чинників, що характеризують товариськість. Потерпілі від квартирних крадіжок (група 2) менш товариські, ніж потерпілі від шахрайства (група 3), але мають схожі результати з потерпілими від кишенькових крадіжок (група 1). Це показали більш низькі оцінки за чинниками, що характеризують сферу спілкування (чинник А – товариськість; чинник F – безпечність, життєрадісність, емоційна динамічність, експансивність у спілкуванні; чинник H – соціальна активність, готовність вступати в контакт з незнайомими людьми).

Аналіз особливості інтелекту (чинник B) показує більш високу його оцінку в групах 3 і 2, ніж у групі 1. Але при цьому оці-

⁸⁹ Див.: *Ситковский А.Л.* Указ. праця.

нка міркування (чинник М) у групі 2 невисока і загалом наголошується на більшій схильності до вибору традиційних способів вирішення проблем, ніж у групі 3.

У структурі емоційної сфери спостерігаються значні відмінності за емоційною врівноваженістю (чинник З) і тривожністю (чинник 0). Інакше кажучи, потерпілі від квартирних крадіжок (група 2) більш емоційно нестійкі, тривожні й чутливі, тобто щодо особових якостей відмінності між групами 1, 2 і 3 виявляються за чинниками, що характеризують властивості товариськості, інтелектуальності й емоційності.

Для підтвердження гіпотези, що в потерпілих від шахрайства і кишенькових крадіжок явно виражена віктимність, що обумовлена їх психологічними властивостями й особливостями поведінки, і меншою мірою у потерпілих від квартирних крадіжок, учений провів інтеркореляційний аналіз у досліджуваних групах. З цією метою в кожній групі потерпілих була зроблена вибірка і виділено два умовні типи особи. До першого типу було віднесено потерпілих, які виходячи з аналізу кримінальних справ належали до типу “некритичного, корисливого потерпілого, легковірного і жадібного егоїста”. Інакше кажучи, мали певний ступінь “вини” в тому, що відносно них був учинений злочин. До представників другого типу віднесли тип простого або пасивного потерпілого.

Аналіз групи потерпілих від шахрайства показав, що до першого типу належать особи з високою самооцінкою, які ревниво й роздратовано ставляться до переваг інших. Крім того, їм притаманні емоційна холодність, байдужість до людських бід, несумлінність і зневага суспільними інтересами та зайва самовпевненість, безпечність поведінки.

До другого типу належать насторожені, підозрілі й боязкі в спілкуванні потерпілі, які мають високий рівень тривожності, відчувають себе невпевнено в новій обстановці, і як наслідок, виробляють стереотип поведінки. Нехитрість, легковір'я особи, сповільнені реакції, безпечність і компроміс у людських ситуаці-

ях зумовлюють формування типової некритичної або пасивної жертви шахраїв.

Під час проведеного дослідження вчений дійшов таких висновків:

38,2 % потерпілих від кишенькових крадіжок мають ознаки екстравертів і такі риси особи, як низький самоконтроль при безпечності, імпульсну поведінку, схильність до впливу на поведінку певної ситуації випадку.

Чим вище незалежність поведінки особи, тим нижче настороженість у спілкуванні й тим більше завищено її самооцінку. Причому такі ознаки переважають серед потерпілих від шахрайства.

Серед потерпілих від шахрайства більшість становить перший тип жертви – 41,6 %, на другому місці – потерпілі від кишенькових крадіжок – 38,2 %.

Аналіз середніх оцінок дає не тільки загальну характеристику виділеним групам потерпілих, але і дозволяє накопичити психографічний матеріал. Знання середніх величин за загальною вибіркою, статтю, статусом, а також індивідуальними даними достатньо для того, щоб на кожного потерпілого скласти його “особовий портрет”, інакше кажучи, психограму, за якою можна описати основні особові властивості.

Такий підхід, передусім, важливий при виявленні потенційних жертв, прогнозуванні індивідуальної віктимної поведінки, а також для вироблення рекомендацій щодо ефективності заходів віктимологічної профілактики.

Роль жертви злочину визначається не тільки її соціально-демографічними ознаками, але і деякими психологічними особливостями, що зумовлюють її поведінку. Порівняльний кореляційний аналіз показав, що підвищена віктимність через психологічні особливості здебільшого притаманна потерпілим від шахрайства та кишенькових крадіжок. Потерпілі від квартирних крадіжок не мають такої рельєфно вираженої психологічної віктимності. Це обумовлено, насамперед, функціональним зв'язком “злочинець – жертва” і відсутністю віктимогенної ситуації, за

якої злочинець при контакті з жертвою вчиняє злочин, орієнтуючись на її особові властивості.

Таким чином, отримані в результаті дослідження потерпілих дані показують наявність у них достатньо виражених характерологічних рис особи і дозволяють скласти їх певний соціально-психологічний портрет, відповідно для кожної групи, інакше кажучи, створити типологію потерпілих від корисливих злочинів.

Соціально-психологічний портрет потерпілих від кишенькових крадіжок може бути описаний таким чином. Це люди, як правило, середнього віку, переважно жіночої статі, із середньою освітою, зайняті в народному господарстві або пенсіонери, які мають невеликий матеріальний достаток. Комплекс особових властивостей характеризується недостатньо високим рівнем самоконтролю, схильністю впливу випадку, несамостійності в ухваленні рішень, безпечності й певною мірою імпульсної поведінки. Дана група осіб має ознаки пасивного типу жертв, з елементами провокації в поведінці. Ступінь провокації залежить від рівня самоконтролю, уважності до оточуючих. Отже, чим вище рівень названих чинників, тим нижче ступінь провокації, і навпаки.

Потерпілі від квартирних крадіжок мають дещо інший соціально-психологічний портрет. Це некритичний тип потерпілого, що характеризується емоційною нестійкістю, тривожністю і чутливістю. При достатньо високому ступені тривожності ця група осіб виявляє необачність і невміння правильно оцінювати життєві ситуації, що свідчить про стереотип поведінки. Некритичність даної категорії виявляється при спілкуванні з людьми, серед яких, як показує практика, трапляються і злочинці.

Соціально-психологічний портрет потерпілих від шахрайства має абсолютно інше забарвлення. Це особи середнього віку, як жіночої, так і чоловічої статі (частки груп потерпілих за статтю майже однакові), з високим освітнім рівнем, переважно зайняті в приватному бізнесі, на державній службі або ніде не працюючі. Їм притаманні завищена самооцінка і байдужість до чужих бід. Егоїзм поєднується з несумлінністю і підозрілістю. Для них

характерні легковір'я, жадність, користолюбство, що врешті-решт і зумовлює перетворення їх у жертву.

Визначені під час проведення дослідження соціально-психологічні портрети потерпілих від конкретних видів корисливих злочинів можуть дозволити більш цілеспрямовано проводити роботу щодо виявлення потенційних жертв, прогнозування їх віктимності, застосування заходів як загальної, так й індивідуальної віктимологічної профілактики.

7.3. Обставини, що детермінують процес віктимізації корисливих злочинів

Розкриваючи питання обставин, що детермінують учинення корисливих злочинів, а також сам процес їх віктимізації, будемо ґрунтуватися на загальновизнаних підходах у кримінології щодо класифікації причин та умов за такими критеріями, як їх зміст та природа.

За змістом всі причини та умови злочинності, у тому числі й корисливої спрямованості, можуть бути поділені на такі види: соціально-економічні, соціально-політичні або ідеологічні, правові, культурно-виховні та організаційно-управлінські. За природою їх поділяють на суб'єктивні та об'єктивні.

Серед *соціально-економічних* причин та умов корисливої злочинності можна виділити такі:

- низькій рівень матеріального забезпечення, унаслідок низьких заробітних плат, стипендій та пенсій;
- інфляційні процеси та прояви економічної кризи;
- втрата роботи, високий рівень безробіття, у тому числі прихованого, коли робітників відправляють у неоплачувані довгострокові відпустки;
- разюча різниця між доходами в приватному секторі економіки та на державній службі або державному чи комунальному секторі тощо.

До *соціально-політичних або ідеологічних* причин та умов належать:

- політична криза в українській державі, нестабільність та невпевненість населення в “завтрашній” політичній ситуації;
- відсутність загальнодержавної або національної ідеології, яка б не залежала від того, яка команда прийде до влади, тощо.

Безперечно, вищезазначені причини та умови притаманні всій злочинності, але вони не тільки опосередковано, а й безпосередньо впливають на вчинення і корисливих злочинів. Так, за часів незалежності в Україні при відставці того чи іншого уряду майже зразу ж порушуються кримінальні справи, наприклад, відносно прем'єра, віце-прем'єрів чи міністрів. Зрозуміло, що в правовій державі, яку ми будуємо, не можна казати, що ці особи є злочинцями, доки це не буде встановлено в суді, але який суспільний резонанс становлять такі справи. А пересічний громадянин, який інколи не може нагодувати свою сім'ю, сприймати таку ситуацію може по-різному.

Правові чинники, які впливають на вчинення корисливих злочинів, такі:

- недосконалість чинного українського законодавства, прогалини в ньому та різноманітні колізії;
- прийняття нормативно-правових актів на користь конкретних осіб або певних “кланів”, як наприклад, вільні економічні зони, які перетворилися на “офшори для своїх” тощо.

Ось тільки один приклад законотворчої діяльності Верховної Ради України в 2005 році. Влітку було прийнято зміни до статті 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення, що призвело до збільшення суми збитків, які можуть завдаватися внаслідок вчинення дрібного розкрадання з 51 грн (три неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) до суми, яка розраховується з визначеної мінімальної заробітної плати та соціальної пільги, унаслідок чого ця цифра становила спочатку 393 грн, а станом на вересень 2005 року – 498 грн. Але за таких обставин санкція залишилася та сама. Отже, особа може викрасти майно на суму, скажімо, 380 грн і при цьому сплатити штраф у розмірі 51 грн, але ж це в тому разі, якщо правопорушник працює. Щодо питання відшкодування завданих збитків, це питання реально

майже не вирішується, оскільки зазвичай такі крадіжки вчиняють особи, які не працюють, а лише зловживають спиртними напоями та вживають наркотики, не мають постійного місця проживання та роду занять (бомжи). Дуже гострим це питання є у сільській місцевості. Так, нині почастишали випадки викрадення домашньої худоби, продуктів харчування, продукції з металу в Сумській, Полтавській, Київській та майже всіх інших областях України. І навіть за умови встановлення правопорушника, який вчинив протиправне корисливе діяння, питання відшкодування збитків рідко вирішується позитивно.

Культурно-виховні причини та умови корисливої злочинності в даному виді класифікації є чи не найголовнішими, якщо не брати до уваги соціально-економічні детермінанти, розглянуті вище, це:

- низький рівень правової культури та правовий нігілізм частини населення;
- ставлення власних меркантильних інтересів вище загальносуспільних та інтересів окремих осіб;
- бажання покращити матеріальне становище будь-якою ціною, навіть шляхом учинення злочину чи іншого правопорушення та багато інших.

Організаційно-управлінськими причинами й умовами вчинення корисливих злочинів є такі:

- ефективність діяльності правоохоронних органів, з урахуванням того, на якому рівні вони забезпечені в матеріально-технічному та кадровому плані;
- неадекватність винесених судами вироків та покарання за вчинені корисливі злочини.

Інший критерій класифікації дозволяє більше уваги приділити саме причинам та умовам, що впливають на процес віктимізації корисливих злочинів.

Так, вивчаючи особу жертви, можна дослідити важливу сторону *суб'єктивного чинника*, що становить систему властивостей індивіда, яка створює небезпеку вчинення злочину.

Необхідно також з'ясувати і сукупність істотних *об'єктивних чинників*, що зумовили ситуацію вчинення злочину, хоча певною мірою вони розглянуті в попередній класифікації.

У сучасному суспільстві існують певні чинники, що впливають на механізм віктимізації, і такі, що визначають віктимність особи. Ці чинники формуються на основі взаємодії суспільних відносин і особи жертви. На нашу думку, необхідним є розгляд форми такої взаємодії в конкретних умовах учинення злочину.

Ця обставина, як вже зазначалось, дозволяє виділити два види таких чинників. Перший – це сукупність внутрішніх суб'єктивних чинників, який включає в себе особливості, що впливають із структури особи жертви злочину. Ці чинники знаходять свій вираз не тільки в психологічній характеристиці жертви, але й у формі вчинків, її поведінці.

Другий вид охоплює зовнішні, об'єктивні чинники, що є явищами, існуючими в зовнішньому світі незалежно від даної жертви, і які реалізують свій вплив у вчинку лише у разі свого поєднання із суб'єктивними чинниками.

Взаємозв'язок суб'єктивних і об'єктивних чинників відбувається на фоні певної ситуації, яка передує або сприяє вчиненню злочину. Важливою обставиною при цьому є функціональний зв'язок “злочинець – жертва”, що свідчить про характер взаємостосунків між ними.

У кримінології виділяють три види взаємостосунків між ними – випадкові, невизначені й приречені.

Випадкові – це такі відносини, що виникають мимоволі й не залежать від волі, бажання і спонукань жодного з учасників злочинної драми. Так, скажімо, злочинець, який має намір заволодіти чужим майном (кишенькова чи квартирна крадіжка), інколи навіть не звертає уваги, хто саме стане жертвою (вік, стать жертви), головне, що ця особа має при собі гроші чи мобільний телефон або ці речі та інше майно в квартирі.

До невизначених належать такі відносини, які складаються за ініціативою правопорушника при пасивній ролі потерпілого.

І до приречених відносин належить вибір злочинцем жертви за конкретними чинниками й передумовами. Як приклад, злочинець знає, що його потенційна жертва вже неодноразово була обшукана шахраями, але так і не змінила свого ставлення до сумнівних угод, інших ситуацій, в яких легко може стати потерпілою.

Суб'єктивні чинники мають велике значення, оскільки злочинець, який вирішив учинити злочин, у низці випадків орієнтується на ті або інші властивості жертви. Провокуюча, а іноді явно корислива поведінка потерпілих, свідоме порушення ними певних правових і моральних норм призводить до сумних наслідків.

Аналіз причинно-наслідкових зв'язків між особовими властивостями жертви і її поведінки показує, що не тільки низький моральний рівень і деформація її етичних якостей є визначаючими в поведінці, а й психологічна характеристика, установки й ціннісні орієнтації. Якщо у свідомості людини превалюють такі цінності й установки, як користолюбство, егоїзм, жадність, наївність, то вона може не тільки стати потенційною жертвою, але деякою мірою і потенційним злочинцем.

Переважну більшість квартирних крадіжок вчиняють за так званою “наводкою” близьких друзів потерпілих, товаришів по службі, родичів або безпосередньо членів злочинних груп.

Потерпілі, таким чином, не лише виявляють безтурботну та необачну поведінку, але й не вживають жодних заходів щодо забезпечення безпеки особистого майна, а саме: не облаштовують оселю засобами охоронної сигналізації, не укріплюють двері та замки. У випадку вчинення незаконного заволодіння транспортними засобами або їх розукомплектування, не вживають заходів щодо охорони місця стоянки автомобототранспорту, обладнання їх сигналізаціями та протиугонними приладами.

До чинників суб'єктивного характеру також належить ситуація, коли державний службовець позбавляється внаслідок квартирної чи кишенькової крадіжки, шахрайських дій великої суми коштів, яку отримати офіційно на державній службі неможливо. У даній ситуації потерпілі взагалі не заявляють про вчинене до

правоохоронних органів. Так само це стосується і викрадення наркотиків, зброї, раніше викрадених, або речей так званого “сумнівного походження”, скажімо, куплених з рук або у знайомих. Крім того, майже третина потерпілих самі кажуть про свою провину та провокуючу поведінку.

Переважна кількість потерпілих ставиться некритично до вчиненого відносно них злочину, навіть з урахуванням їх повторної віктимізації. Ці потерпілі не можуть проаналізувати й оцінити роль своєї, іноді й небездоганної, поведінки при вчиненні злочину. Дане положення свідчить про їх потенційну віктимність в будь-якій життєвій ситуації, оскільки вони через свої особливості й поведінку можуть стати жертвою не тільки злодіїв і шахраїв, але і вбивць, насильників та ін.

Інакше кажучи, безпосередньою передумовою вчинення даних злочинів є певна спрямованість і особливості психологічних властивостей особи потерпілого, що виявилися в необережній, аморальній, інколи і протиправній його поведінці.

Проте не можна розглядати властивості особи потерпілого і його поведінки окремо від об’єктивних чинників, тобто таких зовнішніх умов, які, взаємодіючи з особою і поведінкою жертви, зумовлюють учинення злочину. З’ясування об’єктивних чинників у ситуації вчинення злочину відіграє важливу роль, тому що ці чинники багато в чому сприяють вчиненню таких злочинів, при яких відсутній прямий психічний контакт між жертвою і злочинцем, наприклад квартирна і кишенькова крадіжки. У даному разі чинниками, що сприяють вчиненню злочину, виступатимуть соціальні умови, соціальне середовище, матеріальне становище жертви.

Соціальні контакти між злочинцем і жертвою здебільшого передують шахрайству, у меншій мірі – квартирним крадіжкам і майже повністю відсутні при вчиненні кишенькових крадіжок.

При вчиненні кишенькових крадіжок основне значення має суб’єктивний чинник – неуважна, провокуюча поведінка потерпілих безпосередньо перед злочинцем.

При квартирних крадіжках виступає рівнозначна сукупність суб’єктивних і об’єктивних чинників, а саме: безпечність

при збереженні свого майна, нерозбірливість у зв'язках, відносно високий рівень матеріального становища.

Вчинення шахрайства обумовлено також двома чинниками, але, насамперед, суб'єктивним (легковір'я, самовпевненість).

Отже, значення суб'єктивного чинника як безпосередньої передумови вчинення корисливих злочинів є домінуючим. Психологічні властивості особи жертви, що виявляються в її поведінці, є так званим “маяком”, на який і орієнтується злочинець. Це підтверджують і проведені кримінологічні дослідження – 75 % опитаних засуджених осіб відповіли, що до вчинення злочину їх штовхнула провокуюча поведінка потерпілих. Характерно, що близько 70 % опитаних відповіли ствердно на питання про наявність вини в потерпілого. При з'ясуванні питання, у чому виражалася вина і провокаційна поведінка жертв, відповіді засуджених розподілилися таким чином:

1) засуджені за кишенькові крадіжки:

- неухважність – 60 %;

- перебування жертви в нетверезому стані – 25 %;

- безтурботна демонстрація жертвою гаманця з грошима в громадських місцях – 15 %;

2) засуджені за квартирні крадіжки:

- запрошення жертвою малознайомих і зовсім незнайомих людей до себе – 40 %;

- нетверезий стан жертви – 33 %;

- безтурботне і халатне ставлення жертви до заощаджень – 27 %;

3) засуджені за шахрайство:

- жадність і одночасно довірливість жертви – 70 %.

Таким чином, більшість засуджених за вчинення кишенькових крадіжок, шахрайства орієнтується при вчиненні злочину на психологічні властивості особи потерпілих, що виявляються в конкретній ситуації.

Водночас 39 % засуджених як сприятливий чинник при вчиненні злочину назвали невтручання оточуючих⁹⁰.

⁹⁰ Див.: *Ситковский А.Л.* Указ. праця.

Особливими чинниками при вчиненні квартирних крадіжок є нестабільність або повна відсутність сусідських зв'язків. Люди, які живуть в одному будинку, погано знають один одного і, використовуючи це, злочинці, не ризикуючи бути поміченими, безперешкодно вчиняють крадіжки з квартир.

Певні відомості, що були розглянуті вище з приводу віктимогенних обставин, які впливають на вчинення таких злочинів, як кишенькова, квартирна крадіжки і шахрайство, на нашу думку, дозволять визначити основні напрями та ефективну систему заходів щодо попередження цих небезпечних діянь.

7.4. Заходи віктимологічної профілактики загальнокримінальних корисливих злочинів

У країнах Західної Європи, передусім, у Німеччині та Великій Британії, останні декілька десятиріч вчені-кримінологи та практики одним з перспективних напрямів у профілактиці злочинів, переважно корисливої спрямованості, визнають віктимологічний.

Як ми вже зазначали, віктимологічна профілактика становить собою комплекс державних і громадських заходів, орієнтованих на попередження злочинності шляхом зниження у населення і окремих громадян ризику стати жертвами злочинних посягань.

Будь-який вид профілактичної діяльності залежить, насамперед, від інформаційно-аналітичного забезпечення даного виду діяльності. Ця вимога стосується і віктимологічної профілактики.

На сьогодні в Україні склалася така ситуація, що для здійснення заходів віктимологічної профілактики не вистачає навіть статистичної інформації. Дані про потерпілих від вчиненого злочину фіксуються в статистичній картці за Формою 1, але вони досить стислі. Про необхідність розробки та застосування окремої статистичної картки на потерпілу особу йдеться на шпальтах

наукових журналів вже декілька років, але це, на жаль, так і залишається лише пропозицією⁹¹.

Дещо уможливило отримання статистичної інформації віктимологічної спрямованості введення з вересня 2001 року окремої статистичної картки за Формою 1.2 – про результати відшкодування матеріальних збитків та вилучення предметів злочинної діяльності. Але інформація на папері досить разюче відрізняється від реального відшкодування збитків.

Отже, негативні наслідки існуючої системи обліку злочинності й розкриття злочинів різні й загрозливі.

Необхідно вживати ефективних заходів віктимологічної профілактики корисливих злочинів.

Слід переходити від традиційного підходу до проблеми запобігання злочинам як проблеми прямої дії не тільки на злочинців, але і на потенційних та реальних жертв.

Ефективна профілактика корисливих злочинів можлива лише за умов тісної взаємодії між правоохоронними органами та засобами масової інформації: пресою, радіо- і телемовленням, які здійснюють віктимологічну профілактику у вигляді інформування населення – як поводитися в тій або іншій криміногенній ситуації, а також розміщати так звану соціальну рекламу профілактичної спрямованості, використовувати її для віктимологічної освіти громадян та повідомлення їх про ефективність результатів правоохоронної діяльності на даному напрямі.

Необхідно інформувати все населення про способи вчинення злочину, проводити аналіз віктимізації за місцем, часом вчинення кишенькових, квартирних крадіжок, шахрайства та незаконного заволодіння транспортними засобами.

Так, Експертно-криміналістичний центр МВС України в м. Києві через мережу спеціалізованих магазинів та засоби масової інформації попереджає мешканців міста про широке розповсюдження останнім часом турецьких чотириохригельних замків фірм “PILCA”, “GOLD”, “KALE”, які йдуть в комплекті з недоро-

⁹¹ Див.: Джужа О., Голосніченко Д., Кирилюк А. Джерела кримінологічної інформації про стан злочинності в Україні. – 2003. – № 12. – С. 60–70.

гими металевими дверима, а також реалізуються в торговельній мережі. У криміногенному ж середовищі набули широкого поширення методики, які дозволяють за кілька секунд, не привертаючи уваги, без спеціальних пристроїв чи знарядь відкривати ці замки.

З урахуванням класифікації і типології жертв важливо інформувати громадян про те, хто частіше всього і через які обставини та ситуації стає жертвою корисливого посягання.

Вважаємо за доцільне підготувати учбові або ігрові ролики, буклети та брошури, що інформують про те, як не стати жертвою, як поводитися в тій або іншій ситуації, і у визначений час, коли можна охопити якомога більшу аудиторію, показувати їх по телебаченню.

Так, основними порадами стосовно забезпечення схоронності та зберігання майна громадян є такі:

- важливо, щоб за відсутності і навіть у присутності мешканців квартири всі вікна та двері були надійно зачинені. Про те, що квартирні крадіжки вже давно стали не тільки міськими, але й сільськими злочинами, ми вже зазначали вище;

- двері повинні бути добре обладнані надійними замками та засобами, приклади недотримання поради наведено в цьому розділі вище;

- для посилення міцності дверей бажано використовувати металеві листи, а то й броньовані матеріали, а також встановлювати подвійні вхідні двері;

- варто вмонтовувати декілька замків, але при цьому міцність дверей та надійність замків будуть найвищими тоді, коли добре укріплена сама рама дверей;

- необхідно вмонтовувати у двері спеціальні оглядові отвори: зорові вічка або використовувати відеодомофони;

- найбільш ефективним засобом охорони квартири є використання спеціально вмонтованої сигналізації, яка виведена на пульта централізованої охорони підрозділу Державної служби охорони України.

У разі, коли вже вчиняється квартирна крадіжка, а потенційний потерпілий знаходиться вдома один – не потрібно відчиняти двері невідомим людям.

Так само, якщо злочинці намагаються відкрити двері в квартиру, а вони міцні й добре закриті, спершу необхідно подзвонити у відділення міліції або повідомити про це сусідів, бажано, у разі потреби, закріпити двері будь-яким важким предметом.

Якщо двері до помешкання відкриті, коли прийшов потерпілий, то в квартиру входити не можна. Необхідно викликати міліцію, звернутися до сусідів та спостерігати за квартирою. Якщо в квартирі хтось є, потрібно закрити двері на ключ і залишити його в замку. А в разі якщо в квартирі нікого немає, все лишити на місці до прибуття міліції та бажано самому не заходити в середину.

Ключі від квартири необхідно носити в надійних безпечних місцях, а в разі їх втрати (загублення) – негайно замінити замки.

Також, перебуваючи на заняттях спортом, у місцях відпочинку, потрібно брати із собою малоцінні речі, а документи, гроші та ключі здавати на зберігання відповідальним особам.

Щодо порад стосовно попередження кишенькових крадіжок:

- без особливої на то потреби не носити із собою великої суми грошей та інші коштовності;

- не тримати великі суми грошей в одному місці;

- пам'ятати і тримати під контролем ті місця, де зберігаються гроші;

- якщо гроші у сумочці, то її слід притиснути до грудей і пильнувати, щоб ніхто не витягнув з-під рук;

- гаманець треба класти в пакет чи господарську сумку на саме дно, зверху покласти певні речі, особливо такі, які створюють шум (шелестять);

- у разі викрадення ключів та документів треба негайно змінити замки у квартирі й повідомити про факт крадіжки до правоохоронних органів.

Запобігти викраденню автотранспортних засобів можна таким чином:

- кожен автомобіль має бути обладнаний надійним електронним сторожевим пристроєм – сигналізацією;
- за можливості слід мати надійне пристосування, що зашкодить викрасти автомобіль, – замок на педалі та кермі;
- оскільки всі замки в автомобілях стандартні (це стосується, перш за все, автомобілів вітчизняного виробництва), то доцільно їх переробити під індивідуальний ключ;
- залишати автомобіль на тривалий час треба на видному місці – впритул до будівель, дерев, тобто в такому положенні, яке б ускладнювало процес виїзду⁹².

Важливим напрямом віктимологічної профілактики даного виду злочинів є створення реабілітаційних центрів допомоги жертвам злочинів, в яких окрім правової, надавати ще і психологічну допомогу потерпілим.

Велике значення має спеціальна віктимологічна підготовка працівників міліції. На практиці виникає багато проблем психологічного, правового характеру, тому знання про осіб, які можуть стати жертвою злочину через певні обставини, дозволять працівникам правоохоронних органів вести більш ефективну попереджувальну роботу.

Сьогодні є нагальна потреба у відтворенні окремої служби профілактики правопорушень в органах внутрішніх справ України. Підрозділи профілактики правопорушень існували в системі органів внутрішніх справ України до початку 1990-х років. Саме на цю службу необхідно покласти обов'язок здійснювати попередження, зокрема, корисливих злочинів, і таким чином припинити хибну практику в органах внутрішніх справ, коли оперативні підрозділи, крім основних функцій виявлення та розкриття злочинів, повинні ще здійснювати й профілактику.

Під час виконання своїх основних функцій дані підрозділи здійснюють і профілактику, скажімо, при проведенні оперативно-профілактичних операцій. Але на практиці склалася така ситуація, коли профілактика здійснюється, так би мовити, на папері.

⁹² Див.: *Безпека життєдіяльності людини*: Навч. посіб. – 4-ге вид., випр. – Л.: Львів. банк ін.-т НБУ; К.: Т-во “Знання”, КОО, 2001. – С. 71–73.

Важливу роль у попередженні корисливих злочинів проти власності громадян мають відігравати правові заходи, які пов'язані з кримінально-правовим захистом потерпілих. Але факти фізичної розправи і психічного тиску на потерпілих з метою, щоб останні відмовилися або давали помилкові свідчення вказують на низьку ефективність реалізації існуючих правових норм. Це підтверджується й вивченням судової практики – вироків, що вступили в законну силу, за якими прослідковується невідповідність винесеного покарання і ступеня суспільної небезпеки злочину, оскільки дані діяння – це замах не тільки на нормальну діяльність органів правосуддя, а й на життя, здоров'я, гідність потерпілого, який повторно стає жертвою злочинного посягання.

Для вирішення цієї проблеми становить інтерес зарубіжний досвід. Так, у США в 1967 році був прийнятий закон, спрямований проти спроб за допомогою хабарів, помилкових заяв, залякування чи сили, або за допомогою загрози створити перешкоди, затримати або перешкодити будь-якій особі повідомити слідчому інформацію, що стосується порушення будь-якого кримінального закону США.

У цій країні існують різноманітні заходи соціального і кримінально-правового захисту потерпілих, а так само їх близьких, як наприклад, “програма захисту свідків” та ін. Тому, на нашу думку, необхідним є більш ретельне дослідження зарубіжного досвіду в частині захисту потерпілих та інших учасників кримінального процесу і використання його у вітчизняній правовій системі як гарантії безпеки особи потерпілого.

Важливим заходом попередження корисливих злочинів є встановлення особливого порядку відшкодування збитків потерпілим, залежно від поведінки та ролі останніх у вчиненні злочину.

За даними проведених кримінологічних досліджень стосовно потерпілих від корисливих посягань, тільки у 8 % випадків збиток був відшкодований повністю, у 52 % випадків був відшкодований частково, а в 40 % збиток потерпілим не був відшкодований взагалі.

Таке становище породжує відсутність віри у громадян в ефективність діяльності правоохоронних органів щодо захисту їх майнових інтересів. Не випадково 70 % з числа опитаних не виявляють достатньої активності в захисті своїх майнових інтересів.

Таким чином, переважна більшість потерпілих унаслідок корисливих посягань не одержує зовсім або в повному обсязі відшкодування завданого їм злочинном матеріального збитку. У зв'язку з цим більше 50 % опитаних висловлювалися за необхідність відшкодування збитку державою, яка надалі стягувала б дані кошти з осіб, які вчинили злочини. Аналогічної точки зору дотримувалися і 48 % опитаних практичних працівників.

При цьому необхідно враховувати правову оцінку ролі потерпілих від корисливих посягань, оскільки вина потерпілого (власника) може й повинна істотно впливати на розмір збитку, що відшкодовується державою.

Така практика існує у низці зарубіжних держав. Наприклад, США і Франція законодавчо встановили відповідальність громадян за залишення транспортних засобів без нагляду, а також за створення (свідомо або за необачності) умов, що полегшують угон транспортних засобів. В Японії, згідно із законом про грошові виплати жертвам злочинів, передбачена умова, за якої даний закон не діє, якщо потерпілий заслуговує осуд за свою поведінку.

Велике значення у профілактиці корисливих злочинів повинна відігравати індивідуальна віктимологічна профілактика, яка полягає у виявленні осіб з підвищеною віктимністю і проведенні з ними захисно-виховних заходів, спрямованих на зниження ризику стати жертвою злочинних посягань⁹³.

Стосовно осіб, які легковажно й довірливо піддаються на умовляння циганок-гадалок або інших шахраїв та через свій характер або провокуючу, аморальну поведінку перетворюються з потенційних жертв у реальних потерпілих, необхідно негайно зупиняти процес перетворення в жертву, нейтралізуючи криміно-

⁹³ Див.: *Блувштейн Ю.Д., Зырин М.И., Романов В.В.* Профілактика пресупленій. – Минск, 1986 – С. 26.

генну ситуацію шляхом видалення з неї жертви та роз'яснення останній, що така поведінка призводить до злочину.

Для підвищення ефективності попередження квартирних крадіжок важливе значення має попередній збір інформації про жителів району, які можуть стати жертвами злочину через матеріальне становище, або неприйняття ними заходів щодо забезпечення майнової безпеки, або через аморальну поведінку. Виявивши таким чином громадян з підвищеною віктимністю, необхідно проводити з ними роз'яснювальну бесіду про способи і заходи збереження свого майна.

Г.А. Аванесов вважає, що форми індивідуальної віктимологічної профілактики аналогічні формам індивідуальної профілактики злочинів⁹⁴.

Індивідуальна віктимологічна профілактика повинна бути спрямована не тільки на потенційних жертв, але і на їх найближче оточення, соціальні зв'язки, на мікросередовище жертви. Роль мікросередовища у формуванні поведінки, поза сумнівом, значна, оскільки, впливаючи тільки на особу потенційної жертви, не звертаючи уваги на її мікросередовище, ми не досягнемо ефективної попереджувальної дії.

Система заходів індивідуальної віктимологічної профілактики має деякі особливості, оскільки під час її здійснення відбувається не просто “дія активного суб'єкта на пасивний об'єкт, а специфічна форма міжособового зв'язку, в якому одна сторона прагне трансформувати, перетворити поведінку іншої”⁹⁵.

Заходи індивідуальної профілактики можна поділити на два види: заходи переконання і заходи допомоги.

Заходи переконання мають як захисний, так і виховний характер. Заходами переконання є бесіди, роз'яснення, як не стати жертвою злочину, яким чином забезпечити збереження свого майна. Стосовно потенційних жертв нейтрального або пасивного типу з метою формування у них обачності, обережності, уважно-

⁹⁴ Див.: Аванесов Г.А. Криминология. Прогностика. Управление. – Горький, 1975. – С. 108.

⁹⁵ Блувитенн Ю.Д., Зырин М.И., Романов В.В. Указ. праця. – С. 127.

сті повинні використовуватися заходи індивідуальної віктимологічної профілактики.

Потерпілі аморального або пасивного типу часто стають жертвами шахрайських дій. Через це до таких людей необхідно застосовувати весь арсенал профілактичних засобів; роз'яснювальні бесіди, використовувати допомогу родичів, сусідів, колег по роботі.

Умовою, що сприяє вчиненню деякої частини шахрайств, квартирних крадіжок, є алкогольне сп'яніння жертви, тому віктимологічна профілактика в значній мірі полягає в попередженні зловживання алкогольними напоями, пияцтва та алкоголізму.

Однією з важливих умов зниження рівня віктимності потенційних жертв є їх правове навчання. Знання законів, регулюючих цивільні, кримінально-правові, господарські відносини, дозволить їм уникнути нелегкої долі жертви злочину.

Таким чином, індивідуальна віктимологічна профілактика володіє резервними можливостями для попередження корисливих злочинів проти власності громадян і разом із застосуванням вищезазначених заходів та за допомогою розробки і реалізації конкретних рекомендацій щодо виявлення потенційних жертв, прогнозування їх віктимної поведінки і зниження потенційної віктимності є ефективним важелем у віктимологічній профілактиці загалом.

ТЕМА 8. КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ НЕКОРИСЛИВИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

8.1. Віктимологічна характеристика некорисливих насильницьких злочинів

Динаміка розвитку людства засвідчує, що багато століть назад у світі панував закон сили, насильство було універсальним інструментом розв'язання кожної проблеми. Але прогрес суспільства призвів до усвідомлення необхідності обмеження силових варіантів досягнення мети вирішення соціальних конфліктів. Деякі вчені вважають, що насильницька злочинність є результатом невідповідності між імпульсами дикої природи, що укорінилися у генній пам'яті людини, та ідеями гуманізму, уявою про справедливість соціальних відносин.

В юридичній літературі достатньо широко використовуються поняття “насильницька злочинність”, “насильницькі злочини”. На думку одних авторів, до групи насильницьких злочинів належать лише умисні злочини проти життя, всі види тілесних ушкоджень, катування, зґвалтування і частково хуліганство, на думку інших – злочини, пов'язані із застосуванням насильства чи погрозою застосування насильства. Правильне розмежування насильницьких і ненасильницьких злочинів має важливе значення як із точки зору теорії кримінального права, так і з позицій слідчо-судової практики. На відміну від українського законодавця, законодавці деяких країн запропонували в кримінальному законі пояснення поняття насильницького злочину. Наприклад, у параграфі 16 частини 1 “Злочини” розділу 18 “Злочини і кримінальний процес” Зводу законів США зазначено, що термін “насильницькі злочини” означає: а) посягання, елементом якого є застосування чи погроза застосування фізичної сили відносно до особи чи майна іншої особи; б) будь-яке інше посягання, котре є фелонією, що за своїм характером являє собою значну небезпеку

того, що під час учинення посягання відносно до особи чи майна іншої особи може бути застосована сила⁹⁶.

У вітчизняній юридичній літературі можна виділити два підходи до учинення насильства. Прихильники “вузького” погляду на проблему під насильством розуміють лише фізичне насильство. Прихильники ж іншого, найбільш поширеного визначення, вважають, що поняття насильства охоплює усі випадки застосування насильства і випадки погрози його застосування⁹⁷. Кримінально-правова наука розрізняє фізичне або психічне насильство, перехід від однієї форми до іншої.

Головною ознакою віднесення злочину до насильницького є спосіб учинення насильства. При цьому необов’язково, щоб фізичне насильство чи погроза його застосування були самі по собі злочинні⁹⁸. Звідси – усвідомлення злочинцем суспільно небезпечного і протиправного характеру своїх дій, тобто всі насильницькі дії мають умисний характер і становлять підвищену суспільну небезпеку.

Незважаючи на порівняно незначну частку насильницьких злочинів у загальній структурі злочинності, вони відрізняються підвищеною суспільною небезпекою, оскільки пов’язані з настанням тяжких наслідків для потерпілих. Сучасна насильницька злочинність здебільшого має побутовий або ситуативний характер. Крім того, збільшується кількість заздалегідь підготовлених злочинів, які нерідко характеризуються особливою жорстокістю та зухвалістю. Насильство існує у всіх соціальних групах, незалежно від рівня доходу, походження, становища в суспільстві.

Механізм учинення насильницьких злочинів характеризується раптовістю виникнення наміру. Так, вивчення криміналь-

⁹⁶ Див.: *Уголовное законодательство зарубежных стран (Англия, США, Франция, Германия, Япония): Сб. законодательных матер.* / Под ред. И.Д. Козочкина. – М., 1998. – С. 71.

⁹⁷ Див.: *Кримінологія: Навч. посіб.* / Упоряд.: О.М. Джу́жа, В.В. Василевич, Ю.Ф. Іванов та ін.; За заг. ред. О.М. Джу́жі. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 200 с.

⁹⁸ Див.: *Михайлов О.С., Лихолоб В.Г.* Профілактика насильницьких злочинів органами внутрішніх справ. – К., 1993. – С. 5.

них справ показало, що 82,8 % злочинців прийняли рішення раптово, 8,6 % – протягом доби, 4,3 % – протягом тижня, 1,4 % – протягом місяця, а 2,9 % – протягом року. У поодиноких випадках мали місце попередня розробка сценарію злочину і дії щодо забезпечення власного “алібі”.

Збільшується кількість посягань, які супроводжуються елементами цинізму, знущання, садизму. Крім того, має місце певне зниження “порогу” мотивації при посяганнях на особу, збільшується кількість так званих немотивованих злочинів.

Складну проблему становлять насильницькі злочини, які вчиняються із сексуальних мотивів. Зростає, зокрема, інтенсивність умисних убивств, пов’язаних зі звалтуваннями. Ці злочини надзвичайно небезпечні: вони свідчать про особливу егоцентричну спрямованість особи винного, його крайню розбещеність, жорстокість. Нерідкі випадки вчинення таких діянь злочинцями-садистами.

Кожного року кількість умисних убивств в Україні до 1996 року збільшувалася майже на 5 %. Порівняно з 1972 роком рівень злочинів проти життя та здоров’я зріс на 154,2 %, тобто більше ніж у півтора раза.

У структурі злочинності частка навмисних убивств у середньому за останні роки становить 1,1 %; відповідний показник для тяжких тілесних ушкоджень – 1,9 %. Таким чином, разом ці два тяжких посягання на життя і здоров’я у структурі злочинності становлять приблизно 3 %. Умисні тілесні ушкодження середньої тяжкості, тяжкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження, вчинені у стані сильного душевного хвилювання, а також катування у структурі усієї злочинності становлять близько 2,8 %. У 1992 році рівень навмисних убивств із посяганнями склав в Україні 15,5 % на 100 тис. осіб населення, а тілесних ушкоджень, у тому числі таких, що призвели до смерті потерпілого – 36,2 %.

При вбивствах ситуації, що передували вчиненню злочину, характеризуються тривалими неприязними стосунками між потерпілим та особою злочинця, знущанням (катуванням) потерпілих

та членів їх сімей, систематичним уживанням алкогольних напоїв, скандалами.

Вбивства вчиняють на ґрунті небажання враховувати інтереси іншої особи, у зв'язку зі зрадою або внаслідок прагнення особи позбутися від обтяжуючих її турбот. Джерелом для розвитку конфлікту є зловживання алкоголем або наркотиками. Для вбивств типовим є невміння людини керувати своїми емоціями. У кримінологічній літературі відзначається підвищення загального рівня жіночої агресивності.

Збільшилася частка насильницьких злочинів з корисливою мотивацією. Останніми роками набули поширення так звані злочини, “вчинені на замовлення”, зокрема, вбивства. Злочини даної категорії переважно вчиняють особи зрілого віку (26-50 років), частка яких у структурі сімейно-побутової насильницької злочинності становить 73,5 %. При цьому найбільш криміногенною є вікова група 36-45 років, якою вчинено дві п'ятих (39,7 %) зазначених злочинів. За нею йдуть дві групи 26-30 років і 46-50 років – по 13,2 % злочинів. У кожному десятому випадку сімейного насильства (10,3 %) злочинцем від 51 до 60 років, а в 7,4 % випадків – вони ще старші. Дуже рідко (0,7 %) даний злочин учиняють неповнолітні⁹⁹.

Також збільшилася кількість “немотивованих” убивств, нанесення тілесних ушкоджень, що сталися внаслідок незначного приводу, під впливом прихованої агресивності. На думку А.Ф. Зелінського, агресія – більш широке поняття, ніж насилля. Саме це означає, що і коло агресивних проявів більш широке: крім фізичного та психічного насилля (погроз), до агресивної злочинності належать й інші умисні дії, які порушують фізичну або психічну цілісність іншої особи, завдають їй матеріальної шкоди, перешкоджають її інтересам або призводять до її знищення. Ці злочини мають злісний, деструктивний характер¹⁰⁰.

⁹⁹ Див.: Шестаков Д.А. Введение в криминологию семейных отношений. – Л., 1980. – С. 14–15.

¹⁰⁰ Див.: Зелинский А.Ф. Криминология: Учеб. пособие. – Х. – С. 196.

У 18,8 % убивств злочинець вживав заходів для приховання слідів злочину (намагався позбутися від трупа). Загалом, такі дії є поодинокими серед усього масиву насильницьких злочинів у сім'ї (2,2 % випадків), що закономірно, оскільки зазначені злочини вчиняють у присутності інших членів сім'ї, у зв'язку з чим приховування слідів злочину стає безглуздом.

Щорічне число жертв подружніх убивств в Україні становить тисячі, так, у 2003 році їх було близько 3 тис., не говорячи вже про значно більш розповсюджені випадки заподіяння тілесних ушкоджень і нанесення побоїв. В Україні як для чоловіків, так і для жінок імовірність стати жертвою насильницького посягання з боку члена сім'ї дуже велика. Зокрема, серед усіх насильницьких злочинів приблизно 30–40 % навмисних убивств учиняють на сімейному ґрунті.

Згвалтування є одним з найбільш латентних злочинів: більшість потерпілих з відомих причин не бажають звертатися зі скаргами. На думку Я.М. Яковлева, більшість (близько 75 %) насильницьких посягань на жінок мають ситуативний характер. Ситуації, спеціально створені насильником, полягають у такому:

- винна особа хитрощами заманює потерпілу, з якою вона була знайома, у заздалегідь вибране місце;
- визначивши жертву, злочинець погрозами або силою примушує її йти за ним у безлюдне місце, де і вчиняє згвалтування.

Також необхідно виділити насильство в сім'ї як самостійну соціальну проблему. Воно характеризується і такою рисою, як образлива поведінка, що чергується з обіцянками змінитися і вибаченнями, принесеними кривдником. При спробі розірвати стосунки спостерігається ескалація небезпеки для жертви. Якщо вже мало місце фізичне насильство, то, звичайно, з кожним наступним разом зростає частота його повторення і ступінь жорсткості. Як показує практика, спочатку вчиняється психічне насильство, яке у певний момент доповнюється різними за ступенем тяжкості фізичними діями, а потім фізичне насильство доповнюється насильством економічним.

Насильство в сім'ї характеризується жорстокістю, зухвалістю і винятковим цинізмом, що свідчить про складні внутрішньо-сімейні відносини. За даними вивчення кримінальних справ, кожен восьмий насильницький злочин у сім'ї (13,2 %) вчинено з особливою жорстокістю, кожний сьомий (15,4 %) – із садизмом, кожний шостий (16,9 %) – зі знуцанням над потерпілим, кожний десятий (10,3 %) – із заподіянням мучень, а 2,9 % – із застосуванням катування.

Об'єктом насильства можуть бути окремі члени сім'ї, а саме: з боку батьків стосовно дітей; з боку одного з подружжя стосовно іншого; з боку дітей і онуків стосовно їх родичів.

Постійно збільшується кількість осіб, які перебувають на обліку в органах внутрішніх справ України за систематичні правопорушення у сфері сімейно-побутових відносин. Протягом 2003 року на облік поставлено 33 725 порушників: за вчинення фізичного насильства – 71,8 %, сексуального – 0,4 %, психологічного – 5,1 %.

Останнім часом увагу науковців привертають діяння, пов'язані з насильством в сім'ї, вчинювані жінками. Так, Л.В. Крижна виокремлює дві підгрупи жінок-злочинців. Першій групі притаманні чинники суб'єктивного характеру (неврівноваженість, емоціональна нестійкість, розбещеність, аморальні погляди, важко пояснювана дратівливість, принизливе ставлення до членів сімейно-побутового оточення тощо). Іншу підгрупу становлять злочини, що вчинюють жінки за наявності віктимної поведінки потерпілої сторони, іноді свідомого провокування, особливо при систематичному вживанні спиртних напоїв, знуцаннях, образах, погрозах, інших фактах протиправної поведінки¹⁰¹. Теза про те, що часом чоловіки зумовлюють своїми діями насильство проти себе, постає і в інших роботах. У дослідженні Б.М. Головкина (вивчено 500 кримінальних справ, проведено 100 інтерв'ю з чоловіками та жінками, які вчинили злочин, та опитано 120 діль-

¹⁰¹ Див.: Крижна Л.В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. [Електронний ресурс] / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2000. – С. 8–9.

ничних інспекторів міліції) розглянуто розпачливо-рішучий тип злочинця (питома вага становить 15 %; переважно жінки 14–29 років, здебільшого одружені), який через певні психологічні особливості у своїй поведінці більше керується почуттями, інтуїцією, нерідко амбіціями. Характерно, що вирішальну роль у переростанні стану розпачу винних у стійку рішучість до вчинення тяжкого злочину відіграє віктимна поведінка потерпілих (тобто чоловіків), які в одних випадках тривалий час знущалися над колишніми жертвами, а в інших – вели аморально-дезадаптивний спосіб життя¹⁰². Це пов'язано з тим, що частина злочинів, які вчинюють дружини проти своїх чоловіків, обумовлена реакцією на неправомірну поведінку останніх.

Для насильницьких злочинів, що вчинені на ґрунті неприязних стосунків, не властивий груповий характер, оскільки практично всім їм, як правило, передує двосторонній конфлікт. Вивчення місця і часу вчинення таких злочинів дозволяє визначити деякі тенденції та ситуації, що провокують конкретні види злочинів, і дає можливість прогнозувати ситуацію й успішно планувати профілактичні заходи.

Більшість зазначених злочинів учиняють із застосуванням різних предметів господарсько-побутового призначення, що використовуються як знаряддя злочину. Це свідчить про те, що злочини заздалегідь не готувалися, злочинці діяли імпульсивно, не виявляючи розбірливості, використовуючи те, “що перше потрапить під руку”. У кожному третьому випадку (35,7 %) злочинці застосовували різні кухонні приналежності, предмети домашніх меблів, кийок, металеві труби або арматуру тощо, у кожному четвертому випадку (27,1 %) – кухонний ніж і лише в 1,4 % випадках – вогнепальну або газову зброю. Частіше зазначені предмети та зброю використовують жінки, а також чоловіки при вчиненні насильницьких дій стосовно представників чоловічої статі. Як

¹⁰² Див.: *Головкін Б.М.* Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 [Електронний ресурс] / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2003. – С. 7.

правило, у таких випадках зброя або предмети, що її заміняють, розглядаються злочинцем як гарантія безпеки.

При аналізі стану, структури і динаміки злочинності ми виходимо зі статистичних даних про виявлені й зареєстровані в органах внутрішніх справ злочини. Невідомою залишається їх прихована частина – факти, про які в правоохоронні органи не заявляли, або які з тих або інших причин не були зареєстровані. 94,9 % потерпілих від насильства зазначили, що злочинів передували сімейні конфлікти, які, за словами 35,5 % респондентів, тривали кілька місяців. Причому 88,8 % опитаних заявили, що конфлікти в їх сім'ях супроводжувалися насильницькими діями.

Звертає на себе увагу характеристика осіб, які вчиняють насильницькі злочини. Серед них збільшується частка суб'єктів, не зайнятих працею. Викликає занепокоєння тенденція до збільшення кількості насильницьких злочинів, що вчинюють жінки. Для осіб, які вчиняють насильницькі посягання, характерні грубість, агресивність, жорстокість, зухвалість, нахабство та інші насильницькі прояви. Вказані особливості сприяють тому, що в разі виникнення складних проблем, вони вирішуються ними за допомогою насильства. При цьому в більш як 60 % випадків ці наміри реалізують під дією алкоголю та неприязних міжособистісних стосунків. Такі особи характеризуються чітко вираженою дезадаптованістю, нерідко ніде не працюють, а ті, які працюють, зазвичай самі провокують конфлікти, хоча винними в цьому вважають інших.

Особи, які вчинили злочини у відповідь на провокаційну або сприятливу посягання негативну поведінку потерпілого, як правило, характеризуються відсутністю стійких та інтенсивних злочинних навичок, меншим ступенем суспільної небезпеки порівняно з тими, хто вчинив злочин такого виду й такого самого характеру, але в іншій ситуації – без елементів провокації.

Особи, які вчинили вбивства, характеризуються загальним низьким рівнем духовного розвитку, домінуванням елементарних потреб. Більша частина з них є соціопатами: особами анти-

суспільними за своєю суттю, емоційно тупими, не здатними до співчуття.

Значна частина осіб, які вчиняють насильницькі злочини, страждає також певними психічними аномаліями, що не виключають стану осудності.

Насильницькі дії найчастіше вчиняють малоосвічені люди, недостатньо розвинені, з низьким культурним рівнем. За нашими даними, 2,9 % злочинців мали початкову освіту, 11,8 % – неповну середню, 45,6 % – середню загальну, 25,7 % – середню спеціальну, 0,7 % – незакінчену вищу і 13,3 % – вищу освіту. Це не випадково, тому що для малоосвічених осіб більш характерні егоїстичні інстинкти, відсутність критичної оцінки власної поведінки, вузький кругозір, примітивні й грубі потреби та інтереси, культ грубої фізичної сили, зневага морально-культурними нормами, нестриманість емоцій, брутальність, безпринципність. Особи з більш високим рівнем освіти знаходять інший спосіб вирішення сімейного конфлікту (примирення, розлучення тощо). Злочинці з низьким рівнем освіти вчиняють злочини, причиною яких є переважно правомірні дії потерпілого, а з високим рівнем освіти, навпаки, – неправомірні або антигромадські дії.

Майже у половини (48,5 %) злочинців була виявлена та або інша психічна аномалія. Так, 2,2 % становлять хворі на шизофренію, 0,7 % – епілепсію, 8,1 % – психопатію, 0,7 % – олігофренію, 34,6 % – хронічний алкоголізм, 3,7 % – наркоманію. У 7,3 % злочинців виявлено органічне ураження головного мозку різного генезису, у 4,4 % – залишкові явища черепно-мозкових травм, у 4,4 % – алкогольні психози, а в 6,6 % – інші психічні аномалії. Нерідко у злочинців одночасно виявлялося кілька видів психічних захворювань. Особи з розладом психічної діяльності являють собою особливий тип з характерною поведінкою і способом життя. Під впливом несприятливих умов виховання і спілкування вони швидше криміналізуються і складніше піддаються виправленню.

Також існує зв'язок між насильницькими злочинами та патопсихологічними відхиленнями винних. За даними Г.І. Чече-

ля, стосовно осіб, які вчинили вбивства, 15 % були визнані неосудними, а 56,2 % – осудними, але такими, які мають психічні аномалії¹⁰³. До агресивної поведінки призводить також параноїчні акцентуації (так зване “застрівання особи”). Для цих осіб характерна патологічна стійкість афектів, егоїзм, злопам’ятність, підозрілість, образливість, схильність до насилля за мотивами ревнощів.

Переважає більшість (71,2 %) злочинців самі в дитинстві були жертвами агресії, що надалі сприяло формуванню в них схильності вирішувати свої проблеми із застосуванням сили, у тому числі 19,2 % з них піддавалися кримінальному насильству один раз, 26,9 % – два–три рази, 17,3 % – чотири–п’ять разів, 17,3 % – шість і більше раз, 13,5 % – регулярно (2-3 рази на місяць), а 1,9 % – систематично (не менше трьох разів на тиждень)¹⁰⁴.

За визначенням Є.Ф. Побегайла, суттєву роль відіграє в криміногенній ситуації маргінальне середовище при детермінації агресивних посягань, коли лише випадок вирішує, хто стане вбивцею, хто жертвою. Зі зростанням рівня безробіття все більше людей потрапляє до маргінальності, тобто випадає зі звичайного нормального середовища та отримує невизначене, проміжне становище між соціальними прошарками суспільства. Для маргіналів типові агресивність та егоцентричність¹⁰⁵.

Здебільшого (88,1 %) для злочинців на момент учинення насильства характерний низький матеріальний рівень життя. Тільки 1,5 % із них отримували доходи вище за середні, 10,4 % – середні (“жили не гірше інших”), 11,9 % – нижче середнього (“не могли собі багато чого дозволити”), у 37,7 % – низькі доходи (“на

¹⁰³ Див.: *Чечель Г.И.* Влияние психических аномалий на назначение и отбытие наказания // Личность преступника и уголовная ответственность. – Саратов, 1981. – С. 129.

¹⁰⁴ Див.: *Злочинність в Україні.* Стат. зб. – К.: Держ. ком. статистики України, 2000. – 100 с.; *Експрес-інформація* про стан злочинності в Україні за 2002 рік. – К.: МВС України. Департамент інформаційних технологій, 2003. – 120 с.

¹⁰⁵ Див.: *Побегайло Е.Ф.* Маргинальная среда и насильственная преступность // Юрид. психология: Тез. докл. и науч. собр. – М., 1989. – С. 55–56.

усьому доводилося заощаджувати”), а в 38,5 % – у край низькі доходи (“ледь зводили кінці з кінцями”).

Зазначені дані дозволяють виділити такі основні мотиви насильницьких злочинів: затвердження власного авторитету (46,3 %); прагнення панувати (40,4 %); неможливість повноцінно виконувати свою роль (31,6 %); виплескування на потерпілого злості, що виникла внаслідок невдачі, кризи особистого, сімейного життя (53,7 %); образа, що виникла внаслідок конфлікту з іншими членами сім’ї (15,4 %); бажання заподіяти потерпілому біль, страждання, завдати збитку (75,7 %); бажання повернення потерпілого (12,5 %); ревнощі (21,3 %); помста (12,5 %); бажання припинити пияцтво, іншу аморальну поведінку потерпілого (22,4 %); помста за постійні побої, образи, знущання (17,7 %); помста за вчинене насильство, образи, знущання з боку потерпілого безпосередньо перед злочином (30,9 %); помста за жорстоку поведінку, знущання в дитинстві з боку потерпілого (9,6 %); бажання позбутися від потерпілого або пов’язаних з ним турбот (10,3 %); користь (11,8 %); бажання усунути перешкоди в користуванні житловим приміщенням, іншою власністю (9,6 %); бажання виселити потерпілого (його родину) із загальної житлової площі (8 %); бажання припинити образи, приниження з боку потерпілого (16,2 %); припинення насильства/нападу потерпілого на злочинця (20,6 %); захист злочинцем інших членів сім’ї від насильства/нападу з боку потерпілого (7,4 %). Як правило, винний керується відразу декількома мотивами ¹⁰⁶.

8.2. Особа потерпілого некорисливого насильницького злочину

При дослідженні особи і поведінки потерпілого в час, що передував убивству, необхідно визначити час убивства, з’ясувати професію потерпілого, посаду, дати соціально-демографічну характеристику. Певна категорія осіб у зв’язку з виконанням своїх

¹⁰⁶ Див.: *Експрес-інформація* про стан злочинності в Україні за 2002 рік. – К.: МВС України. Департамент інформаційних технологій, 2003. – 120 с.

професійних обов'язків інколи вимушена (може) вступати в конфліктні стосунки з громадянами.

Зазвичай окремі показники негативного особистісного статусу та характер негативної дозлочинної поведінки потерпілих схожі з аналогічними показниками осіб, які винні у вчиненні злочину. До них належать: стан сп'яніння у момент учинення злочину, вживання алкогольних напоїв безпосередньо перед учиненням злочину потерпілим спільно з особами, які вчинили злочин. Остання обставина особливо характерна для вчинення звалтувань, генезис яких обтяжено негативною поведінкою самих потерпілих.

Подібні риси існують у характеристиці особи, яка стала жертвою злочину, та особи, яка його вчинила. Так, у структурі морально-психологічної характеристики осіб, які потерпіли від насильницьких злочинів, та які своєю негативною поведінкою сприяли вчиненню злочинів, характерними виявилися такі якості: агресивність, деспотизм, схильність до вживання алкоголю, нерозбірливість у виборі знайомих, статева нерозбірливість. У морально-психологічній характеристиці ситуативних злочинців можливо виділити групу осіб, які характеризуються: підвищеною збудженістю, запальністю, нестриманістю, що свідчить про соціальну неадаптованість; схильністю до вживання алкоголю; деспотизмом відносно близьких, незлагідністю.

На основі наведених характеристик можливо припустити, що в тих межах, де відбувається стійка схожість показників, певна їх сукупність у рівній мірі може сприяти формуванню як злочинця, так і жертви, об'єктивуючись у негативній поведінці, що мала місце до вчинення злочину (задовго до злочину, або безпосередньо перед його вчиненням). Водночас, жодний комплекс особистісних якостей "потенційного потерпілого" не може свідчити про фатальну схильність стати потерпілим. Цей комплекс може свідчити лише про те, що особа, яка володіє ним, здатна за певних обставин, частіше ніж інші, стати потерпілою. Вчинення злочину стосовно потенційного потерпілого залежить ще від низки інших взаємодіючих віктимогенних та криміногенних факто-

рів, які є складовими дозлочинної ситуації, саме при цій взаємодії збільшується значимість негативної поведінки як умови, що сприяє злочину, а також місце та час дозлочинних подій.

Сутність різноманітних механізмів взаємодії у дозлочинних ситуаціях узагальнюється до “віктимної провокації”, під якою необхідно розуміти наявність у поведінці жертви причинно пов’язаних зі злочином об’єктивно негативних елементів, що стали основним фактором та зумовили відповідну, небезпечну реакцію іншої особи.

Аналіз групи потерпілих від насильницьких злочинів, яким було завдано шкоди на ґрунті несприятливих особистісних стосунків, виникненню та розвитку конфлікту яких сприяла своєю провокуючою поведінкою жертва, показав, що такий конфлікт:

- 1) мав психоантагоністичний характер;
- 2) всі потерпілі мали акцентовану психіку, декількох видів;
- 3) для кожної жертви характерно відповідний зміст виявленого акценту психіки та психологічної форми її віктимної поведінки.

Аналогічне дослідження, що було проведено стосовно потерпілих, поведінка яких не сприяла розвитку та виникненню конфлікту, а згодом і кримінальної ситуації, дозволило зробити висновок, що для таких жертв конфлікт мав реалістичний та інтерактивний характер, акцентовану психіку мали деякі з них, саме в конфліктній ситуації ця акцентованість безпосередньо не вплинула на їх поведінку.

Ці результати дозволили зробити висновок про те, що потенційна особистісна віктимність, яка притаманна окремій категорії осіб, пов’язана з певними типами акцентованості їх психіки і проявляється, коли конфлікт для таких осіб починає мати не тільки деструктивний, а й реалістичний та психоантагоністичний характер у вигляді провокуючої поведінки.

При детермінації зґвалтувань важливу роль відіграє віктимна поведінка жертви. Найбільш поширеними її видами є спільне вживання спиртних напоїв, стан сп’яніння (за даними спеціальних досліджень, близько 40 % потерпілих перебували в нетверез-

зому стані), легковажна поведінка, що створює враження доступності. Крім матеріалів кримінальних справ, про це свідчать і соціологічні опитування. Дві третіх осіб, які були зґвалтовані, визнали, що самі необережно провокували зґвалтування і їх пізні протести не сприймалися серйозно. Більше третини потерпілих не були знайомі з насильниками, 16 % познайомилися у день учинення злочину, 32 % – були раніше знайомі, 12 % – сусіди, 3 % – члени родини насильника (доньки, падчерки та ін.)¹⁰⁷.

За результатами аналізу статистичних даних, кожний шостий (16,9 %) злочин було вчинено стосовно особи, яка перебувала в безпорадному стані. Як правило, такий стан потерпілого був обумовлений його інвалідністю, похилим або малолітнім віком. Найчастіше потерпілими виявляються дружини (співмешканки), у тому числі колишні (38,3 %); батьки (25,5 %), з них 57,9 % – матері (мачухи); діти, у тому числі пасинки і пасербиці (18,1 %), сестри і брати (6,7 %). Від кожного сьомого (14,1 %) злочину постраждали особи з різними видами важких захворювань. У 18,1 % випадків жертвами стали особи пенсійного віку, а в 10,1 % – неповнолітні, з них 53,3 % – малолітні (до 14 років). Дві третини (67,1 %) розглянутих злочинів було спрямовано проти жінок. Таким чином, від насильства, як правило, страждають найбільш беззахисні її члени – жінки, діти, інваліди й особи похилого віку¹⁰⁸.

Останнім часом значну увагу науковці привертають до такої проблеми, як насильство стосовно неповнолітніх та літніх осіб.

Однак звертає на себе увагу високий ступінь віктимності неповнолітніх та осіб похилого віку. Так, кожний десятий (10,2 %) сімейно-побутовий насильницький злочин було вчинено відносно неповнолітніх членів сім'ї, з них у 53,3 % випадків – стосовно малолітніх (до 14 років) дітей; 11,6 % – членів сім'ї віком 51–60 років; а майже кожен сьомий (13,6 %) – стосовно осіб віком 61 рік і старше.

¹⁰⁷ Див.: *Зелинский А.Ф.* Криминология. – Х., 2000. – С. 202.

¹⁰⁸ Див.: *Криминологія: Навч. посіб. / Упоряд.: О.М. Джужа, В.В. Василевич, Ю.Ф. Іванов та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 200 с.*

Опитування 2000 осіб у США показало, що приблизно 3 % літніх людей старше 65 років зазнають насильства, 2 % – стають жертвами психічного насильства. За результатами емпіричного дослідження, проведеного інститутом кримінології Нижньої Саксонії, жертвами насильства у західних землях стають 3,7 % літніх чоловіків і 3,9 % жінок цієї ж вікової категорії. У східних землях ці показники відповідно становлять 2,6 і 2,3 % (одна з причин низького рівня сімейного насильства серед літніх людей у ФРН полягає в тому, що більша частина з них має окреме житло)¹⁰⁹. Британське віктимологічне опитування (*British Crime Survey*) фіксує більшу кількість статистично значимих факторів ризику саме для жінок – як у випадку фізичного, так і психологічного насильства¹¹⁰. За даними репрезентативного вибіркового дослідження, проведеного у м. Києві та трьох областях Української РСР, здебільшого (84 %) злочини в сімейно-побутовій сфері вчинюють чоловіки¹¹¹.

За неофіційними даними, щорічно в Україні від насильницьких злочинів страждає понад 10 тис. жінок. Домінуючими видами протиправних дій стосовно жінок були: умисні вбивства та вбивства з обтяжуючими обставинами, нанесення умисних тяжких тілесних ушкоджень, згвалтування, задоволення статевої пристрасті неприродним способом.

Безперечно, що дитина та особа похилого віку у більшому ступені уразливі вже тому, що вони, як і жінки, фізично слабкіші за злочинця та перебувають від нього або інших членів сім'ї з огляду на особливості фізіологічного стану і соціального становища в матеріальній та психологічній залежності.

“Внесок” потерпілого в сімейно-побутовий насильницький злочин зазвичай характеризується тим, що морально-етичні, осві-

¹⁰⁹ Див.: *Определение феномена насилия // Борьба с преступностью за рубежом.* – 2001. – № 2. – С. 37.

¹¹⁰ Див.: *Walby S. Allen J. Domestic violence, sexual assault and stalking: Findings from the British Crime Survey // Home Office Research Study 276.* – 2004. – March. – P. 125–128.

¹¹¹ Див.: *Предупреждение семейно-бытовых правонарушений / Отв. ред. Ф.А. Лопушанский.* – М.: Наука, 1989. – С. 96.

тні, загальнокультурні характеристики жертви і злочинця якщо не однакові, то досить близькі між собою. Особи з низьким культурним рівнем, антигромадською установкою звичайно менше стримані у своїх проявах і бажаннях, більш егоїстичні. Вони мало або зовсім не поважають норми і правила поведінки в суспільстві, шанують культ грубої фізичної сили. Природно, такі особи зазвичай є не тільки винними в сімейному насильстві, а й стають потерпілими від нього.

За статистичними даними, 43,0 % жертв насильницьких злочинів характеризувалися безпосередньо перед учиненням проти них кримінального насильства агресивно-провокуючою поведінкою, у тому числі 39,3 % потерпілих ображали, принижували тощо злочинця або інших членів сім'ї, кожен п'ятий (21,5 %) загрожував зазначеним особам убивством або заподіянням тілесних ушкоджень. Майже кожен четвертий (23,7 %) наносив їм побої, а 3,7 % заподіяли злочинцю або іншому членові сім'ї тілесні ушкодження. Причому підвищення суспільної небезпеки і тяжкості цих злочинів тісно пов'язано зі зростанням рівня агресивно-провокуючої поведінки потерпілих у механізмі вчинення кримінальних діянь. Так, агресивна поведінка потерпілого стала приводом для вчинення 88,2 % убивств, 58,6 % – навмисних заподіянь тяжкої, 50,0 %, – середньої тяжкості й 41,7 % – легкої шкоди здоров'ю, 20,0 % – нанесення побоїв, 9,1 % – погроз вбивством або заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю. При цьому з підвищенням тяжкості сімейного насильства помітно збільшується і суспільна небезпека самої агресивно-провокуючої поведінки жертв¹¹².

Зазвичай чоловіки мають більші можливості чинити опір, ніж жінки, але поведінка чоловіка частіше має агресивний характер, а отже, частіше створює обставини, що сприяють можливості завдання їм шкоди у процесі чинення опору. Це і визначає більшу частку чоловіків-жертв порівняно з жінками. Відносна вразливість залежить і від віку. Якщо для дітей та осіб похилого віку

¹¹² Див.: *Злочинність в Україні*: Стат. зб. – К.: Держ. ком. статистики України, 2000. – 100 с.

вона визначається, насамперед, фізичною беззахисністю, то для найбільш активних за віком категорій – негативною поведінкою. Більшу частину потерпілих становлять особи 18–40 років, серед яких 50 % характеризується негативною поведінкою, 70 % учинили вбивство і 43,7 % з 61,8 % випадків винні в нанесенні тяжких тілесних ушкоджень.

Відомо, що злочинці-вбивці та особи, які завдають тяжких тілесних ушкоджень, не відрізняються високим загальноосвітнім рівнем. Це характерно і для потерпілих від цих злочинів: потерпілі “копіюють” злочинців – відповідно 64 % потерпілих від убивств і 80,5 % потерпілих від тяжких тілесних ушкоджень не мають середньої освіти. Це співвідношення добре прослідковується при порівнянні освітніх рівнів злочинців та потерпілих (вбивство, тяжкі тілесні ушкодження)¹¹³.

Особи з низьким культурним рівнем частіше вчиняють злочини насильницького характеру, а отже, частіше стають жертвою злочину. Низький культурний рівень призводить до неможливості правильно оцінити обстановку й можливі наслідки поведінки та до небажання звернутися до компетентних органів, які можуть захистити інтереси особи. Кримінологічна оцінка ситуацій, пов’язаних із вчиненням насильницьких злочинів, неможлива без визначення характеру відносин, що пов’язують злочинця і жертву. Знання цих обставин дозволяє виявити ступінь стабільності контакту між ними, а також розкрити зміст конфліктів, що призвели до вчинення злочинів.

Багато вбивств, нанесення тілесних ушкоджень та катувань вчинюються на побутовому рівні, особами одного кола (подружжя, близькі родичі), які зазвичай мають приблизно однаковий освітній та культурний рівень.

Важливою обставиною є те, що у 80 % учинення вбивства та близько 60 % заподіяння тяжких тілесних ушкоджень потерпілі перебували в родинних та інших близьких, стабільних зв’язках зі злочинцем, що сприяло тривалому розвитку подій, загостренню

¹¹³ Див.: Чечель Г. Жестокий способ совершения преступлений против личности. – Ставрополь, 1992. – С. 117.

обстановки. Ці тривалі за розвитком ситуації можливі тільки за наявності між жертвою та злочинцем тривалого контакту, який ускладнює або виключає вихід за межі тривалого спілкування.

Серед незнайомих жертв переважають особи, які були вбиті поза жилими приміщеннями: у ситуаціях, коли раптово виникли сварка та бійка в місцях продажу та розпиття спиртних напоїв (на вулицях, у скверах, у дворах, інколи в місцях громадського харчування, на вокзалах). Найбільш поширеними мотивами вбивств незнайомих осіб є помста, хуліганські мотиви, і в низці випадків прагнення задовольнити сексуальні потреби.

Ураженість потерпілих прямо залежить від їх здатності чинити опір злочинцю та реалізації цієї здатності. Більшість потерпілих були здатні чинити опір злочинцю – відповідно 69 % (вчинення вбивства) та 87,3 % (заподіяння тілесних ушкоджень).

Нездатність до опору злочинцю пояснюється певними причинами. При вбивствах з 31 % потерпілих не могли чинити опір у зв'язку з хворобою, фізичною слабкістю – 11 %; безпорадним станом – 20 % (у тому числі: сон – 12 %, малолітній вік – 7 %, слабоумство – 1 %).

Крім того, не всі потерпіли реалізують свою здатність до опору. Приблизно 81 % потерпілих від убивств не скористалися такою можливістю, хоча мали об'єктивну можливість до опору. Не використали таку можливість 17 % потерпілих від убивства (з 69 % чинили опір тільки 52 %) та 22,3 % жертв, яким було завдано тяжких тілесних ушкоджень здоров'ю (з 87,3 % потерпілих чинили опір 65 %). Причини такої поведінки різноманітні, але переважно – це прояв негативних якостей особи: нерішучість, боягузтво, невміння орієнтуватися в обстановці та передбачати перспективу розвитку подій.

Значна частина потерпілих від убивств – 41 % та 51,9 % від тілесних ушкоджень перебувала у стані алкогольного сп'яніння, що, як відомо, впливає на здатність чинити опір та розуміти ситуацію, а також на поведінку (інколи агресивну або, навпаки, пасивну, що негативно впливає на розвиток ситуації). Важливим також є те, що 58,5 % потерпілих від убивств та 46,6 % потерпі-

лих від тяжких тілесних ушкоджень перебували у стані алкогольного сп'яніння, вживали спиртні напої разом зі злочинцем, який у подальшому завдав шкоди. Така поведінка потерпілого тим чи іншим чином сприяла сп'янінню злочинця, створювала обставини, що сприяли вчиненню злочинів. Крім того, більшість злочинців та їх жертв, які перебували у стані сп'яніння, були родичами або знайомими.

Тілесні ушкодження заподіюють переважно у квартирах, гуртожитках (55 %) і здебільшого вони мають побутовий характер. Лише 38 % таких злочинів вчиняють на вулиці під час бійок. Значна кількість потерпілих перебувала з потенційним злочинцем у родинних зв'язках.

Окрему частку жертв становлять особи, які потерпіли від психологічного насилля, психологічної агресії, суспільна небезпека якої безсумнівна. Психологічне насилля або агресія виступає обов'язковим елементом багатьох злочинів. Саме тому вивчення жертв такої психологічної агресії та особистісної деструкції (деформації) є актуальним. У сучасному суспільстві діють багато організацій та груп, які широко використовують різноманітні форми психологічного насилля. Ці групи підпадають під визначення "деструктивних", існують різноманітні їх класифікації. До них належать маргінальні та радикальні політичні угруповання, екстремістські партії, терористичні групи, релігійні секти, окультні, апокаліптичні та інші організації. Небезпека перебування в таких організаціях пов'язана з тим, що керівництво цих організацій використовує сильнодіючі засоби впливу з метою придушення свідомості (засоби деструктивного контролю) і за допомогою цього досягається утримання своїх послідовників у залежному, повністю прогнозованому та покірному стані. Фактично у випадках тривалого перебування у таких організаціях відбувається цілеспрямоване руйнування особистості й заміна новою, сконструйованою особою. Це досягається за допомогою контролю свідомості (фактично – жорстка психологічна агресія), який здійснюється у різноманітних формах, являючи собою чітко визначену систему впливу на adeptів. Завданням цієї системи є позбавлення людини

власного “Я”, волі, минулих симпатій, тобто фактично вирвати особу з кола повноцінних соціальних зв’язків, де людина може діяти як автономний та правоздатний громадянин.

Виділяють певні стадії такого впливу:

- “розморожування” – фізіологічна маніпуляція відносно індивіда, використання масового та індивідуального гіпнозу, медитації, скандування, молитви, співи тощо – процес руйнування особистості, що призводить до дезорієнтації та збентеження;

- “зміни” – процес ідеологічної обробки – поступове створення та нав’язування нової “ідентичності”, використання технік зміни поведінки;

- “заморожування” – процес закріплення нової особистості.

Агресія психічного характеру та маніпуляція поведінкою людини починається з моменту втягування людини до групи¹¹⁴.

Питання про згоду потерпілого на завдання йому шкоди, незважаючи на його давність, залишається дискусійним. Деякі вчені вважають, що за певних умов така згода може ліквідувати суспільну небезпеку або протиправність діяння. Згода потерпілого є тією обставиною, що зменшує суспільну небезпеку дій при посяганні на ті права та інтереси, які має потерпілий. Інколи згоду потерпілого відносять до обставин, що ліквідує протиправність діяння, якщо згоду дає особа, яка володіє певними правами та може користуватися ними на свій розсуд.

8.3. Особливості віктимізації некорисливих насильницьких злочинів

Економічний стан суспільства, зниження життєвого рівня значної частини населення, соціально-побутова невпорядкованість, безробіття, юридична безправність, загальна психологічна нестійкість, що призводить до алкоголізації і наркотизації, втрати морально-психологічних орієнтирів, негативно впливають на мікроклімат у сім’ї, школі, на виробництві, сприяють різкому зниженню культурного рівня, міжособистісного спілкування, зрос-

¹¹⁴ Див.: *Мальшев В.* Кар’єра жертви. Популярно о віктимологии. – Д., 2002. – С. 131–135.

танню рівня жорстокості й насильства. Шляхом пропаганди жорстокості, насильства, статевої розпусти в багатьох засобах масової інформації нав'язується така схема культури, в якій принижується гідність людини. Відсутність ефективної системи допомоги і захисту жертв від насильницьких посягань, недостатнє законодавче врегулювання цієї проблеми впливають на збільшення кількості насильницьких злочинів.

Насильство є не лише правовою проблемою, а й значною мірою також філософською та соціокультурною¹¹⁵. Різні аспекти агресивно-насильницької поведінки є предметом вивчення психології, соціології, конфліктології, кримінології, педагогіки та медичних наук. У теоретико-методологічному плані остаточно не вирішеним залишається питання феномена детермінант, що обумовлюють учинення насильницьких злочинів.

Існує низка теоретичних парадигм, які розглядають комплекс факторів, що зумовлюють насильство.

Макроорієнтовані – надають насильству соціокультурне пояснення. Насильство випливає з владних відносин, зумовлених соціальною структурою та культурою суспільства.

Мікроорієнтовані теорії розглядають насильство в контексті міжособистісної соціально-психологічної взаємодії (до цього класу також доцільно віднести фактори, що пов'язані з індивідуальними психологічними та біологічними характеристиками, психопатологічні відхилення).

До соціально-психологічних чинників сімейного насильства можна віднести недоліки комунікації: панування патріархальної моралі в деяких сім'ях як різновиду негативних традицій соціально-економічних відносин; недоліки виховання; асиметрія у розподілі домашніх обов'язків; різні цінності та установки; висування необґрунтованих і надмірних вимог; неврегульованість питань розподілу бюджету; авторитарність членів родини; невиконання своїх обов'язків; антисупільний вплив оточення.

¹¹⁵ Див.: Луняк М. Насильство як правова та філософська проблема // Право України. – 2002. – № 7; Серегин В. Культура сили и бескультурье насилия // Рос. юстиция. – 1999. – № 7; *Определение феномена насилия // Борьба с преступностью за рубежом.* – 2001. – № 2.

Індивідуально-особистісні фактори перебувають, насамперед, у площині психічних відхилень і недоліків фізичного стану особи, досвіду виховання та соціалізації.

Окремі теорії намагаються визначити соціальні фактори, індивідуальні характеристики або специфіку комунікації. Вони приділяють увагу:

- поширеності в засобах масової інформації, насамперед, на телебаченні, пропаганди насильства та жорстокості, деструктивному впливу відеопродукції;

- розповсюдженню алкоголізму (порівняно з радянськими часами фіксується збільшення виробництва і споживання алкоголю на душу населення) та наркоманії;

- укоріненню в суспільній свідомості цільової настанови на індивідуальне виживання, відсутності соціальних ідеалів, певний ідеологічний вакуум у суспільстві та кризи моралі.

Ці переважно об'єктивні соціально-економічні й культурно обумовлені чинники, безумовно, збільшуватимуть навантаження саме на органи внутрішніх справ. До цієї групи чинників можна віднести також недоліки роботи державних органів, що зобов'язані здійснювати профілактичний вплив стосовно осіб, які можуть вчинити насильницькі дії.

Проаналізований матеріал засвідчив, що в одних випадках особа може виступати як активна, провокуюча сторона конфлікту, в інших – власними діями або бездіяльністю (унаслідок соціальних, психологічних або біологічних причин) сприяти вчиненню правопорушень стосовно своєї персони або злочину як відповідь на агресію з боку іншої особи.

Поведінка жертви не може призвести до злочину сама по собі. Вона обов'язково взаємодіє з негативними обставинами, що стосується злочинця. Аналіз та оцінка поведінки жертви злочину є однією з кримінологічних складових механізму злочину.

Поведінка жертви до і після вчинення того, як вона перетворилася в реальну жертву, – складова кримінологічної і безпосередньо кримінальної ситуації, і якщо вона (ситуація) – причина

злочинної поведінки, то внесок потерпілого є компонентом цієї причини.

Пояснення високої віктимізації жінок при вчиненні насильницьких злочинів, як справедливо вважає А.А. Глухова, варто шукати не у фатальній схильності всіх жінок стати жертвами, а в подвійному стандарті моралі, характері і стереотипах статевих відносин, що історично склалися та домінують у сучасному суспільстві¹¹⁶.

У випадках насильства над людьми похилого віку головним психологічним фактором є зміна ролей і залежність від оточуючих. Водночас деякі характерні риси жертви, такі, як постійні претензії і скарги, також можуть сприяти жорстокості.

Крім того, вікові межі 26–50 років охоплюють найбільш активну та мобільну в соціальному плані частину населення. Період високої соціальної активності пов'язаний з найбільшими емоційно-психологічними переживаннями, афективним станом та конфліктами особи як усередині її самої, так і із середовищем, зі зростанням тривоги за себе. Природно, що ці дві групи протиріччя невід'ємні одна від одної, причому в окремих людей при зростанні активності, спробах визначення свого місця в середовищі можуть загострюватися конфлікти індивідуально-психологічного та соціально-психологічного характеру. У сфері міжособистісних відносин у цей віковий період найбільш гостро проявляються відсутність почуття любові, несумісність характерів, порушення подружньої вірності, пияцтво, жорстокість тощо, що зумовлюють конфліктність відносин і зростання їх гостроти.

Водночас виявлена така закономірність: при підвищенні тяжкості вчинених насильницьких злочинів помітно збільшується частка жертв, які зловживають спиртним, тобто зростає роль пияцтва, яка детермінує потерпілих у механізмі вчинення зазначених злочинів. Так, зловживання потерпілими алкоголем стало приводом для вчинення 8,7 % погроз убивством або заподіяння

¹¹⁶ Див.: Глухова А.А. Біологічні детермінанти насильства над особистістю сьогодні // Насильство. Особа. Суспільство: Тези наук.-практ. конф. – М., 2000. – С. 41.

тяжкої шкоди здоров'ю, 6,3 % – побоїв, 12,0 % – навмисного заподіяння легкої, 43,7 % – середньої тяжкості і 58,7 % – тяжкої шкоди здоров'ю, 87,4 % – убивств. Причому тільки потерпілі від убивства, навмисного заподіяння тяжкої і середньої тяжкості шкоди здоров'ю, тобто від найбільш тяжких сімейно-побутових насильницьких злочинів, характеризувалися запійним вживанням спиртних напоїв¹¹⁷.

Нерідко насильницькі злочини вчинюються відносно осіб із психічними розладами. Відбувається це не тільки тому, що вони надмірно довірливі й сприйнятливі, не в змозі адекватно оцінити ситуації, що складаються. Підвищена віктимність людей з відхиленнями в психіці породжується і тим, що багато хто з них своєю агресивністю, затіваючи бійки і сварки, ображаючи інших, провокують їх на насильство стосовно себе. Важливо зазначити, що сам факт наявності психічної аномалії істотно перешкоджає належній соціалізації особи, її моральному вихованню, формуванню в людині необхідної стриманості й обдуманості вчинків.

Положення психології, психофізіології, психіатрії, деякі кримінологічні дані свідчать, що ослаблення або порушення психічної діяльності будь-якого походження сприяє виникненню і розвиткові таких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, і водночас призводить до зниження вольових процесів, підвищення сугестивності, ослаблення стримуючих контрольних механізмів. Ці риси перешкоджають нормальній соціалізації особи, призводять до інвалідності, заважають займатися певними видами діяльності і взагалі трудитися, що підвищує імовірність ведення антигромадського способу життя¹¹⁸. Значимість зазначених фактів зростає в сучасних умовах, що характеризується загальною психічною напруженістю, збільшенням кількості емоційно-стресових розладів, станів психічної дезадаптації.

Винною можна вважати таку поведінку жертви, у якій виявляється свідоме або несвідоме ставлення до результату злочин-

¹¹⁷ Див.: *Кримінологія*: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / О.М. Джужа, Я.Ю. Кондратьєв, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с. – С. 8–9.

¹¹⁸ Див.: *Кримінологія і профілактика злочинів*. – М., 1989. – С. 103.

ного діяння і присутні будь-які причинні фактори, що вплинули на асоціальну поведінку правопорушника. Про вину у віктимології можна говорити в тому разі, коли поведінка жертви злочину характеризувалася такими елементами, що сприяли виникненню злочинного наміру і вчиненню злочину¹¹⁹.

Найбільш поширеним видом винної поведінки жертв насильницьких злочинів є їх провокаційні дії відносно особи, яка вчинила злочин, або інших.

У віктимології поняття провокації трактується ширше ніж у судово-слідчій практиці. З віктимологічних позицій провокацією визнається така неналежна поведінка жертви, яка викликає відповідну реакцію суб'єкта, що виражається в протиправних діях. Провокаційна поведінка потерпілого завжди перебуває у причинному зв'язку з протиправним діянням злочинця. Для віктимології немає значення, чи передбачав потерпілий результати своєї дії чи ні, чи усвідомлював, до чого призведуть його дії, чи очікував відповідної реакції або ні. Головне в даному випадку для віктимологічних досліджень – виявлення всіх причинно-наслідкових зв'язків між негативною поведінкою потерпілого, що має елементи провокації в широкому розумінні цього поняття, і протиправним діянням особи, що спричинило шкоду, і розробка на цій основі профілактичних заходів з позицій захисту потенційної жертви від злочинної агресії¹²⁰.

У сфері сімейних відносин провокації найчастіше мають тривалий характер і протікають у рамках конфліктних ситуацій. А довгостроковий неприємний вплив на психіку члена сім'ї "акумуляує" у ньому ненависть і, врешті-решт, може призвести до того, що будь-який незначний інцидент породить бурхливу агресивно-насильницьку реакцію.

Водночас найбільш небезпечною у плані віктимізації особи є її агресивно-провокуюча поведінка, оскільки вона особливо тісно пов'язана з причинним комплексом розглянутих злочинів.

¹¹⁹ Див.: Полубинский В.И. Криминальная виктимология. – М., 1999. – С. 76–77.

¹²⁰ Див.: Там само. – С. 80.

Агресивно-провокуюча поведінка потерпілих відіграє істотну роль у генезисі насильницької злочинності. Характерним причинами та умовами, що детермінують зазначену злочинність, є такі: агресивний характер потерпілого, його прагнення вирішувати проблеми із застосуванням насильства (31,6 %), агресивно-насильницька поведінка потерпілого, що виявляється в образах, приниженнях, погрозах, нанесенні побоїв або заподіянні тілесних ушкоджень (25,0 %); насильство, знуцання, образи, приниження з боку потерпілого безпосередньо перед злочином (38,2 %), жорстоке поводження потерпілого зі злочинцем або іншими особами в період їх дитинства (10,3 %).

Таким чином, жертва сімейного насильства характеризується поєднанням соціально-правових, морально-психологічних і біофізичних якостей, прояв яких в умовах або ситуаціях, характерних для насильницьких злочинів, обумовлює їх типову поведінку і пов'язані з цим явища, більш ніж для загальної маси людей.

8.4. Заходи віктимологічної профілактики некорисливих насильницьких злочинів

Проникнення насильства в життя призводить до розладу моральних, гуманістичних основ сімейного виховання, до зростання дитячої бездоглядності та безпритульності, залучення неповнолітніх до споживання спиртних напоїв, наркотиків, проституції і кримінальної діяльності. У таких умовах удосконалення заходів попередження насильства в сім'ї стає найважливішим завданням не лише органів внутрішніх справ, а й всього суспільства.

Заходи віктимологічної профілактики спрямовані на нейтралізацію або зменшення факторів, що обумовлюють або сприяють віктимності. Вони впливають як на фактори, що детермінують неправомірну або аморальну поведінку жертв від злочину, так і на фактори, що підвищують ризик стати потерпілим при правомірній і, передусім, активній поведінці.

Віктимологічна профілактика – це цілеспрямований спеціалізований вплив на фактори, які обумовлюють або сприяють віктимності, що пов'язана з неправомірної або аморальною поведін-

кою осіб, а також осіб з подібною поведінкою. У рівній мірі її об'єктом є фактори та особи, позитивна поведінка яких є не менш віктимною для них.

На загальносоціальному рівні віктимологічна профілактика включає в себе заходи економічного, політичного, ідеологічного, організаційного та правового характеру. Ці заходи об'єктивно забезпечують створення умов, що знижують ризик віктимізації, ліквідують віктимогенні фактори, забезпечують урахування віктимологічних завдань при плануванні та побудові житлових комплексів.

Спеціально-кримінологічний вид попередження містить заходи, безпосередньо спрямовані на попередження злочинів.

Здійснення заходів з попередження насильства в межах наданих їм повноважень покладається на:

1) спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї;

2) службу дільничних інспекторів міліції та кримінальну міліцію у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ;

3) органи опіки і піклування;

4) спеціалізовані установи;

- кризові центри для жертв насильства в сім'ї та членів сім'ї, стосовно яких існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї (далі – кризові центри);

- центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї;

5) органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи й організації незалежно від форми власності, об'єднання громадян, а також окремі громадяни можуть сприяти у здійсненні заходів з попередження насильства.

У своїй діяльності щодо попередження насильства вищезазнані органи керуються Конституцією України, Сімейним та Кримінальним кодексами України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, законами України “Про попередження насильства в сім'ї”, “Про охорону дитинства”, “Про звернення громадян”, “Про освіту”, “Про міліцію”, “Про органи і служби

у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”, “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, постановою Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім’ї або реальну його загрозу” від 26 квітня 2003 року № 616, наказом Державного комітету України у справах сім’ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров’я України “Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення” від 16 січня 2004 року № 5/34/24/11, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 22 січня 2004 року за № 99/8698, наказом Міністерства України у справах сім’ї, дітей та молоді, Міністерства внутрішніх справ України “Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім’ї та молоді, служб у справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для молоді та органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім’ї” від 9 березня 2004 року № 3/235, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 30 березня 2004 року за № 399/8998, наказом Міністерства внутрішніх справ України про затвердження “Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України” від 20 жовтня 2003 року № 1212, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 11 листопада 2003 року за № 1031/8352, та іншими нормативно-правовими актами.

У 1948 році ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, яка проголосила, що “...визнання гідності та рівних і невід’ємних прав усіх членів людської сім’ї є запорукою свободи, справедливості та миру у світі”. Проблему насильства в сім’ї розглядало багато правозахисних організацій. Невтомна багаторічна праця цих організацій сприяла тому, що з’явилася низка досліджень і наукових статей, присвячених даній темі. Насильство, на думку громадськості, це прихована епідемія світового масштабу. Така позиція громадськості змусила уряди багатьох країн звернути увагу на цю проблему. У червні 1993 року на Всесвітній

конференції з питань прав людини, що проходила у Відні, тему насильства було висунуто на перший план. Ця проблема вийшла на міжнародний рівень і стала предметом розгляду ООН.

У грудні 1993 року Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про викорінення насильства проти жінок, яка стала свідченням досягнення міжнародного консенсусу стосовно захисту жінок від насильства. Відтепер насильство розглядається як порушення міжнародно-визнаних фундаментальних прав людини.

Прийняттям Кримінального кодексу України 2001 року завершився процес реформування кримінального законодавства з метою приведення його у відповідність із Конституцією України 1996 року, новими політично-економічними реаліями, що вирішило багато питань удосконалення кримінально-правових норм про відповідальність за насильницькі злочини.

Найбільш ефективними засобами правового захисту жертв насильства в Україні є кримінально-правові санкції. Крім того, адміністративно-правові та цивільно-правові засоби захисту потерпілих від насильства практично не використовуються, а якщо і використовуються, то неналежним чином. Зазначені обставини свідчать про те, що в Україні й досі відсутня система цивілізованих заходів захисту жертв насильства.

Важливою теоретично-прикладною проблемою вдосконалення норм Загальної частини Кримінального кодексу України, що впливає на відповідальність за насильство, є питання про поняття насильницького злочину, яке відсутнє в чинному Кримінальному кодексі України. Кримінальний кодекс України визначив у статті 11 загальне поняття злочину, що включає в себе його соціальну ознаку – суспільну небезпечність; нормативну ознаку злочину – діяння, що передбачено кримінальним законом; внутрішню ознаку злочину – винність діяння та його носія – суб'єкта злочину. Така ознака, як “караність” діяння впливає зі змісту завдання кримінального закону (ч. 2 ст. 1 Кримінального кодексу України).

Міжнародне право стосовно захисту прав людини дозволяє тлумачення насильства як порушення прав людини і зобов'язує країни знайти ефективні правові засоби викорінення цього лиха.

Важливим аспектом профілактики насильства в сім'ї органами внутрішніх справ є вжиття заходів, спрямованих на своєчасне виявлення осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, або якщо існує реальна загроза його вчинення.

Виявлення потенційних потерпілих являє собою складне завдання, якщо враховувати, що багато осіб, які постраждали від злочинних діянь, не звертаються до правоохоронних органів.

Цей процес може будуватися за трьома напрямками:

1) залежно від ситуації, коли, виявляючи та аналізуючи обставини, можливо визначити потенційних потерпілих саме в цій ситуації;

2) залежно від особи злочинця, коли шляхом вивчення його зв'язків або типової поведінки визначають коло можливих потенційних потерпілих;

3) залежно від особи потерпілого, коли існує “вихід на конкретну особу”, що дозволяє виявити в ній якості підвищеної віктимності.

Виявлення потенційних потерпілих та віктимологічних ситуацій – це єдиний процес, оскільки віктимологічні оцінки пов'язані, насамперед, із урахуванням того чи іншого компоненту. Ситуації, що сприяють вчиненню злочину, можна поділити на два види: макро- та мікроситуації та ситуації сімейного типу.

Насамперед, необхідно здійснювати підготовку кадрів працівників органів внутрішніх справ.

Оскільки під час профілактичної роботи виникають складні в психологічному аспекті ситуації, коли необхідно впливати на осіб, психологічний контакт дуже важко встановити, потрібно створювати та розвивати в підрозділах органів внутрішніх справ психолого-педагогічну службу. Спеціалісти-психологи могли б не лише допомогти оперативному складу в роботі з конкретними особами, а й організувати кваліфіковане вивчення потерпілих. Оперативні обліки, що існують в органах внутрішніх справ, не

враховують віктимологічних якостей цих осіб. Водночас законослухняні особи, які мають високий рівень потенційної віктимності, взагалі залишаються поза увагою правоохоронних органів. Отже, необхідно створювати профілактичні обліки потенційних потерпілих. Це призведе до зменшення кількості осіб, які стоять на обліку як потенційні правопорушники, а також дозволить краще орієнтуватися стосовно конкретних осіб, які потребують підвищених заходів щодо забезпечення їх особистої та майнової безпеки.

Важливим у діяльності органів внутрішніх справ є розробка найбільш ефективних форм взаємодії з населенням та використання його профілактичних можливостей; забезпечення окремих категорій осіб з підвищеним рівнем віктимності засобами захисту та спеціальною технікою.

Також можливо використання профілактичних можливостей потенціальних потерпілих від злочинів.

Віктимологічна профілактика повинна здійснюватися з урахуванням заходів щодо нейтралізації ситуацій, пов'язаних із завданням шкоди – це може бути найбільш радикальний варіант профілактики за умови виключення рецидиву.

Необхідно максимально використовувати захисні можливості потенційних потерпілих шляхом організації цілеспрямованої виховної роботи: фізичного, статевого виховання, навчання прийомам самозахисту, привиття певних якостей, а саме: рішучості, сміливості, критичності, спостережливості.

Правове виховання та навчання громадян шляхом поширення інформації про необхідну оборону допоможе їм не лише протидіяти злочинцю й своєчасно повідомляти правоохоронні органи про вчинені злочини або ті, що готуються.

Забезпечення технічними засобами захисту осіб, стосовно яких було вчинено напад – від охоронної сигналізації до озброєння, є важливим чинником попередження злочинів та протидіяння злочинцям.

Необхідно здійснювати певну переорієнтацію оперативно-розшукової діяльності на потерпілого, як у плані її інформацій-

них можливостей, так і здійснення заходів профілактичного характеру. Така праця від потенційного потерпілого до злочинця дозволить більш ефективно виявляти злочини, що готуються, попереджувати їх, забезпечуючи безпеку осіб, які схильні стати жертвами злочину.

Значне місце в розробці віктимологів посідають рекомендації щодо оптимальної поведінки в екстремальних ситуаціях, а саме:

- уникати малолюдних місць і взагалі не з'являтися на вулиці в пізній час;

- довіряти своїй інтуїції у небезпечній ситуації. Побачивши підозрілого чоловіка, необхідно бігти відразу, а не поступово прискорювати крок, оскільки психологічно необхідно налаштуватися на рішучі дії. Внутрішня рішучість та впевненість у собі проявляється в зовнішньому вигляді (осанка, хода). Інколи цих зовнішніх ознак достатньо для того, щоб злочинець прийняв рішення про те, що для нападу йому потрібно знайти інший об'єкт;

- поводити себе в момент нападу рішуче. Здебільшого відсіч приголомшує нападників, які звикли бачити наляканих жертв. Голосні крики, спроба вдарити, напасти на насильника підвищують шанси жертви вийти із ситуації, що склалася, з найменшими втратами. Використання прийомів рукопашного бою, зброї та інших засобів самозахисту також може бути необхідним;

- не використовувати засоби самозахисту, якщо немає впевненості в їх справності та ефективності. Невдала спроба їх використання значно підвищує агресивність нападника;

- запропонувати злочинцям гроші, сумку та інші цінності перед використанням зброї та інших засобів захисту. Це відверне їх увагу, що дозволить використати ефект несподіваності в контратаці;

- намагатися встановити емоційний контакт з нападником. Одним зі способів установа емоційного контакту є розжалоблення злочинця (наприклад, посилаючись на хворих родичів, власну тяжку хворобу тощо).

Рекомендації віктимологів допомагають багатьом громадянам краще захистити себе від можливого кримінального посягання. Застосування розроблених кримінологами заходів віктимологічного характеру дозволяє отримати значний ефект у протидії злочинності.

У кінці 80-х років ХХ століття у країнах Європи обговорювалося питання про наділення потерпілого правом припиняти судове переслідування злочинця у випадку примирення з постражданим. Але ці заходи не були реалізовані в Європі, оскільки в США та Канаді результати аналогічного експерименту не дали позитивного результату: особа, яка вчинила один злочин, знову здійснювала стосовно жертви погрози насилля, вимагаючи примирення та закриття кримінальної справи.

Віктимологи розробили концепцію пасивного та активного захисту. До пасивного захисту належить використання броньованих автомобілів, будов домів, схожих на фортеці, наймання охоронців, носіння бронежилетів.

Під активним захистом розуміється самозахист та захист, що здійснюється іншими людьми (припинення нападу). Віктимологи рекомендують робити своє життя менш прогнозованим – це ускладнить підготовку нападу.

Державна підтримка віктимологічної профілактики має дві складові:

- надання громадянам спеціальної інформації;
- фінансування спеціальних програм щодо забезпечення додаткової захищеності громадян від злочинності.

Корисним є певне інформування громадян про привід розвитку конфлікту, а також про ознаки осіб, які мають підвищену схильність до конфліктів. Наприклад, психологи встановили, що, підтримуючи тривалий час зоровий контакт з певною особою, людина може призвести на іншу враження зайвої самовпевненості і це може бути сприйнято як виклик. Якщо людина перебуває у стані сильного озлоблення, ненависті, її зіниці звужуються. Несподіване звужування зіниць людини – ознака того, що з її боку може загрожувати небезпека, тому потрібно бути готовим до

протидії. Якщо голова людини схилена вперед і при цьому вона дивиться на вас, то це ознака агресії. Коли людина готується до боротьби, її дихання стає більш глибоким.

Рекомендації віктимологів спрямовані на зниження особистісної та рольової віктимності. Поради спеціалістів допомагають уникнути віктимогенних ситуацій. Підвищення віктимологічної культури суспільства дозволить людям самостійно розробити достатньо ефективні заходи захисту від злочинців. Віктимологічна профілактика дозволяє не лише зменшити кількість злочинів, а й знизити їх суспільну небезпеку, зменшити кількість негативних наслідків злочинності.

Важливим напрямом профілактики агресивних злочинів є лікування, у тому числі примусове, алкоголіків, наркоманів, а також агресивних психопатів. Сучасна медицина має можливості понизити рівень агресивності людей, небезпечних для суспільства. І ці можливості за належного контролю необхідно використовувати.

Для попередження зґвалтувань, що, як відомо, частіше вчиняються у літні місяці, повинно бути посилено патрулювання міліції у місцях масового відпочинку людей, у лісопарках. Необхідно роз'яснювати, як поводити себе, щоб не стати жертвою злочину.

Важливим компонентом мобілізації захисних можливостей потенційних жертв є заняття осіб спортом, навчання їх засобам оборони. Розвиток фізичної сили, впевненості в собі, у своїх можливостях постояти за себе можуть відігравати вирішальну роль у виборі потерпілим (потерпілою) найбільш доцільної лінії поведінки, яка забезпечить ефективне протистояння (опір).

Складним у всіх розуміннях є індивідуальний вплив на неповнолітніх, негативними якостями яких є і можливі добровільні зв'язки із сексуальним злочинцем. Позитивний вплив на таких осіб мають здійснювати, залежно від конкретних обставин, працівники органів внутрішніх справ та коректувати їх поведінку з метою виключення можливостей контакту злочинця та потенційного потерпілого або потерпілої. Якщо особа шукає такого

контакту або йому не протидіє, необхідно застосовувати заходи, за яких беруться до уваги індивідуальні характеристики.

Вибір найбільш дієвих форм, засобів індивідуального впливу на потенційних потерпілих неповнолітнього віку повинен здійснюватися за двома напрямками:

а) урахування конкретної характеристики особи та віку потерпілих;

б) наявність або відсутність даних про конкретну особу, від якої можна очікувати вчинення статевого злочину відносно потерпілого або потерпілої, та характерних обставин, що пов'язують учасників передбачуваної криміногенної ситуації.

Таким чином, використання всього комплексу профілактичних заходів з метою попередження статевих злочинів відносно неповнолітніх має важливе значення. Ці заходи можна поділити на дві групи: з використанням зовнішніх (забезпечення нагляду та захисту потенціальних потерпілих) та внутрішніх (підвищення здатності потенційних потерпілих до захисту, протидії злочинцю, а також формуванню позитивних установок особи) можливостей.

Найважливіший профілактичний захід – це виховна робота, яка має на меті сформувати в кожній особі вміння розбиратися у небезпечних ситуаціях, бути обачним. Виховна робота повинна бути поєднана з навчанням тому, як слід поводитися та саме як ці ситуації розпізнати. Практична робота з кожним потенційним потерпілим повинна будуватися у формі індивідуальних бесід та широко організованої правової і медичної пропаганди.

Одним із заходів, що має вживати держава, – це компенсація шкоди, яка була завдана злочином. Такий досвід існує у Великобританії, США, Канаді, Австралії та Новій Зеландії. Сумніви скептиків стосовно того, що значні державні компенсації можуть посилити безтурботність людей, підвищити їх віктимність, виявилися необґрунтованими. Державне відшкодування не вплинуло ні на рівень злочинності, ні на кількість заяв у поліцію з боку потерпілих, ні на кількість обвинувачувальних вироків у судах. При цьому виявилось, що кількість потерпілих від насильницьких злочинів, які вимагають від держави відшкодування,

незначна. Це пов'язано з тим, що матеріальний збиток від насильницьких злочинів незначний, а реальний, психологічний, як правило, не визначається, не фіксується, оскільки потерпілі рідко звертаються за допомогою до психологів та психіатрів. Крім того, потерпілих ніхто не інформує про їх право на державне відшкодування. Державі, та й потерпілому, вигідно, щоб винна особа сама відшкодувала завданий збиток. На стимулювання цієї посткримінальної діяльності винних осіб повинні бути спрямовані законодавчі норми та зусилля правоохоронних органів. Законодавство має передбачати добровільне відшкодування матеріальної, моральної шкоди, що завдана внаслідок учинення злочину.

ТЕМА 9. ЖІНКА ЯК ЖЕРТВА ЗЛОЧИННОГО ПОСЯГАННЯ

9.1. Віктимологічна характеристика жінки-жертви

Кримінологічне дослідження проблеми жінки-жертви досі залишається не визначеним і не пріоритетним. Тому сьогодні основна мета полягає у розробці концептуальних основ визначення жінки як жертви, тобто особи жіночої статі, потерпілої від злочину, з урахуванням її анатомо-фізіологічних, психологічних, психічних відмінностей та їх впливу на поведінку жінки в сучасному суспільстві.

Сьогодні немає жодних узагальнених даних відносно того, скільки жінок стали жертвами злочинних посягань в Україні. Згідно з даними, отриманими шляхом контент-аналізу публікацій в пресі, повідомлень у засобах масової інформації, різноманітній науково-популярній літературі, можна припустити, що таке співвідношення між потерпілими жінками та чоловіками становить пропорцію 9:1 (відповідно 90 % до 10 %). Крім цього, більша частина випадків насильства, вчиненого жінками, може бути кваліфікована як самозахист. За Кримінальним кодексом Італії, жінку визнають жертвою насильства лише в тому випадку, якщо вона надає фізичні докази, а травми й сліди побоїв не зникають через 40 днів. У Сполучених Штатах Америки щороку більше мільйона жінок звертаються до психіатрів та за лікарською допомогою внаслідок отримання травм та побоїв. Втім, на Заході досягнуто значно більших успіхів у вирішенні цієї проблеми, а в мережі Інтернет дається порівняльна статистика розвинутих країн та країн, що розвиваються. В Англії та Уельсі щотижня вбивають двох жінок, і кожна третя впродовж свого життя стає жертвою злочинного посягання. У Південній Африці одна з шести жінок зазнає побиття, а половина усіх сексуальних злочинів та випадків насильства вчиняються у приватних будинках. На Ямаїці насильство щодо жінок є головною соціальною проблемою, там кожна третя жінка потерпає від насилля.

Для розробки і проведення ефективних заходів запобігання випадкам перетворення жінки в жертву злочину, необхідно знати фізіологічні та психічні особливості, які визначають її подальшу поведінку й обумовлюють підвищену віктимність останньої.

Психофізіологічні особливості жінки розглядали вчені з різних галузей наук, які досліджували корелятивні анатомо-фізіологічні та психологічні відмінності між чоловіком і жінкою. Це дозволило визначити, що в жінок, як правило, менші зріст, вага, розмір мускулатури; обсяг та життєва місткість легенів; відносно слабша і менш стійка серцево-судинна система; серце легше, стінки його тонші; пульс частіший; кров відносно легша. Отже, жінка за анатомо-фізіологічними особливостями біологічно слабка істота, обмежена у своїх фізичних можливостях, що зумовлює її певні звички, прагнення, інтереси, які позначаються на можливих варіантах вибору поведінки, способах, мотивах дій, робить її уразливішою у конфліктних ситуаціях, під час не передбачуваного нападу чи застосування психічного насилля тощо¹²¹.

Специфічність жіночої поведінки зумовлює пластичність, адекватність стану жінки ситуації, обставинам, що складаються, розвинення сфери підсвідомого, жіночої інтуїції. Особливості анатомо-фізіологічного характеру, специфічних психічних процесів зумовлюють особливості почуттєвої, емоційної, вольової сфери життєдіяльності жінок, які за своєю природою є більш суб'єктивніші та чутливіші до навколишнього середовища. Останнє позначається на ставленні жінки до оточення (отже, й до зовнішніх несприятливих чинників), зумовлює її певну обмеженість під час вибору поведінки, яка характеризується наявністю значної схильності пристосуватися до навколишнього середовища, що пояснює той факт, що значна частина жінок стає жертвою злочину під впливом збігу негативних обставин. Фактично фізичні можливості обмежують жінок у засобах і способах захисту від нападу. Жінка за своїми фізичними можливостями не зможе

¹²¹ Див.: Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 33 с.

відбити насильницькі посягання навіть одного чоловіка, у тому числі неповнолітнього. Реально оцінюючи власні сили, жінки практично завжди відчувають страх, що паралізує їх волю і свідомість і, таким чином, обмежує жінку у виборі засобів, способів захисту свого життя, здоров'я, статевої свободи, різко знижує можливість уникнути нападу або захиститися від нього. Статеві відмінності психофізичного характеру ставлять жінку за будь-яких умов нападу на неї з боку чоловіка у нерівне з ним становище. Це добре усвідомлює і сам злочинець.

Безперечно й те, що певні особи, з огляду на свої психологічні особливості, а саме такі особистісні риси, як довірливість, необачність, необережність, агресивність, ризикованість, розкутість, розбещеність тощо, через свою віктимну поведінку найчастіше стають жертвами злочинів.

Більшість жінок, які зазнали насильства, характеризуються такими спільними рисами:

- мають низьку самооцінку;
- схильні брати на себе відповідальність за дії кривдника;
- здебільшого пасивні, але при цьому досить сильні, щоб використовувати оточення для виживання, а іноді – для уникнення чергового акту насильства;
- демонструють ознаки відчутної реакції на стрес і висловлюють скарги, що вказують на психофізичні розлади;
- вважають, що сексуальні стосунки можуть стабілізувати відносини в цілому;
- переконані, що ніхто не може допомогти їм розв'язати проблему насильства тощо¹²².

Соціально-рольові особливості жінок визначаються як зменшенням рівня матеріального благоустрою та життя населення, так і проявом масового безробіття, що сприяє втягненню значної частини населення в незаконні види господарської діяльності; падінням етико-моральних критеріїв суспільства; переоцінкою

¹²² Див.: *Правові та кримінологічні засади запобігання насильству в сім'ї*: Навч. посіб. / За заг. ред. О.М. Джужі, І.В. Опришка, О.Г. Кулика – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 124 с.

моральних цінностей та устроїв, що стали повсякденним явищем нашого життя. На цьому фоні життя в Україні в умовах сьогодення є важким, передусім, для жінок. Можливостей отримати місце роботи з достатньою платнею також є небагато. Сьогодні, близько 70 % дівчат, які закінчують навчання в середніх і вищих навчальних закладах, не можуть знайти роботу. Крім цього, жінка значно перевантажена у сфері побутової праці щодо обслуговування сім'ї. Проголошення юридично рівних з чоловіками прав не означає, що жінки їх реалізують. А недостатнє представництво жінок у вищих органах влади позбавляє їх можливості впливати на прийняття рішень щодо визначення стратегічних напрямів у розвитку українського суспільства.

Україна перебуває в скрутному економічному становищі, проявами якого є безробіття, передусім, серед жінок (за державними статистичними даними 70–80 % офіційно зареєстрованих в Україні безробітних – жінки¹²³. Відсутність стабільного заробітку; високі ціни на продукти харчування і предмети першої необхідності; загальний спад життєвого рівня в державі тощо – все це, насамперед, позначається на соціально-правовому статусі жінки. Бідність сприяє пошуку будь-якої праці і засобів поліпшення свого матеріального становища, навіть без урахування можливих небажаних наслідків.

Різні політичні конфлікти, порушення прав людини та нестабільність і нездатність влади забезпечити безпеку та недоторканність особи сприяє розвитку побічних негативних факторів, серед яких: зневіра в майбутнє, зниження рівня народжуваності, висока смертність (наприклад, у середньому за останні роки темп падіння рівня народжуваності становить 7,5 %, і особливо швидко скорочується рівень народжуваності у сільських районах, де практично в кожному четвертому селі діти не народжуються взагалі, а в кожному десятому – немає дітей віком до п'яти років), не забезпечується належний рівень охорони здоров'я жінок тощо.

Все зазначене тісно переплітається з психологічними чинниками. Кризовий етап, у якому перебувають наші громадяни,

¹²³ Див.: *Урядовий кур'єр*. – 1998. – 21 трав. – С. 19.

привів і до зменшення рівня самозахисту, погіршення психологічного стану людей. За принципом “уже гірше не буде” люди погоджуються на авантюрні пропозиції, навіть не думаючи про їх наслідки.

Звідси значна кількість жінок, які через свої соціально-рольові та психофізичні особливості зазнають шкоди від протиправних дій інших осіб, стають жертвами насильницьких, корисливих та інших злочинів. Тому сьогодні не можна ігнорувати і різнобічну інформацію про особу потерпілого від злочину. Такі дані мають не менше значення, ніж про злочинця. Роль жертв у виникненні й розвитку криміногенних ситуацій зазвичай дуже значна, тому потрібний аналіз усіх віктимологічних чинників, щоб зробити правильні висновки й узагальнення. Урешті-решт, це потрібно для прийняття рішень щодо забезпечення особистої безпеки потенційних жертв злочинів.

Особливе віктимологічне значення має неправомірна поведінка жертви, яка часто стає джерелом конфлікту і провокацією злочину. Її форми різні: від фізичного чи психічного насильства стосовно злочинця або його близьких до їх образи (насильство в сім’ї), проявів неповаги до громадського порядку та загально-визнаних норм моралі (проституція, торгівля жінками тощо). Випадки неправомірної поведінки потерпілих найчастіше трапляються при вчиненні таких злочинів, як вбивство, тілесні ушкодження, звалтування, грабежі, розбої тощо.

З точки зору теорії ролей, жертви злочинів можуть бути такі, що усвідомлюють чи не усвідомлюють своє становище з різних причин, а саме: стійкими (які неодноразово зазнають нападу) та випадковими (коли особа була об’єктом разового злочинного посягання). Роль потерпілої особи може бути також відкритою чи прихованою. Саме відкрито провокуюча роль жертви в генезисі злочину призводить до його реального вчинення.

Приховану роль жертва може “грати” задовго до вчинення злочину через свої віктимні особисті якості, статус, поведінку. Така особа ніби експонується, виставляє себе мішенню для злочинних посягань (поведінка повії у пошуках клієнтів). Схожим є

поняття й евентуальної жертви – тієї ж потенційної жертви, але більш детермінованої віктимологічними ситуаціями і вибором самого нападника (наприклад, коли жінка перебуває в нічний час доби сама на вулиці або користується дорогими предметами (мобільним телефоном, носить вироби із золота, хутра, шкіри тощо).

Які ж соціальні показники стійко “окреслюють” жертву, а отже, можуть виступати основою для певної типологізації? У цьому разі можна говорити про “статусну віктимність”. Зміна статусу особи призводить до зменшення або збільшення рівня віктимності особи. До різновиду статусної віктимності належить статева та вікова віктимність. Жінки, малолітні, особи похилого віку та фізично слабкі люди природно стають більш уразливими від насильницьких злочинів, ніж фізично міцні молоді чоловіки. При вчиненні деяких видів злочинів жертвами стають виключно жінки.

Цьому сприяють такі соціально статусні й особистісно-психологічні риси жінок, як:

- особисті властивості жінок (воля, темперамент, інтелект тощо.) – імовірно, що неврівноважені, безвольні люди частіше стають жертвами злочинів;

- специфіка поведінки – найрізноманітніші поведінкові прояви, що можуть як підштовхнути, спровокувати злочин, так і зменшити рівень вірогідності його вчинення, звести ризик для особи до мінімуму (віктимність ситуативна, значною мірою зумовлена збігом обставин, ланцюгом випадковостей тощо.);

- певне суспільне або службове становище (наприклад, касир, який має значні суми готівки, жінка-продавець тощо);

- рід занять і джерело походження коштів для існування (до групи ризику належать і валютна повія, і вокзальна проститутка, і ще велика кількість тих осіб, чиї доходи та прибутки мають відверто сумнівний або кримінальний – протизаконний характер.

Вивчаючи особу жінки-жертви як суб’єкта того чи іншого виду соціальної діяльності, треба мати на увазі, що між цією особою та її поведінкою існує нерозривний зв’язок. Отже, особа конкретної людини являє собою індивідуальну форму буття сус-

пільних відносин – це цілісна сукупність взаємопов’язаних рис, властивостей і якостей учасника і носія цих відносин. І оскільки виникненню злочинного наміру та вчиненню злочину в багатьох випадках сприяють особистісні характеристики потерпілої, її поведінка і стосунки зі злочинцем, то під час розробки та реалізації запобіжних заходів мають бути враховані проблеми зниження ступеня віктимності окремих осіб, зокрема жінок, а також всі кримінологічні чинники, що обумовлюють учинення відносно них злочинів.

9.2. Криміногенні чинники злочинних посягань стосовно жінок

У різних країнах бачення причин та умов, що породжують злочинність відносно жінок, неоднакове. Однак існують системні прояви, які мають однакові наслідки в кожному суспільстві. Наприклад, злочинні посягання стосовно жінок прямо корелюється з обмеженим доступом їх до судочинства, бідністю, соціальною ізоляцією та гендерною нерівністю. У країнах, в яких державні інститути та релігійні традиції заохочують постраждалих жінок терпіти насильство, частота та радикальність проявів злочинних посягань відносно жінок зростають. В Україні, за неофіційними даними, щорічно від злочинних посягань страждає понад 10 тисяч жінок. Домінуючими видами протиправних дій стосовно жінок є такі: умисні вбивства та вбивства за обтяжуючих обставин, нанесення умисних тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування, задоволення статевої пристрасті неприродним способом тощо.

Згрупуємо та проаналізуємо основні чинники злочинних посягань відносно жінок.

Причинами поширення цього явища в Україні є як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх чинників належать такі, що пов’язані із соціально-політичною ситуацією в країні; трудовою діяльністю жінок; сімейним життям і побутовою сферою; несприятливими процесами у сфері жіночої культури, а також недосконалою правовою регламентацією захисту жінок-жертв злочинів.

До зовнішніх чинників належать такі: відкриття кордонів та падіння залізної завіси; спрощення можливості для українських громадян подорожувати по світу як у пошуках розваг, так і праці; інтернаціоналізація тіньової економіки; корумпованість працівників державних органів тощо.

Названі вище чинники, безумовно, потребують більш детального розгляду, адже їх знання дає можливість більш ефективно спрямовувати діяльність урядових структур і неурядових організацій на запобігання злочинних посягань стосовно жінок.

Соціально-економічні фактори значною мірою змушують жінок торгувати своїм тілом, що дає можливість злочинцям отримувати значні незаконні прибутки. Як стверджують представники неурядових організацій, безробіття та бідність є чинниками, що підштовхують жінок до торгівлі своїм тілом. Крім цього, фахівці визнають, що велике значення має загальний рівень моральності суспільства, характер загально визнаних моральних цінностей і правил поведінки у сфері соціальних відносин. Відсутність ідеалів, високих моральних цінностей призвела до занепаду моралі, розвитку цинізму, прагматизму. Це створило можливість для негативних проявів у поведінці людей. Саме низький моральний рівень значної частини суспільства, бездуховність, руйнування морально-етичних норм і різке падіння моралі за останні роки, падіння престижу материнства, споживацьке ставлення до людини породили існування таких негативних явищ, як проституція, торгівля людьми, насильство в сім'ї. Водночас сьогодні, як ніколи, спостерігається збільшення кількості безпритульних. Зокрема, практика свідчить, що діти молодшого віку психологічно не виживають у нелюдських умовах вулиці. Саме такі діти стають жертвами сексуальної експлуатації. Це призводить до того, що дівчатка поповнюють лави повій.

94,9 % потерпілих від знущань та насильства в сім'ї зазначили, що злочину передували сімейні конфлікти, які, за словами 35,5 % респондентів, тривали кілька місяців. Причому 88,8 % опитаних заявили, що конфлікти в їх сім'ях супроводжувалися

насильницькими діями¹²⁴. Водночас різні знущання над жінками стало найпоширенішою формою агресії в сучасній Україні. Нині 30–40 % тяжких насильницьких злочинів учиняється саме в сім'ї. Жінки-жертви сімейно-побутових конфліктів становлять найчисленнішу групу серед загиблих і потерпілих від злочинів. Серед тих жінок, які стали жертвами насильства, у п'ять разів більше спроб самогубства, ніж у жінок, які не зазнали цього лиха. Майже третина жінок, яким було завдано побої, страждає на довготривалі депресії, деякі з них долучаються до вживання алкоголю і наркотиків, багатьом потрібна допомога лікарів. Офіційна статистика також не показує реального стану проблеми через те, що більшість жертв не звертаються за допомогою до органів внутрішніх справ.

Як відомо, найчастіше знущань та експлуатації жінки зазнають у своєму сімейному оточенні. Здебільшого сімейне насильство покривається почуттям сорому, традиціями, які не дозволяють потерпілим жінкам повідомляти про такі акти до правоохоронних органів, що призводить до зменшення кількості зареєстрованих фактів ганебної поведінки стосовно жінок і значно ускладнює захист потенційних жертв від зловживань такого характеру. За статистичними даними, понад 30 % усіх справ, що розглядаються в районних судах, пов'язано з насильством у родині.

Проведені в США дослідження свідчать, що близько 97 % жертв цього виду злочинних посягань – жінки (кожні дев'ять секунд б'ють жінку, що становить понад чотири мільйони жінок щороку). Кожна друга жінка протягом життя потрапляє в ситуацію, пов'язану з насильством. Жінки в шість разів частіше стають жертвами злочинів, учинених близькими людьми, а 50 % усіх бездомних жінок і дітей рятується від наруги в сім'ї. У середньому щодня чотири жінки гине внаслідок насильства в сім'ї. Американські спеціалісти в галузі сімейної кримінології зазначають, що в США щороку вчиняється близько 10 тис убивств серед

¹²⁴ Див.: *Правові та кримінологічні засади запобігання насильству в сім'ї*: Навч. посіб./ За заг. ред. О.М. Джужі, І.В. Опришка, О.Г. Кулика. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 124 с.

членів сім'ї. Жінки стають жертвами вбивства удвічі частіше, ніж чоловіки; 88 % жертв насильства з фатальним кінцем мають задокументовану історію розвитку злочинних посягань або фізичного залякування¹²⁵.

Отже, під злочинними посяганнями стосовно жінок слід розуміти сукупність суспільно небезпечних і протиправних умисних діянь, які посягають на життя, здоров'я чи тілесну недоторканість жінки, поєднаних із фізичним чи психічним впливом або погрозою такого впливу, вчиненим проти або за волею останньої. Злочинне посягання відносно жінок означає будь-який акт насильства, вчинений за статевою ознакою, що завдає або може завдати шкоди фізичному, статевому або психічному здоров'ю жінок.

Термін “злочинне посягання стосовно жінок” можна вважати за тотожний терміну “насильство стосовно жінок”, який, згідно з “Декларацією про викорінення насильства проти жінок”, означає довільний акт насильства, вчинений на підставі статевої ознаки, який завдає або може завдати фізичних, статевих чи психологічних збитків або страждань жінкам, а також становити загрозу вчинення таких актів, призвести до примусового позбавлення свободи або особистого життя. Крім того, “насильство стосовно жінок” згідно з “Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок”(грудень, 1979 рік), охоплює фізичне, статеве та психологічне насильство, що пов'язано з експлуатацією, статевим примусом, домаганням та залякуванням, примусом до заняття проституцією тощо. До насильства проти жінок належить торгівля жінками, зґвалтування, насильницька проституція.

Серйозною проблемою залишається проблема зґвалтування жінок і дівчат. За даними Міністерства внутрішніх справ України, протягом одного року в нашій країні зареєстровано 1334 випадки вчинення цього злочину. Майже кожне шосте зґвалтування вчинено неповнолітніми, кожне третє – особами, які раніше вчиняли злочини, більше половини (62 %) – у нетверезому стані.

¹²⁵ Див.: Указані дані були оприлюднені під час проведення міжнародної науково-практичної конференції з проблем насильства в сім'ї (23 лютого 1999 року), яка проходила в Національній академії внутрішніх справ України.

Існує висока ступінь латентності статевих злочинів взагалі, і згвалтувань зокрема. Основні причини, що стримують потерпілих від повідомлень до правоохоронних органів про вчинення зазначених насильницьких актів, є страх подальшої розправи злочинця – 50 %, сором перед оточуючими – 30 %, невіра в можливість правоохоронних органів – 10 %, небажання жінки піддаватися огляду – 5 %¹²⁶.

Водночас дедалі все більшого поширення набув такий вид злочинної діяльності, як вивіз (продаж) українських жінок за кордон для подальшого примусового використання в секс- та порноіндустрії.

Торгівля жінками з метою сексуальної експлуатації стала світовим тіньовим ринком з багатомільйонним доларовим обігом. Обсяг світової торгівлі жінками як товаром для секс-індустрії оцінюється від 7 до 12 млрд. дол. на рік. Що ж до України, то вона стала другою (після Росії) країною в Європі, яка є основним постачальником жінок для заняття проституцією. За оцінками міжнародної організації з питань міграції, з 1991 по 1998 роки на захід виїхало 500 тис. українських жінок. Це є найчисленніша група іноземних жінок, які займаються проституцією в Туреччині, і друга за чисельністю група іноземних жінок, які займаються проституцією у Кореї. Як підкреслює газета “Нью-Йорк Таймс”, на ринку секс-індустрії сьогодні найбільш популярними та цінними є жінки саме з України та Росії¹²⁷.

Очевидно, знайти точне визначення торгівлі жінками важко, адже це визначення охоплює як викрадених або умисно обманутих жінок та дівчат, які зазнають протизаконного фізичного й статевого впливу і яких торговці примушують займатися проституцією, так і жінок, які “добровільно” дозволяють собою торгувати та за-

¹²⁶ Див.: Джужа О.М., Іващенко В.О. Проблеми протидії секс-бізнесу (кримінологічні та кримінально-правові аспекти): Наук.-практ. посіб. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 71 с.

¹²⁷ Див.: *Міжнародно-правові проблеми протидії нелегальній міграції та торгівлі жінками (теоретико-методологічний аналіз)*: Відп. ред. Ю. Римаренко, Я. Кондратьєв, Ю. Шемшученко – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 532 с.

ймаються проституцією через скрутне матеріальне становище. Експерт Ради Європи, бельгійський адвокат Мішель Гірш за дорученням Керівного комітету з питань рівності між жінками та чоловіками розробив план дій, спрямованих проти торгівлі жінками і примусової проституції. У ньому він запропонував визначення торгівлі жінками, під яким розумів жінку, яка зазнала експлуатації не у своїй країні, з боку іншої особи (фізичної чи юридичної), з метою одержання фінансової вигоди, коли така торгівля складається з організації законної чи незаконної еміграції жінки, навіть за її згодою, з країни її походження до країни призначення і втягнення будь-якими засобами у проституцію або іншу форму статевої експлуатації¹²⁸. Водночас недоліком цього визначення є те, що воно дуже широко підходить до питання згоди, але є обмеженим, коли йдеться про вид отримуваної вигоди (фінансової на протипагу матеріальній взагалі) та становище жінки, якою торгують у межах її власної країни. На нашу думку, більш вдалим буде таке визначення. *Торгівля жінками – це комплекс дій з рекрутування, транспортування, передачі та отримання жінок з використанням загроз застосування сили, інших форм примусу, залякування, або через надання неправдивих відомостей щодо можливості отримання (заробітку) грошей у місці призначення. Неодмінним атрибутом торгівлі людьми є отримання контролю над особою (наприклад, через вилучення документів) з метою її експлуатації.*

В Україні у 70 % випадків торгівці заволодівають жертвою шляхом обману, а саме це: обіцянка роботи; участь у конкурсах краси; виїзд по туристичних візах для відпочинку в екзотичні країни за доступними цінами; поїздки на навчання в престижні навчальні заклади, а також за шлюбними об'явами та для працевлаштування.

Торгівля жінками призводить до значних негативних наслідків для потерпілих, як матеріальних, так і фізичних. А такі наслідки, як наприклад, психічні, не компенсуються ні кримінальним розслідуванням, ні покаранням злочинців. Тому потрібно активно розвивати мережу служб щодо реабілітації, адаптації і надання допомоги жертвам торгівлі людьми, інших видів наси-

¹²⁸ Див.: *Там само*.

льства та експлуатації, служб соціальної довіри. Жінок необхідно інформувати про медичне обслуговування та соціальну допомогу потерпілим, а також про існуючі процедури компенсації через державні та приватні механізми. Кожній жінці, потерпілій від злочинів такої спрямованості, треба забезпечити повну можливість подати цивільний позов на злочинця для одержання компенсації, а також забезпечити право захищати свої інтереси в суді.

9.3. Заходи віктимологічної профілактики злочинів, що вчиняються відносно жінок

Деякі кримінологи, зокрема О.М. Джужа, визначають, що загальна віктимологічна профілактика полягає у виявленні віктимогенних факторів і вжитті заходів щодо їх усунення чи нейтралізації. Індивідуальна віктимологічна профілактика складається з виявлення осіб із підвищеною віктимністю і проведення з ними захисно-виховних заходів, спрямованих на зниження ризику стати жертвою злочину.

Таким чином, заходи віктимологічної профілактики щодо запобігання злочинів стосовно жінок можуть бути скоординовані за трьома напрямками:

1) заходи загальної віктимологічної профілактики (виявлення причин злочинів та умов, що сприяли їх вчиненню, якщо вони пов'язані з особистістю і поведінкою потерпілої; усунення цих причин та умов);

2) заходи індивідуальної віктимологічної профілактики, до яких належать:

а) виявлення осіб, які характеризуються віктимною поведінкою та можуть найвірогідніше стати жертвами злочинів;

б) організація відносно цих осіб заходів виховання та забезпечення особистої безпеки;

3) попередження та припинення конкретних злочинів з використанням захисних ресурсів потенційної жертви, а також тактичних можливостей, що виникають при організації профілактичної роботи з потерпілими.

Використання віктимологічних можливостей профілактики в доповнення до заходів, спрямованих на осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, суттєво посилить ефективність профілактичної роботи загалом.

Проблема попередження злочинності вже тривалий час привертає увагу як уряду держави, так і усїєї громадськості. Постійне і значне збільшення кількості злочинів стосовно жінок робить її ще більш злободенною та актуальною. Це стосується і злочинів, пов'язаних із сексуальною експлуатацією жінок, попередження яких можливе лише шляхом застосування скоординованого підходу, в якому брали б участь усі зацікавлені учасники – міжнародні, державні й недержавні організації, органи соціального захисту, правові, законотворчі органи та міграційні служби. Протягом останніх років утягнення та використання жінок у секс- та порнобізнес привертає все більше уваги міжнародної громадськості. Так, Пекінська Декларація 4-ї Всесвітньої Конференції ООН з проблем жінок (1995 рік) наголосила на нагальній потребі в скоординованих діях, спрямованих проти цієї особливої форми порушення людських прав жінок. Зокрема, на Конференції зазначалося, що для того, щоб ліквідувати торгівлю жінками та надати допомогу жінкам, які стали жертвами насильства внаслідок проституції та торгівлі, треба здійснити такі заходи:

а) розглянути питання про ратифікацію та забезпечити виконання вимог міжнародних конвенцій, що стосуються торгівлі людьми і рабства;

б) усунути чинники, у тому числі й зовнішні, що сприяють торгівлі жінками й дівчатами з метою втягнення їх у проституцію. Покласти край торгівлі жінками, у тому числі й шляхом удосконалення існуючого законодавства щодо забезпечення ефективного захисту прав жінок і дівчат та з метою притягнення порушників до відповідальності;

в) активізувати співробітництво та узгодити дії відповідних правоохоронних органів і закладів з метою ліквідації мереж торгівлі жінками;

г) виділити ресурси на потреби розробки програм, розрахованих на надання терапевтичної допомоги, і повернути до нормальної трудової діяльності осіб, які стали жертвами торгівлі, у тому числі й через професійну підготовку. Надати таким особам правову допомогу й медичні послуги з дотриманням лікарської таємниці і вжити заходів для налагодження співпраці з неурядовими організаціями з метою надання жертвам торгівлі соціальних послуг та психотерапевтичної допомоги;

д) розробити програми з питань просвіти і професійної підготовки та розглянути питання про прийняття законодавства, спрямованого на подолання секс-туризму і торгівлі жінками, звернувши особливу увагу на захист молодих жінок та дітей¹²⁹.

Отже, до цієї діяльності активно залучаються громадські організації, асоціації, різні спілки й комітети, клуби потерпілих тощо. Наприклад, у ФРН – це широко відоме громадське об'єднання “Біле кільце”, у США – Національна асоціація з надання допомоги жертвам та комітет “Жінки у боротьбі з погрозами згвалтування”. На міжнародному рівні діють Всесвітня віктимологічна асоціація, Європейський форум підтримки жертв злочинів та ін. В Європі з 1950 року щорічно 22 лютого проводиться День підтримки жертв злочинів. Саме в цей день у Великій Британії було опубліковано “Хартію підтримки потерпілих від злочинів”. У США “Закон про права потерпілих від злочинів” був прийнятий 1980 року. Згідно з цим Законом, потерпілі мають право отримувати всю потрібну інформацію про види допомоги, вносити свої пропозиції про розміри і форми компенсації шкоди. Жертви злочину мають право не лише на відшкодування збитків самим винним, а й у порядку державної компенсації.

У сучасних міжнародних документах з проблем запобігання різним видам експлуатації неурядові організації, що захищають права особи, надають соціальну та психологічну допомогу, а також ініціюють та стимулюють державні органи до прийняття законів, рішень, розробляють механізми запобігання правопору-

¹²⁹ Див.: *Всемирная конференция по положению женщин* (4;1995; Пекин). Доклад: 4–15 сентября 1995 г. – Пекин – Нью-Йорк: ООН, 1996.– 2337 с.

шенням. Передусім, це стосується Конвенції “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок” 1979 року, Підсумкового документа четвертої всесвітньої конференції жінок (Пекін, 1995 рік) та інших документів. Зокрема, в Україні найактивніше працює в напрямі запобігання торгівлі жінками Міжнародний правозахисний жіночий центр “Ла Страда-Україна”, утворений навесні 1997 року і зареєстрований Міністерством юстиції в березні 1998 року. Центр започатковано як частину міжнародної програми запобігання торгівлі жінками в країнах Центральної та Східної Європи. Ця неурядова організація надає практичну допомогу (юридичну, психологічну, медичну, соціальну) жінкам, які постраждали від насильства, зокрема, проводить прес-конференції, лекції, консультації для жінок по “телефону довіри”.

Важливою в проблемі попередження сексуальної експлуатації жінок є також і робота засобів масової інформації. Саме через засоби масової інформації можна налагоджувати активну пропагандистську діяльність, оперативно інформувати громадськість про всі найгостріші проблеми сьогодення. Водночас слід забезпечити дійовий контроль за рекламною діяльністю цих засобів, заборонити відверту рекламу сексуальних та інших послуг, за допомогою якої завуальовано підшуковуються майбутні жертви торгівлі людьми. Потрібна активізація просвітницької роботи. Організаціям, що безпосередньо вирішують питання попередження насильства, проявів секс-бізнесу, необхідно видавати матеріали, бюлетені, друкувати листівки з питань запобігання вчиненню таких злочинів, розповсюджувати їх серед українських жінок.

Здійснення заходів віктимологічної профілактики відносно жінок покладається на низку спеціальних органів та установ, які у своїй діяльності керуються Конституцією України, Сімейним та Кримінальним кодексами України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, законами України “Про міліцію”, “Про попередження насильства в сім’ї”, “Про захист суспільної моралі”, указами Президента України “Про додаткові заходи щодо запобігання зникненню людей, удосконалення взаємодії правоохоронних та інших органів виконавчої влади в їх розшуку”,

“Про рішення Ради національної безпеки і оборони України” від 24 квітня 1998 року, “Про ефективність функціонування системи запобігання злочинним проявам проти особи і суспільства”, “Про затвердження Комплексної програми протидії торгівлі людьми на 2002–2005 роки”, що була затверджена постановою Кабінету Міністрів України, окремим наказом Міністерства внутрішніх справ України “Про затвердження Інструкції про порядок узяття на профілактичний облік та порядок зняття з профілактичного обліку осіб, які вчинили насильство в сім’ї” № 329 від 9 квітня 2002 року та низкою інших нормативно-правових актів.

Безумовно, провідна роль у попередженні сексуальної експлуатації жінок та дівчат, насамперед, належить органам внутрішніх справ. Ось чому дуже важливо, щоб органи внутрішніх справ, здійснюючи свій обов’язок щодо виконання закону, не порушували прав людини. Протидія торгівлі людьми, проституції, насильству в сім’ї – складна проблема не лише з точки зору права та правозастосування. Її трудомісткість зумовлена, насамперед, за все людським фактором.

У березні 1998 року в структурі Головного управління Міністерства внутрішніх справ України було створено відділ по боротьбі з правопорушеннями у сфері громадської моральності. На відділ покладено виконання функцій щодо виявлення та документування протиправної діяльності осіб, які займаються звідництвом та сутенерством, утриманням домів розпусти, втягненням неповнолітніх у проституцію, а також виготовленням, розповсюдженням, рекламуванням та збутом порнографії, вивезенням жінок за кордон для залучення їх до проституції. На наш погляд, аналогічні підрозділи потрібно створити і в інших регіонах країни у складі УМВС областей, а також розробити механізм міжнародного співробітництва між правоохоронними органами України та інших держав у протидії торгівлі людьми.

У 2005 році Міністерством внутрішніх справ України було створено Управління боротьби зі злочинами, пов’язаними з торгівлею людьми та відповідні відділи в Головному управлінні Міністерства Внутрішніх справ України в Автономній Республіці

Крим, у м. Києві і Київській області, в УМВС України в областях, у м. Севастополі. Але, на жаль, поки що навіть не в усіх районних управліннях Міністерства внутрішніх справ України м. Києва функціонують такі відділи, не кажучи вже про інші регіони нашої країни.

Дуже важливо, щоб працівники міліції, які працюватимуть з жертвами насильницьких злочинів, мали відповідну етичну та спеціальну підготовку. Адже наша соціальна практика в минулому не давала можливості формувати потрібні якості в правоохоронця. Нехтування правами людини, потворне уявлення про жертв насильства, проституції, на жаль, властиві нашому суспільству.

Боротьба з торгівлею людьми включена до програм дій багатьох організацій на національному й міжнародному рівнях. Існують такі основні напрями роботи, які отримали в англійському варіанті назву “схема трьох “р” (prevention-protection-prosecution):

1) створення законодавчої і правозастосовчої бази для ефективного виявлення та покарання злочинців, які є організаторами торгівлі людьми;

2) проведення широкої інформаційної кампанії для жінок з груп ризику та інших контингентів (батьки, родичі, викладачі тощо);

3) боротьба з торгівлею жінками, неможлива без створення партнерства соціальних сил, об’єднуючого різноманітні структури та інститути суспільства.

Членами такого партнерства можуть бути: а) національні державні/урядові органи; б) громадські організації (жіночі, правозахисні та ін.); в) засоби масової інформації; г) професійні об’єднання (освітні, медичні, наукові організації); д) бізнес-структури; е) міжнародні організації.

Таке партнерство налагоджується і в Україні. Кожний учасник партнерства має свої окремі функції та виконує ту чи іншу роботу, яка спрямована на досягнення загальної мети – протидія торгівлі людьми і секс-експлуатації жінок.

В Україні відкривається мережа центрів реінтеграції для дітей і жінок, створюється єдина система міжнародного співробітництва в галузі правової, матеріальної та соціальної допомоги,

відкриваються в регіонах центри та притулки для осіб, які стали жертвами торгівлі людьми. В січні 2002 року, за підтримки Міжнародної організації з міграції, було відкрито перший центр реінтеграції потерпілих від торгівлі людьми, в якому вже 317 осіб отримали реабілітацію, 268 жінок – медичну реінтеграційну допомогу, 218 – психологічну.

До таких центрів також можна віднести інформаційно-координаційний жіночий центр “Софія”, де встановлено телефонно-інформаційну лінію підтримки, на громадських засадах працюють юрист-адвокат, психологи, соціальні працівники. Центр проводить просвітницьку, консультаційну роботу за двома напрямками: запобігання торгівлі людьми та профілактика домашнього насильства. Центр “Софія” налагодив співпрацю з міжнародним правозахисним центром “Ла-Страда”, міжнародною організацією з міграції, жіночим консорціумом “Вінрок Інтернешнл”, центрами “Жінка для жінки” та “Жіночі перспективи”, які також протидіють торгівлі жінками, надають моральну і матеріальну допомогу, намагаються знизити нелегальну міграцію й сприяють реалізації потенціалу жінок в Україні.

У м. Києві було створено центри по роботі з жінками в Подільському, Шевченківському та інших районах, метою діяльності, яких є підвищення самоусвідомлення жінок, забезпечення їх підтримки у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Центри по роботі з жінками пропонують реальну допомогу або корисну пораду. Головними напрямками роботи Центру по роботі з жінками є: 1) безкоштовні консультації психолога і юриста; 2) просвітницька діяльність серед жінок щодо запобігання домашньому насильству та торгівлі жінками; 3) співпраця з урядовими та неурядовими організаціями; 4) проведення роз’яснювальної роботи з молоддю щодо здорового способу життя; 5) організація та проведення семінарів, круглих столів, тренінгів з питань паритетних відносин чоловіків і жінок.

Отже, дуже важливо надавати українським жінкам соціальну та економічну підтримку, зокрема вдосконалювати законодавство у напрямі створення більш сприятливих умов для розвитку

жіночого малого бізнесу, соціального підприємництва, громадських ініціатив. Українська громадськість намагається своїми силами “лікувати” цю загрозу для майбутнього України тенденцію, сподіваючись на практичне втілення у життя існуючих програм, спрямованих на попередження і протидію торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми.

Щоб запобігти втягненню інших осіб у секс-бізнес, передусім, необхідно здійснювати подальше вдосконалення чинного вітчизняного законодавства, оскільки в сучасних умовах воно не створює надійного правового захисту від різних зловживань, у тому числі й сексуальної експлуатації. Таким чином, доцільно:

- встановити більш сувору кримінальну відповідальність за сексуальну експлуатацію третіми особами жінок та дівчат;

- здійснити імплементацію основних положень міжнародно-правових документів з питань, до яких приєдналася Україна, забезпечити їх виконання та продовжити компанію за подальшу ратифікацію міжнародних пактів та конвенцій з прав людини.

Лише інтегрований, комплексний підхід до проблеми попередження злочинів, що вчиняються відносно жінок, допоможе вирішити зазначену проблему. Безумовно, до її вирішення необхідно залучити психологів, соціальних та медичних працівників, педагогів, працівників правоохоронних органів, юристів, представників інших професій. Головна мета полягає в тому, щоб унаслідок застосування спільних зусиль (держави, суспільства, всіх зацікавлених органів і установ, громадських організацій) потерпілі від насильства жінки могли особисто вирішувати власну долю і відшукувати варіанти щодо зниження ймовірності стати жертвою злочину.

ТЕМА 10. КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ СТОСОВНО НЕПОВНОЛІТНІХ

10.1. Віктимологічна характеристика злочинів, учинених стосовно неповнолітніх

Особа потерпілого ще недостатньо вивчена у кримінологічному, соціологічному та віктимологічних аспектах. Вивчення віктимності неповнолітніх має значне теоретичне, практичне значення для вирішення питань щодо визначення заходів запобігання злочинам. Поведінка неповнолітнього, потерпілого в багатьох життєвих ситуаціях, може бути приводом, поштовхом для створення обстановки, що провокує злочин.

Проблема забезпечення та захисту прав неповнолітніх є однією з найголовніших. Серед жертв злочинів діти мають найменші можливості захисту своїх прав і, безсумнівно, володіють підвищеною віктимністю. Коли суспільство не бачить підвищеної потреби дітей у захисті й не забезпечує його, майбутнє стає небезпечним. Сьогодні назріла необхідність у більш повному й об'єктивному інформуванні громадськості та й самих неповнолітніх про їх право на захист.

Важливість її вирішення обумовлена тим, що реалізація прав людини є чи не найголовнішою умовою фізичного і психічного благополуччя людини, її розвитку.

У міжнародному праві ідея захисту дітей розвивалася поступово протягом багатьох сторіч. Але активізувався цей процес тільки в ХІХ столітті, коли до створення концепції захисту прав дітей призвели посягання дорослих. Почалося це зі створення інституту суспільної опіки, що було першою практичною спробою захистити права дітей. Результатом цих дій було видання в Англії у 1908 році Закону, що в майбутньому став основою для більш повного законодавства. Закон встановлював однакові права для всіх дітей – законнонароджених і незаконнонароджених, визнавав необхідність ввічливого ставлення до них. Після цього в Бельгії 1912 року було прийнято Закон про захист дитинства,

у 1919 році створено Народну організацію опіки над дитиною, метою якої була координація всіх дій, покликаних забезпечити реалізацію ідеї захисту прав дітей. Подібна діяльність цієї організації викликала інтерес в інших країнах, що стало початком міжнародного співробітництва у цій галузі. Першим міжнародним документом, в якому ставилася проблема прав неповнолітньої особи, була Женевська декларація 1923 року. Вперше в історії людства було сформульовано право дитини на допомогу, виховання, захист, тобто в тих сферах життя, де раніше йшлося тільки про філантропію. Декларація спрямована на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини. Однак цей документ мав лише декларативний характер і тому реальний правовий захист можливий шляхом створення норм національного права на основі прийняття державами міжнародних договорів.

Першим таким договором стала Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 року загальними зборами ООН, що набрала чинності з 1976 року. У ній було зафіксовано основи захисту прав дітей. Свій розвиток ця Декларація отримала в Пактах Прав Людини, в яких гарантовані рівні права всім дітям і забезпечення їх основних соціальних потреб.

20 листопада 1959 року Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію прав дитини, що регулює становище дитини в сучасному суспільстві. Головна ідея цього акта “Добро – дітям”, яких людство повинно забезпечити всім найкращим. Декларація складається з 10 принципів, що забезпечують права людини. Основні з них говорять про те, що дитині, незалежно від кольору шкіри, мови, статі, віри, законом повинен бути забезпечений соціальний захист, надані умови та можливості, що дозволили б їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно. У соціальному аспекті визначені умови для здорового й морального життя в умовах свободи й гідності. Дитина повинна бути першою серед тих, хто підлягає захисту, кому слід допомагати в умовах свободи і гідності, а також першою серед тих, хто отримує захист і допомогу, а вона має бути захищена від усіх форм недбалого

ставлення до неї, у тому числі від жорстокого поводження та експлуатації.

Саме тому в Декларації прав дитини зазначено, що дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони й піклування, у тому числі й належний правовий захист як до, так і після народження¹³⁰. Україна, визначаючи пріоритет принципів міжнародного права, ратифікувала Конвенцію про права дитини. Приєднавшись до Конвенції, вона взяла на себе міжнародні зобов'язання щодо приведення свого законодавства до Конвенції.

20 листопада 1989 року ООН була схвалена “Конвенція про права дитини” (резолюція А/44/736)¹³¹. Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини у 1991 році. Згідно з цим документом, дитина є суб'єктом усіх прав людини, про які зазначено в міжнародних документах. Конвенція чітко формулює права дитини, пристосовує закон до потреб дітей, забезпечує дитині право на охорону в тій мірі, у якій не забезпечує дорослих. Конвенція – не просто декларація, а міжнародна угода, визначаючи яку будь-яка країна повинна дотримувати та виконувати основні її вимоги, у тому числі шляхом внесення доповнень і змін до свого законодавства з метою захисту дітей від різного виду посягань. У Конвенції передбачений механізм контролю за виконанням її постанов. Конвенція про права дитини визначає, що людство зобов'язане дати всім дітям усе найкраще, надійно забезпечити дитинство, що гарантує в майбутньому розвиток повноцінних громадян.

У листопаді 1985 року було схвалено Конгресом ООН “Правила правосуддя відносно неповнолітніх”, відомі як “Пекінські правила” Вони затверджені Асамблеєю і діють в усіх частинах світу¹³².

¹³⁰ Див.: *Декларація прав дитини* // Зб. законодавчих актів і нормат. док. з питань соц.-правового захисту дітей. – К, 1998.

¹³¹ Див.: *Конвенція о правах ребенка*: Схвалена 20 листопада 1989 р.

¹³² Див.: *Ревин В.П.* “Пекинские правила” и проблемы совершенствования республиканского законодательства // Сов. юстиция. – 1992. – № 6.

Кожен індивідуум є потенційно віктимним, оскільки він, перебуваючи в певних життєвих обставинах, що містять різнопланові соціальні відносини, може стати жертвою злочину. Віктимна здатність – специфічні особистісні якості, поняття – відносне, оскільки вони існують об’єктивно, тільки як системні елементи. Якщо конкретна ситуація їх реалізації лише окремий випадок на рівні єдиного факту, то якості віктимного потенціалу створюють стан суспільства.

Аналіз багатьох злочинів показав, що дії злочинця та нейтральна поведінка потерпілого в дозлочинній ситуації є вирішальним чинником для особи, якій завдано шкоди. Саме тут проявляється соціальний зв’язок, що містить поведінку, яка усвідомлюється всіма учасниками і свідомо орієнтує їх на дії інших осіб.

Статистичні дані про попередження злочинів свідчать про те, що демографічні та рольові ознаки потерпілих мають певне кримінологічне значення. Стать, вік, професія та інші чинники зазвичай відіграють суттєву роль у механізмі злочину і можуть бути визначальною умовою вчинення того або іншого злочину. Загальновідомі психофізіологічні особливості дитячого та підліткового віку – цікавість, жага пригод, довіра, впливовість, невміння пристосовуватися до умов, що склалися, безпорадність у конфліктних життєвих ситуаціях, фізична слабкість – все це сприяє підвищеній віктимності. Такі якості можуть сприяти становленню не тільки потерпілого, але й злочинця. Практика свідчить, що найбільш віктимними серед неповнолітніх є підлітки віком дванадцяти–чотирнадцяти років. Це той вік, коли за відсутності життєвого досвіду підліток повинен вирішувати різноманітні проблеми: звільнення від піклування дорослих, взаємовідносини з особами іншої статі, однолітками, у певному віці виникає проблема вибору професії. У цей період формується найбільш активно особистість, створюється моральне обличчя особи. Підвищена віктимність неповнолітніх визначається не тільки їх психофізіологічними якостями, але і їх соціальними ролями, місцем у системі соціальних відносин, їх становищем у родині.

Останніми роками в Україні збільшується кількість злочинів, що вчиняються проти неповнолітніх. Порівняно з іншими жертвами злочинів, найменші можливості захисту своїх прав і недоторканості мають діти, котрі, безсумнівно, є носіями підвищеної особистої віктимності.

Важливим проявом підвищеної віктимності неповнолітніх є також негативний вплив дорослих на їх психіку, який призводить до формування антисуспільної установки особи. Неповнолітній стає жертвою негативного впливу тому, що набуває антисуспільної установки, у подальшому, залежно від розвитку подій, реалізуючи цю установку, може стати як потерпілим, так і злочинцем.

Специфічним проявом підвищеної віктимності неповнолітніх є те, що вони втягуються у злочинну діяльність, заняття проституцією, пияцтво. Розглядаючи ті чи інші злочини, що вчиняються разом з дорослими, або внаслідок їх підбурювання, неможливо не помітити, що в багатьох випадках неповнолітній злочинець є одночасно й жертвою. Неповнолітній – це жертва, тому що його морально травмовано, саме його при вчиненні злочину підштовхують на ризик, доручаючи найбільш небезпечне завдання. Неповнолітній у деяких випадках “експлуатується” дорослим злочинцем, діє під впливом погроз, що пригнічують його волю.

Зазвичай жертвами злочинів стають особи молодого віку (до 25 років) – 52 %, із них майже 29 % – неповнолітні.

Структурний аналіз злочинів, учинених стосовно неповнолітніх, показав, що за рівнем поширеності вони посідають такі місця: корисливі злочини (крадіжки), корисливо-насильницької спрямованості (грабежі, розбої), хуліганство, статеві та насильницькі злочини. При різному їх співвідношенні в різні періоди їх основна тенденція зберігається.

У структурі злочинності значна кількість тяжких та особливо тяжких злочинів й існує тенденція до їх збільшення. Злочини, що вчиняються, характеризуються агресивністю та жорстокістю.

У багатьох сім'ях розповсюджено жорстке поводження з дітьми, що принижує гідність, при вихованні неповнолітніх використовується психічне та фізичне насилля. Це відбувається

в дошкільних та освітніх закладах, дитячих будинках та школах-інтернатах. До 70 % дитячих травм є сімейно-побутовими. Кожного року близько 2 тис. неповнолітніх утікають з дому, близько тисячі – з дитячих будинків та інтернатів, близько 1,5 тис. учиняють самогубство.

Неповнолітні стають об'єктом сексуальних злочинів. За даними Міністерства внутрішніх справ України, сексуальне насилля відносно хлопчиків та дівчаток до 15 років вчиняється майже у 30 % від загальної кількості злочинів цієї категорії. Найчастіше насиллю піддаються діти віком від 8 до 12 років. Близько 40 % таких злочинів учиняють рідні та знайомі неповнолітніх.

Останнім часом жертвами корисливих та насильницьких злочинів стають малолітні та неповнолітні. Злочини проти дітей та підлітків вчиняють переважно молоді особи. Частка засуджених віком до 21 року в таких справах становить 77,8 %.

Характерним є те, що посягання на потерпілих не були спричинені їх неправомірними або образливими діями стосовно злочинців.

Негативними тенденціями сьогодні є збільшення кількості неповнолітніх, які втягуються у вживання наркотичних засобів. Оскільки наркоманія та токсикоманія має високий рівень латентності, неможливо точно визначити, скільки неповнолітніх уражено цією хворобою.

Нині поняття “соціального сирітства” набуло нової характеристики: з'являються нові категорії дітей – ізгоїв, бомжів. Аналіз показує, що більше половини затриманих дітей (53 %) за бродяжництво – діти з неблагополучних сімей, близько 40 % – вихувалися в неповних сім'ях¹³³. Небажання батьків займатися вихованням дітей, пияцтво в сім'ях, зубожіння більшості сімей сприяють поширенню дитячої безпритульності.

Головна причина примусового сирітства – алкоголізм. Збільшується кількість випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ї. Діти потрапляють під опіку держави зазвичай вже

¹³³Див.: *Веселуха В.* Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку // *Право України.* – 1999. – № 9. – С. 95.

з порушеннями психіки й інтелектуально запущеними. Важкі враження і відсутність позитивних прикладів призводять до уповільненого емоційного та інтелектуального розвитку. У дітей-сиріт загальні підліткові проблеми поєднуються з відсутністю підтримки з боку рідних та близьких. Сьогодні невизначеність і нестабільність життєвих умов у нашій країні особливо болюче позначились на долях соціально незахищених груп населення, до числа яких належать і діти-сироти.

При визначенні заходів попередження віктимності неповнолітніх необхідно дати класифікацію віктимної поведінки неповнолітніх. Класифікація поведінки неповнолітніх жертв злочину дозволяє, з одного боку, найбільш детально та повно врахувати їх особистісні якості, ступінь впливу на створення віктимної обстановки; з іншого – дозволить виявити причини та умови віктимної поведінки цієї вікової категорії осіб та визначити запобіжні заходи.

По-перше, необхідно виділити поведінку потерпілого як різко негативну, аморальну, у тому числі протиправну. Насамперед, це випадки, коли неповнолітні створюють своєю поведінкою криміногенні ситуації. Для неповнолітніх осіб характерні егоїзм, нестриманість, жорстокість, відсутність такту при спілкуванні, негативне, зневажливе ставлення до норм моралі, права. Така поведінка неповнолітніх може бути широко відома оточуючим, що створює певну негативну думку про особу, і таким чином може бути створена більш сприятлива обстановка для вчинення злочину відносно неповнолітнього.

Асоціальна поведінка, в якій виражено негативне ставлення до норм моралі та права, що проявляються через егоїзм, жорстокість, задоволення утилітарних інтересів, викликає відповідну (протиправну) реакцію на такі дії, передусім, у середовищі анти-суспільної спрямованості. Це може бути заняття азартними іграми, що створює ситуації, вирішення яких може бути здійснено шляхом фізичної розправи (неможливість віддати борг), а також зловживання спиртними напоями, бродяжництво тощо.

По-друге, можна виділити поведінку неповнолітніх жертв злочинів, що не мають такої яскравої спрямованості особи, але

які своєю поведінкою активно сприяють вчиненню злочину. Мотиви такої поведінки неповнолітніх можуть бути різноманітними. Їх учинки можуть бути мотивовані цікавістю, прагненням до самоствердження, помилковим героїзмом. Отже, мотивами за своєю суттю та характером позитивними. Але з огляду на психологічні та психічні особливості неповнолітнього йому не завжди вдається правильно оцінити ситуацію, що склалася, і вибрати єдиний правильний варіант поведінки. На його поведінку може впливати певним чином обмежена здатність сприйняття життєвих ситуацій, недостатньо розвинуте мислення, відсутність життєвого досвіду, чіткого світосприйняття, що за певних умов сприяє віктимності.

Учинення злочинів підлітками всупереч своїм переконанням свідчить про негативний вплив на них однолітків або ж дорослих підбурювачів, про їх підвищену конформність (підкорення впливу окремих груп), беспорядність окремих неповнолітніх протистояти колективній психології неформальної мікро-групи тощо.

По-третє, поведінка неповнолітніх, що згідно із законом є нейтральною. Вони дуже легко піддаються зовнішньому впливу, не мають певних навичок поведінки, а ті навички, знання, якими вони володіють, не є для них особистими переконаннями.

Для цієї категорії потерпілих характерні такі якості, як цікавість, поверхове сприйняття. Водночас для них характерна надмірна довіра, необачність, невміння розбиратися в людях. Саме з огляду на ці та інші якості такі особи можуть стати жертвою злочину.

Неповнолітній через свою слабкість, невміння, беззахисність частіше може стати жертвою злочину.

Для неповнолітніх надзвичайно важливі реакції однолітків. Вони потребують схвалення з боку товаришів, для них важливо, щоб їх почуття та страхи не відрізнялися від оточення. Підліток може бути незадоволений порушенням його розкладу, а також дратуватися через те, що на нього не покладають обов'язків дорослої людини. Занепокоєння та напруження найчастіше виявляється у вигляді агресії, бунту, замкненості; дратівливості, злості

або провини – у безвідповідальних вчинках. Для зменшення відчуття ізоляції та нормалізації почуттів ефективні групові обговорення з однолітками та дорослими; корисне відновлення групової активності, звичного способу зайняття спортом, що можуть допомогти зняти напруженість. Дітей необхідно заохочувати та стимулювати брати участь у громадському житті (щоб уміти правильно реагувати на прояви насильства).

З іншого боку, поведінка неповнолітнього може полегшувати вчинення злочину, сприяти йому, і тому повинно бути вирішено питання про ступінь небезпечної поведінки неповнолітнього підлітка, його характер та обсяг впливу на вчинення злочину.

Ця поведінка неповнолітнього потерпілого не може бути байдужою для вирішення питання про відповідальність особи за вчинене. Урахування віктимної поведінки неповнолітнього дозволяє визначити ступінь суспільної небезпеки дій винної особи, а головне визначити найбільш характерні ситуації, що сприяють віктимності неповнолітніх.

10.2. Віктимологічна детермінація злочинів, учинених стосовно неповнолітніх

Для того, щоб більш глибоко проникнути в механізм злочину, мало вивчати та знати лише злочинця. Велика кількість учинених злочинів демонструє значний внесок жертви в події, що відбуваються з нею, а це свідчить про те, що злочин є результатом дій пари: злочинця та жертви.

Зміст віктимності складається з трьох чинників: незахищеності особи з боку держави, суспільства та мікрооточення від будь-яких злочинних посягань та суб'єктивної схильності особи стати жертвою злочину. Третій чинник залежить безпосередньо від особи. Особистісна віктимність неповнолітніх визначається, перш за все, віковими особливостями перехідного періоду.

Проте неможливо не звернути увагу й на інше: значній частині жертв злочинів не притаманні особистісні віктимні якості. Головною причиною є відсутність їх належного правового захисту державою. При цьому роль особи в такій віктимності є мініма-

льною, вона визначається відсутністю необхідних правових норм, спрямованих на захист прав неповнолітніх, або неналежним їх виконанням, недоліками в роботі правоохоронних органів, несвоєчасним реагуванням громадськості, громадських організацій та мікрогруп на вчинені аморальні й протиправні дії та на подальше запобігання останнім.

Нині неповнолітні є тією категорією осіб, яка стала найбільш ураженою у зв'язку з такими обставинами.

Основним фактором віктимності неповнолітніх є їх вік. Це обумовлено такими чинниками:

1) незавершеністю формування особи в біологічному плані, а отже, неспроможністю дати фізичну відсіч злочинним посяганням;

2) незавершеністю формування особи в соціальному плані, наслідком якої є нездатність адекватно оцінювати обстановку, що призводить до більшої вірогідності потрапити в криміногенну ситуацію як жертва злочину.

Для неповнолітніх притаманні такі риси як, емоційно виражене прагнення пізнати навколишнє середовище, підвищена активність особи, прояв власних оцінок тих або інших подій, що інколи суперечать незначному життєвому досвіду, відсутність переборювати невдачі, недостатність та поверховість першого враження.

Ці особливості разом зі збільшенням кількості міжособистісних зв'язків як у рамках формальних, так і неформальних структур обумовлюють збільшення конфліктних ситуацій, в яких поведінка підлітка може мати неадекватний характер, а коло правомірних способів їх вирішення обмежуватися через ті чи інші особливості, що поєднуються з інфантилізмом. Такі ситуації виникають у середовищі однолітків, для яких характерно самоствердження, прагнення завоювати авторитет, не бути слабким, здатність загострити ситуацію, навіть до фізичного протистояння. Ці та багато інших чинників зумовлюють підвищену віктимність неповнолітніх.

Віктимність неповнолітніх зумовлюють також окремі життєві ситуації, що виникають унаслідок певних дій самого підлітка. В одних випадках ці дії мають антисуспільний характер, в інших можуть бути оцінені як необережність, довірливість, легковажність або як правомірна активність неповнолітнього.

Визначаючи обставини, за яких неповнолітні стають жертвами злочинів, необхідно звернути увагу на психологічні особливості підліткового віку. Звичайно найбільш характерними особливостями бувають: емоційно виражене прагнення пізнати навколишнє середовище, висока активність особи, прояв власних оцінок тих або інших подій, фактів. Ці риси зазвичай вступають у протиріччя з малим життєвим досвідом, відсутністю вміння долати незгоди, з нестійкістю та поверховістю першого враження¹³⁴.

Одним з найважливіших інститутів соціалізації є сім'я – фундамент життєдіяльності людини. На сім'ю покладено функції відтворення та продовження роду, у ній закладаються основи виховання та формування майбутньої особистості, відбувається передача нащадкам духовних цінностей, життєвого досвіду, трудових навичок, національних особливостей. У сім'ї формуються витоки матеріального добробуту та емоційного стану людини, що зумовлює їх фізичне здоров'я і працездатність. Економічне становище, що склалося в Україні за останні роки, негативно позначилося, насамперед, на сім'ї, спричинило погіршення її життєвого рівня, зумовило зниження народжуваності, зменшення кількості дітей в сім'ї, підвищення нестабільності шлюбів.

Змінилася репродуктивна установка сім'ї. Молоді подружжя змушені відкладати народження дитини до покращення соціальних, економічних та інших умов в Україні. Нині збільшилася кількість розлучень. Сьогодні на кожні сто укладених шлюбів припадає 46 розлучень. Для сучасної молоді характерно поєднання праці та навчання з раннім одруженням та народженням дітей. Понад 80 % новонароджених – це діти молоді сім'ї. За законо-

¹³⁴ Див.: *Игошев К.Е.* Правонарушения и ответственность несовершеннолетних. – Свердловск, 1973. – С. 11.

давством України, молодією сім'єю вважається сім'я, в якій вік подружжя не перевищує 35 років¹³⁵. Сьогодні основні виховні проблеми молодих сімей з дітьми зосереджуються навколо проблем матеріального достатку. Але матеріальне становище молоді сім'ї погіршується, що негативно позначається на вихованні дитини.

Гострою соціальною проблемою стає збільшення кількості неповних сімей. Майже дві третини подружжя, які розлучаються, мають спільних дітей. Дані перепису свідчать, що неповні сім'ї, які складаються тільки з матерів (батьків) з дітьми, становлять 13 %. У таких сім'ях виховується близько 1,5 млн дітей. Кожна друга – третя дитина з цих причин не отримує належного виховання. Щоб забезпечити своїх дітей найнеобхіднішим, батьки в неповних сім'ях змушені витратити багато часу на пошук дешевих продуктів та товарів, що, у свою чергу, спричиняє дефіцит у спілкуванні з дитиною, призводить до бездоглядності. Діти з цих сімей почуваються незахищеними як у психологічному, так і фізичному розумінні. Вони, як правило, гірше навчаються, мають травмовану психіку.

З об'єктивних причин матеріальне становище неповної сім'ї було і залишається найбільш скрутним. Воно погіршується через те, що розмір аліментів на дитину не покриває витрат на її фактичне утримання, а в багатьох випадках аліменти взагалі не виплачуються через ухилення батьків від їх сплати.

В умовах розширення груп населення та поглиблення економічних проблем склалися несприятливі умови для виховання підростаючого покоління. Збільшується кількість функціонально неспроможних сімей, заклади освіти ухиляються від виконання завдань виховання, майже не проводиться робота з дітьми за місцем проживання. Наслідками цього є збільшення кількості неповнолітніх, залишених наодинці зі своїми проблемами, тих, чия поведінка виходить за межі правових та моральних норм¹³⁶.

¹³⁵ Див.: "Про сприяння соціальному захисту та соціальному розвитку молоді в Україні": Закон України.

¹³⁶ Див.: *Веселуха В.* Указ праця. – 1999. – № 9.

Конфліктні стосунки в сім'ї стають нормою, травмується психіка людей, поволі йде процес деформації особи, формується агресивність, озлоблення, жорстокість, що згодом проявляється у бійках.

Не менш небезпечна ситуація, коли батьки неадекватно визначають особливості життєдіяльності своїх дітей, вважаючи, що вони добре знають, з ким проводить вільний час їх син або дочка, переконані, що їм відоме коло спілкування дитини. Багато хто вважає, що у їх сина або дочки немає друзів, які прогулюють уроки, палять або вживають спиртні напої та наркотичні засоби, беруть участь у бійках, перебувають на обліку в кримінальній міліції у справах неповнолітніх, хоча самі підлітки підкреслюють, що серед їх друзів таких осіб немало.

Прагнення неповнолітніх пізнати навколишнє середовище у сполученні з довірливістю, підвищеною впливовістю сприяє створенню ситуацій, в яких можливість учинення злочину значно збільшується.

Інше значення мають правомірні дії підлітків. Так, унаслідок протистояння особам, які вчиняють правопорушення, можуть мати місце нанесення тілесних ушкоджень неповнолітнім. Необхідно звернути увагу на ситуації, що виникають у процесі досудового розслідування, передусім на злочини, вчинені групами підлітків. Явка підлітка з повинною або його допомога слідству може призвести до злочинного посягання на нього. Не випадково підлітки не виявляють ініціативи, маючи інформацію про злочини та осіб, які їх вчинили. Підвищена небезпека стати жертвою злочинних посягань виникає після їх явки з повинною або надання допомоги слідству в тих випадках, коли всі учасники злочинів або більша їх частина перебувають на волі.

Важливою обставиною є те, що інформація про міжособистісні стосунки неповнолітніх, конфліктні ситуації рідко стає відома батькам, адміністрації школи, органам внутрішніх справ. Зазвичай неповнолітні самостійно вирішують конфлікти, при цьому вирішальне значення має неформальний груповий вплив, що обумовлює групову латентність реальних посягань на окремих

підлітків, які своєю провокуючою поведінкою сприяли протиправним діям проти них. Інтимність міжособистісних відносин, що існують між неповнолітніми, незнання їх розвитку несе в собі небезпеку виникнення ситуацій, ступінь гостроти яких зумовлює вибір саме протиправних способів їх вирішення. Велике значення відіграє відчуття образи, гіперболізоване відчуття приниження тощо.

Неповнолітній, не звертаючись за порадою до дорослих, намагається самостійно вирішити ситуацію, що склалася. При цьому можливість впливу на такі ситуації і на підлітка дуже обмежена.

Отже, до обставин, що сприяють віктимності неповнолітніх, належать такі:

1) економічна нестабільність у державі безпосередньо вплинула на систему діяльності всеукраїнських дитячих масових закладів. Виникла небезпека ліквідації таких форм відпочинку дітей, як табори, дитячі гуртки тощо;

2) зменшилася кількість мереж позашкільних закладів. Незадовільна організація дозвілля і відпочинку позначається на зростанні рівня дитячої злочинності. Так, частка вчинених злочинів неповнолітніми за останні п'ять років зросла в 1,2 рази. Поширення злочинності серед неповнолітніх випереджає її загальне зростання, а кількість підлітків, які вчинили злочини повторно, за останні п'ять років збільшилася на 19 %. Майже кожен другий злочин вчиняють підлітки у групі, зазвичай з особливою жорстокістю і цинізмом;

3) стали нормою конфліктні стосунки в сім'ї, травмується психіка дітей, поволі здійснюється процес деформації особи, формується агресивність, озлобленість, жорстокість, що згодом проявляється в бійках;

4) вплив засобів масової інформації сприяє формуванню певних стереотипів поведінки.

10.3. Особливості віктимологічної профілактики злочинів, учинених стосовно неповнолітніх

Ефективність віктимологічної профілактики неможлива без аналізу широкої інформації віктимологічного характеру, що дозволяє всебічно вивчати кримінологічні фактори (як загальні, так і ті, що характеризують конкретний злочин), а саме місце, час, способи вчинення злочинів, найбільш типові категорії осіб, які були втягнені у ці ситуації як злочинці або потерпілі. Отримана інформація дозволяє виявляти потенційних потерпілих, що може здійснюватися за трьома напрямками. По-перше, залежно від ситуації, коли виявляються та аналізуються обставини вчинення злочину і визначаються конкретні потенційно вразливі у цій ситуації особи; по-друге, при дослідженні поведінки, зв'язків злочинця або його типової поведінки визначається шлях потенційних потерпілих від його злочинної діяльності; по-третє, вивчення конкретної особи дозволяє визначити підвищені віктимологічні якості.

Завдання віктимологічної профілактики злочинів, учинюваних проти неповнолітніх, можуть бути реалізовані лише за умови забезпечення належного правового захисту дітей державою.

В українському законодавстві права дитини та їх гарантії містяться в Конституції України, а саме: “Сім’я, дитинство, материнство і батьківство охороняється державою” (ст.51), “Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним” (ст.52), “Кожна людина має невід’ємне право на життя” (ст.27), що повністю відповідає ст. 6 Конвенції ООН “Про права дитини”, яка встановлює невід’ємне право на життя кожної дитини. У Кодексі про шлюб і сім’ю України визначено право дитини мати ім’я від народження, встановлено місце, порядок та строки реєстрації народження, а Законом України “Про громадянство” закріплено право дитини мати громадянство. Інші нормативно-правові документи визначають пріоритетність інтересів дітей, значення цих інтересів для благополуччя суспільства – закони України “Про соціальну роботу

з дітьми”, “Про державну допомогу сім’ям з дітьми”, “Про органи та служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”, Указ Президента України “Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики”, Постанова Кабінету Міністрів України “Про Програму запобігання торгівлі жінками та дітьми”, “Програма запобігання торгівлі жінками та дітьми” від 25 вересня 1999 року та ін.

Проте деякі питання правового захисту залишилися невирішеними. Так, у п.6 ст.67 Кримінального кодексу України як обставину, що обтяжує відповідальність, названо вчинення злочину проти малолітнього. Ця обставина називається як кваліфікуюча ознака у п. 2 ч. 2 ст. 115 “Умисне вбивство”. На жаль, таке формулювання залишається поза увагою неповнолітніх віком від 14 до 18 років (Конвенція ООН про права дитини визначає, що дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, водночас як у кримінальному праві малолітньою визнається особа до досягнення 14 років), що не відповідає положенням Конвенції стосовно необхідності посиленого захисту дітей. Будь-який злочин проти неповнолітнього містить підвищену небезпеку, оскільки завдає шкоди фізичному і психічному розвитку особистості.

Незважаючи на певні недоліки, слід зазначити, що Кримінальний кодекс України є істотним кроком вперед в охороні прав та законних інтересів неповнолітніх. Наступним – має бути ефективна реалізація встановлених норм. Зокрема, термінового розв’язання потребує питання правової освіченості неповнолітніх у своїх правах. Як доводять результати дослідження, 98 % підлітків 13–14 років не знають ні своїх прав, ні обов’язків, ні нормативних актів, покликаних їх захищати, ні кола органів у справах неповнолітніх. На думку 71 % респондентів, надійно захистити їх від злочинних посягань можуть лише їх друзі чи батьки.

Необхідність посиленого правового захисту неповнолітніх відображено у Кримінальному кодексі України, який суттєво розширює сферу захисту прав неповнолітніх від різних злочинних посягань. Він містить як статті, безпосередньо спрямовані на за-

хист життя, здоров'я та недоторканості неповнолітнього, так і ті, в яких права неповнолітніх є додатковим об'єктом захисту.

Необхідною є систематизація заходів щодо захисту неповнолітніх від злочинних посягань, створення правових основ для здійснення віктимологічної профілактики.

Вплив на неповнолітню особу повинен здійснюватися з огляду на її загальновікові властивості, які у низці випадків визначають нерівнозначну поведінку за тих чи інших обставин.

Особливості віктимологічної профілактики серед неповнолітніх випливають зі специфіки самого об'єкта. Основними суб'єктами віктимологічної профілактики для них є такі інститути соціалізації, як сім'я і школа.

Наведемо перелік головних заходів, які мають здійснювати батьки та педагоги для зниження рівня віктимності своїх дітей:

- догляд за нормальним розвитком дитини з метою раннього виявлення психічних та фізичних вад;
- правильне загальне та статеве виховання, формування культури спілкування;
- прищеплення дитині навичок поведінки в нестандартних, у тому числі віктимологічних, ситуаціях;
- закладення основ правових знань.

Для реалізації профілактичних заходів потрібно проводити агітаційно-роз'яснювальну роботу. Основними питаннями, що визначають її зміст, є такі:

- 1) виявлення стандартних віктимологічних ситуацій;
- 2) розробка пропозицій, як уникнути віктимологічних ситуацій;
- 3) вироблення лінії поведінки підлітків, коли вони потрапляють у віктимологічну ситуацію (стандартні віктимологічні ситуації з участю неповнолітніх: дитина одна вдома; дитина одна на вулиці; дитина загубилася, дитина піддається насильству; дитина наодинці з маніяком; дитина в чужому автомобілі; дитина захоплена в заручники).

Віктимологічна профілактика серед неповнолітніх повинна здійснюватися за такими напрямками:

- пропаганда правових знань через ознайомлення читацької та глядацької аудиторії з основними правами та обов'язками громадян, роз'яснення кримінально-правових понять (крайня необхідність, необхідна оборона, затримання злочинця) тощо. Важливим заходом загальної віктимологічної профілактики є правове виховання. Практика свідчить про те, що деякі злочини було вчинено завдяки правовій недосвідченості потерпілих;

- привернення уваги до питань, пов'язаних із винністю самого потерпілого, тобто такої поведінки жертви, коли вона створює умови, що сприяють учиненню злочину;

- виступи, через засоби масової інформації, спеціалістів – юристів, психологів, педагогів з практичними рекомендаціями, як уберегти себе від злочинних посягань;

- оперативне інформування населення про кримінальну ситуацію у регіоні, з метою упередження можливих злочинних посягань;

- висвітлення в засобах масової інформації антигромадської діяльності неформальних підліткових угруповань та пропаганда альтернативних їм організацій;

- роз'яснення батькам, що їх поведінка є взірцем для дитини, і найкраща профілактика – це їх особистий приклад правильного поводження.

Існує точка зору, що навчити дітей тих чи інших правил можна лише за допомогою багаторазових тренувань, але, як свідчить практика, це далеко не так. Наші діти навчаються у нас навіть тоді, коли ми абсолютно впевнені, що вони зайняті своєю справою і не помічають нічого навколо. Тому віктимологічна самопрофілактика батьків – дієва “школа виживання” для їх дітей в екстремальних ситуаціях.

Надзвичайно корисним у попередженні злочинів, учинених стосовно неповнолітніх, є просвітницька робота з батьками, які, по-перше, краще за інших знають своїх дітей, їх переваги та недоліки; по-друге, можуть здійснювати найефективніший вплив.

Систематизація та узагальнення рекомендацій, що надаються у численних літературних джерелах, дозволяє запропонувати такі основні напрями для забезпечення дітей та підлітків.

Формування вмінь та навичок розпізнання зловмисних людей за їх зовнішністю та звичками. Насамперед, необхідно навчати дітей діагностувати причетність людини до кримінального середовища – обережно ставитися до осіб, які вживають кримінальний жаргон у спілкуванні, мають татуювання, незвично одягаються, не орієнтуються в загальновідомих подіях, що відбувалися останнім часом. Слід звернути увагу на особливості поведінки та реакції підозрілих людей (пересування швидкою ходою на обмеженому просторі, закладання рук за спину, відпочинок на вприсядки) – це також ознаки кримінального досвіду.

Важливо, щоб неповнолітній умів діагностувати людей, які перебувають у так званих “небезпечних станах” – алкогольного чи наркотичного сп’яніння. Поведінка таких осіб характеризується агресивністю, слабкою керованістю та зниженим усвідомленням характеру своїх дій, можливе підвищення фізичної сили. За зовнішніми ознаками для людей у стані сп’яніння характерне почервоніння обличчя, важка та некоординована хода, порушення організації та змісту мовлення, для осіб у стані наркотичного сп’яніння – блідість шкіри обличчя, стале розширення зіниць, неадекватний та бурхливий вияв емоцій (безпідставний сміх, плач).

З метою запобігання злочинним посяганням та забезпечення особистої безпеки неповнолітні мають володіти навичками виявлення брехні та нещирості, виходячи з мовних повідомлень та особливостей невербальної поведінки. У мові головними ознаками цього є:

- компетентність та поінформованість – коло міркувань особи обмежене досвідом, кваліфікацією, освіченістю людини, її здатністю до фантазування, ґрунтується переважно на емоціях, нерідко за основу розповіді беруться ситуації з кіно, літератури;

- мовна характеристика – повідомлення насичені складною термінологією, з метою надання словам більшої вагомості; стиль та спосіб використання такої термінології свідчить про невласти-

вість даній особі, створюється враження, що людина не говорить своїми словами;

- унікальність висловлювань – манера висловлювати думки стерео-типізована, схематична, повідомлення позбавлені деталей, конкретизації; з приводу таких висловлювань може виникнути підозра, що таке вже чули;

- емоційна насиченість та переконливість – висловлювання позбавлені емоційності (інколи відповідні емоції можуть інсценуватися), переконливість досягається шляхом посилення на інших авторитетних осіб, а не за допомогою емоційної насиченості мови;

- невідповідність у висловлюваннях – у правдивих судженнях можуть траплятися невідповідність, неузгодженість, а фальшиві є або ж зовсім нереальними, або продуманими до дрібниць;

- рольова позиція – у фальшивих повідомленнях частіше згадується позиція стороннього спостерігача – “так усі роблять”, “так кажуть”, можливе штучне зайняття чужої позиції з метою завоювати довіру, привернути до себе увагу.

Серед невербальних ознак (міміка, жести) слід звертати увагу на прикривання рукою з одночасним торканням великого пальця руки до щоки, короткі торкання до різних частин носа; відтягування комірця до шиї; часте погладження волосся; маніпулювання предметами. Крім того, людина, яка говорить неправду, виявляє нервозність, що виявляється у частому палінні, покашлюванні, потиранні долонь, можливі неконтрольовані фізіологічні прояви – потовиділення, почервоніння або збліднення обличчя, прискорене дихання та серцебиття.

Про ворожість та агресивність можуть свідчити такі прояви, як скорочення дистанції між особою та об'єктом можливого нападу; зсування м'язів лоба донизу, від чого утворюється похмурий вигляд, зосередження погляду на певній частині тіла обраної жертви; стискання та розтискання рук, кулаків; тіло набуває захисної або агресивної пози.

Важливим чинником у захисті дитини є те, що батьки можуть її навчити, щоб вона ніколи не сідала до чужої машини; не

брала подарунків від сторонніх (навіть знайомих) людей без дозволу батьків; голосно кричала та за можливості втікала, якщо хтось хоче застосувати силу; нікого не впускала до квартири, коли залишається вдома на самоті; кликала на допомогу міліцію, перехожого або будь-кого іншого, якщо чиясь дитина в небезпеці; усе розповідала батькам, навіть те, у чому соромно зізнатися.

Слід застерігати дитину, що злочинні наміри стосовно неї можуть бути не лише у незнайомих людей: є досить багато випадків, коли дитина стає жертвою не чужої людини, а добре їй знайомої, і через це не сприймається як той, хто може завдати шкоди.

Важлива роль у віктимологічній профілактиці належить правовому вихованню. Воно дозволяє активно впливати на формування правових поглядів та установок особи, що допомагає неповнолітньому правильно оцінювати як свої дії, так і дії інших осіб, уможливорює вибір адекватної поведінки в конкретних життєвих ситуаціях, у тому числі тоді, коли в підлітка виникає реальна загроза стати безпосереднім об'єктом злочинного посягання.

Отже, віктимологічні елементи правового виховання повинні бути спрямовані на формування у підлітка правильних оцінок як своєї поведінки в ситуаціях, в яких існує реальна небезпека протиправних дій проти нього, так і вчинків інших осіб, які створюють такі ситуації. Спрямованість та інтенсивність правового виховання визначається з урахуванням особливостей віктимної поведінки неповнолітнього. Віктимологічний аспект правового виховання повинен бути складовою частиною заходів щодо переорієнтації їх правової свідомості. Особливу значимість набуває засвоєння неповнолітнім того, що його антисуспільна поведінка є реальною загрозою стати жертвою злочину. Саме через призму життєвих ситуацій, що створює антисуспільна поведінка неповнолітнього, потрібно вироблювати необхідну установочну поведінку, ставлення до загрозливих ситуацій, оцінки їх з точки зору правових норм.

Правове виховання має здійснюватися з урахуванням типових особливостей поведінки в підлітковому середовищі, що можуть стати за певних ситуацій причиною вчинення злочинних

посягань. Насамперед, необхідно акцентувати увагу на найбільш розповсюджені життєві ситуації, що виникають у сфері міжособистісного спілкування в середовищі однолітків; особливостях неформальних відносин з дорослими; вибору варіанта поведінки при антисуспільних проявах з боку інших осіб.

Отже, елементи правового виховання потрібно використовувати ще до того віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Вони повинні знайти відображення не тільки в рамках правового виховання, а й при формуванні моральних позицій у процесі виховного впливу взагалі.

З метою попереджувальної роботи важливу роль повинна відігравати цілеспрямована організація систематичної правової пропаганди серед населення. Практика свідчить, що нерідко правопорушення вчиняються внаслідок використання винними особами правової неграмотності потерпілих, їх простої життєвої необізнаності, некритичного ставлення до конфліктної ситуації, що утворилася до моменту протиправних дій. Широка інформація громадян про конкретні злочини, способи та методи їх вчинення має суттєве профілактичне значення.

Загальна віктимологічна профілактика складається з виявлення причин злочинів та умов, що сприяють їх вчиненню, якщо вони пов'язані з особою і поведінкою потерпілих; усунення цих причин та умов; зниження рівня поширеності особистої віктимності шляхом проведення для певних категорій неповнолітніх спеціальних загальнопрофілактичних заходів віктимологічного характеру.

Система навчання і виховання повинна включати в себе формування передбачення, тверезого розрахунку, вміння вибрати найбільш доцільну лінію поведінки в складних ситуаціях, виховання таких потрібних вольових якостей, як хоробрість, мужність, рішучість. Лише таке поєднання сприятиме, з одного боку, підвищенню здатності чинити опір активними діями, а з іншого – використанню цих можливостей і переваг, що дасть позитивний профілактичний результат.

Спеціально-кримінологічне попередження злочинів охоплює заходи, безпосередньо спрямовані на усунення причин та умов, з якими пов'язано вчинення різних злочинів, у тому числі й нейтралізацію й усунення особистої віктимності. До основних напрямів її реалізації належать зниження потенційної особистої віктимності конкретних громадян шляхом проведення з ними профілактичних заходів індивідуального характеру; попередження повторної віктимізації шляхом проведення індивідуальної профілактичної роботи з віктимними потерпілими, у тому числі вжиття заходів з виявлення і усунення в їх поведінці таких особливостей, які в подальшому можуть сприяти розвиткові нових кримінальних ситуацій

Індивідуальна віктимологічна профілактика повинна бути спрямована не тільки на потенційні жертви, але й на їх близьке оточення, соціальні зв'язки, на мікросередовище. Заходи індивідуальної віктимологічної профілактики характеризуються тим, що при її здійсненні реалізується “не просто вплив активного суб'єкта на пасивний об'єкт, а специфічна форма міжособистісного зв'язку, при якому одна сторона прагне трансформувати, змінити поведінку іншої”¹³⁷. Заходи індивідуального впливу поділяються на два види: заходи переконання та заходи допомоги.

Заходи переконання мають як виховний, так і захисний характер. До них належать бесіди, роз'яснення про те, як не стати жертвою злочину, тощо.

До заходів допомоги належать організація спеціальних консультативних пунктів, центрів соціально-психологічного захисту громадян від злочинів, основним завданням яких є інформування населення про заходи його захисту від злочинів.

Заходами, спрямованими на усунення можливості стати жертвою злочинних посягань, що вчиняються спеціалізованими суб'єктами, є такі:

- виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів відносно неповнолітніх;

¹³⁷ Див.: *Блувіштейн Ю.Д., Зирин М.И., Романов В.В.* Профілактика престоуплений. – Минск, 1986. – С. 268.

- виявлення осіб, які втягують неповнолітніх у вчинення злочинів та в антисуспільну діяльність, залучають до вживання наркотичних, психотропних та інших одурманюючих засобів, або тих, які вчиняють відносно неповнолітніх протиправні дії;

- виявлення батьків (або осіб, які їх замінюють), які не виконують свої обов'язки щодо виховання та навчання дітей, а також робітників загальноосвітніх, виховних, лікувальних та інших закладів, які порушують права та інтереси неповнолітніх, вчинюють відносно них протиправні дії;

- надання допомоги неповнолітнім, які перебувають у стані, небезпечному для їх здоров'я та життя;

- повідомлення до органів опіки та піклування про неповнолітніх, які залишилися без батьківського піклування, з метою забезпечення захисту їх прав та інтересів.

Особлива увага повинна бути приділена підліткам, які в минулому були вже об'єктом злочинних посягань або неодноразово своєю поведінкою створювали загрозу вчинення подібних дій. Як правило, ці підлітки не усвідомлюють небезпеки тих чи інших обставин, що склалися, безпечно ставляться до дій інших осіб, а інколи провокують протиправні дії.

Індивідуальний віктимний вплив відносно неповнолітніх повинен бути найбільш інтенсивним і співвідноситися з посиленням контролю за їх поведінкою як з боку родини, так і з боку закладів освіти. Така взаємодія суб'єктів виховання повинна здійснюватися у сфері дозвілля. Саме тут можливість віктимної поведінки стає найбільш реальною. Тому організація дозвілля, засвоєння підлітком прикладів поведінки, що виключає злочинні посягання, повинно стати головним у попередженні віктимної поведінки.

На особливу значимість віктимологічної профілактики серед неповнолітніх неодноразово зауважували працівники органів внутрішніх справ. На думку співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх, необхідним є проведення заходів віктимологічної профілактики з начального шкільного віку (58 %), з дошкільного віку (11,2 %) і з більш раннього віку (30,8 %).

Потребують глибокого вивчення правові, кримінологічні, соціально-психологічні та організаційно-тактичні питання охорони неповнолітніх від злочинних посягань. Боротьба з цими злочинами, передусім, їх рання профілактика, ведеться без належної наступальності і полягає переважно у розслідуванні злочинів, що породжує їх повторність, а інколи і багатоепізодність, а причини та умови, що сприяють таким посяганням, залишаються без уваги правоохоронних органів.

До заходів віктимологічної профілактики належить і вилучення дітей із сімей, у яких вони зазнають побоїв, стосовно них здійснюється негативний вплив дорослих. Втручання в долю підлітка може бути порушено з кардинальними змінами умов його життя. Зокрема, у певних випадках може бути порушено питання про позбавлення батьківських прав. Якщо залишити неповнолітнього в сім'ї неможливо, він може бути влаштований в інтернат або переданий родичам.

Оскільки багато злочинів стосовно неповнолітніх пов'язано з їх участю в різних злочинних угрупованнях, віктимологічний аспект профілактики полягає у вжитті заходів, спрямованих на розлад злочинних груп, позбавлення підлітків впливу підбурювачів, заходів кримінально-правового впливу на підбурювачів та їх ізоляція.

Особливу увагу необхідно звертати на групи підлітків, до яких входять дівчата. Якщо з'ясовується, що учасників групи пов'язують спрямовані проти суспільства інтереси, то є всі підстави припустити, що учасниці групи можуть стати жертвами розпутних дій чи статевого злочину. Такі групи спільними зусиллями працівників міліції, громадськості, школи та батьків повинні бути якнайшвидше ліквідовані. Цим досягається значний профілактичний ефект: усувається можливість учинення злочинів.

Складним є індивідуальний вплив на неповнолітніх, негативні якості яких унеможливають добровільні зв'язки із сексуальними злочинцями. Проте позитивний вплив на таких неповнолітніх, що здійснюється залежно від конкретних обставин пра-

цівниками міліції чи школи, зазвичай має бажаний результат, регулює їх поведінку в потрібному напрямі.

Розглянемо віктимологічну профілактику окремих видів злочинів.

Профілактика майнових злочинів передбачає засвоєння дитиною певних правил: не брати із собою багато грошей (не всі кишенькові гроші, що є на тиждень або на місяць), а лише денну частку; зберігати свої гроші в надійному нагрудному гаманці, не брати на вулицю жодних цінних речей (магнітофон, плейер, прикраси). Підлітку слід пояснити, що може статися, якщо вихвалитися грошима або цінними речами перед іншими дітьми у школі або у дворі.

Профілактика вимагань – це, передусім, уважне спостереження за поведінкою та настроєм дитини. Так, якщо батьки помічають, що дитина чогось боїться (наприклад, виходити з дому), або безпідставно пропускає заняття у школі, необхідно обережно з'ясувати, що її непокоїть; пояснити дитині на прикладах, що вона має у всьому довіритися батькам. Робити це необхідно спокійно, доброзичливо, без примусу, тим більше – без загрози покарання. Про кожне вимагання або його спробу слід без зволікань повідомляти правоохоронні органи.

Профілактика тілесних ушкоджень – якщо дитина приходить не із синцями або саднами, а з переломами, опіками, тяжкими ранами, це потребує негайного реагування. Нерідко діти із гордувань або через погрозу подальшого побиття приховують інформацію про походження своїх поранень. У таких випадках необхідно шляхом довірливої бесіди обережно з'ясувати, за яких обставин і ким було завдано ушкодження, після чого звертатися до правоохоронних органів.

Профілактика статевих злочинів передбачає поступове вичення зовнішніх проявів сексуальних відносин, де початок та форма такого пояснення залежить від індивідуального розвитку. Основи, як правило, повинні бути закладені вже в дошкільному віці. Нерідко дорослі самі сприяють тому, що дитина не говорить про свої сексуальні проблеми чи питання через невпевненість або

страх непорозуміння. Батьки, діти яких не ставлять питань з цієї теми, повинні самі знаходити привід для розмови з дитиною. Так, можна запобігти “професійному” знайомству на вулиці та випадкам, коли дитина прямує за злочинцем, не знаючи наскільки це небезпечно. Дитина має завжди повідомляти батькам, куди вона йде, та вчасно повертатися додому; на вулиці, за можливості, не залишатися на самоті.

При попередженні вчинення статевих злочинів стосовно неповнолітніх важливе місце посідають заходи загального характеру, спрямовані на створення умов, що виключають можливість учинення злочинів. До таких заходів належать контроль патрульно-постової служби міліції за місцями, у яких учинення статевих злочинів найбільш можливе, а саме: парками, дитячими майданчиками, міськими та приміськими таборами відпочинку дітей, територіями розміщення дошкільних дитячих установ тощо.

При визначенні заходів віктимологічної профілактики потрібно скористатися досвідом окремих країн Європи (Великобританія, Німеччина, Швеція), в яких інформація правового характеру щодо особистої безпеки та своїх прав у доступній формі (ігри, малювані посібники, теле-, відеопрограми) надається вже з трьох–чотирьох років і викликає інтерес у дітей та підлітків.

Законодавство деяких країн передбачає відповідальність за жорстоке поводження з дітьми в сім'ях. Так, у Швеції прийнято закон проти тілесних покарань, який передбачає, що діти мають право на піклування, безпеку та належне виховання. При поводженні з дітьми треба поважати їх індивідуальність. Вони не можуть бути об'єктом тілесних покарань або будь-якого іншого принизливого ставлення.

Кримінальний кодекс Російської Федерації встановлює відповідальність за невиконання або неналежне виконання обов'язків, пов'язаних з вихованням дітей батьками чи іншими особами, які їх замінюють, а також працівниками навчально-виховних закладів, коли це поєднано з жорстоким поводженням з неповнолітніми. Вважаємо, що таку норму доцільно запровадити в наше за-

конодавство та розробити механізм розгляду скарг дітей на жорстоке поводження з ними у сім'ї та за її межами¹³⁸.

Американські спеціалісти розробили перелік ознак, наявність однієї або кількох з яких у поведінці знайомих має бути сигналом неповнолітньому триматися насторожі. Так, слід бути обережними з людьми, які:

- намагаються контролювати, є ревнивими та занадто владними, дають накази, приймають самостійні рішення, не сприймаючи співбесідника серйозно;

- викликають страх – ви хвилюєтесь, як вони відреагують на ваші слова чи вчинки, вони погрожують вам, демонструючи засоби нападу чи самозахисту;

- у минулому мали сутички, втрачали самоконтроль, вихваляються тим, що кривдили людей;

- примушують вас до будь-яких дій проти вашої волі, залякуючи й тиснучи в сексуальних та інших стосунках;

- намагаються маніпулювати, або примусити вас почувати свою вину шляхом неодноразового повторення таких слів: “якби ти мене дійсно любив (любила), якби я дійсно був (була) важливим (важливою)” тощо.;

- примушують вживати наркотики, алкоголь;

- звинувачують вас у тому, що оточуючі погано поведуться з вами, оскільки ви провокуєте їх;

- мають негативний досвід у стосунках та звинувачують іншу людину у всіх його (її) проблемах.

¹³⁸ Див.: *Джу́жа О.М.* Кримінологія. – С. 164.

ТЕМА 11. ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРОФІЛАКТИКА ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ СЕКСУАЛЬНИМ НАСИЛЬСТВОМ

11.1. Віктимологічна характеристика злочинів, учинених на ґрунті сексуального насильства

Вивчення потерпілих від злочинів здійснюється в нашій країні давно, і сьогодні можна стверджувати, що віктимологія (вчення про жертву) стане самостійною комплексною науковою дисципліною, результати якої доцільно ширше використовувати на практиці. Д.В. Рівман справедливо вважає, що дослідження характеру відносин “злочинець – жертва” є необхідним практично у всіх випадках, коли вони можуть стати ключем до встановлення злочинця і мотивів злочину. Виходячи з аналізу цих відносин, нерідко можна в деталях установити, як поводитися злочинець і його жертва, і реконструювати подію злочину, його обстановку. З урахуванням відносин “злочинець – жертва” можна більш об’єктивно оцінити показання потерпілого, тому що не виключено перекручування ним істини свідомо з бажання допомогти злочинцю або, навпаки, погіршити його становище.

Відносини “злочинець – жертва” існують і виявляються кримінологічно значимими не тільки на індивідуальному рівні. Приналежність до тієї чи іншої формальної або неформальної групи, наявність визначених, загальних для деякої безлічі людей інтересів, позицій, оцінок, а також стабільних “прив’язок” до конкретних об’єктів, ділянок території – це теж вираження зв’язку “злочинець – жертва” або, точніше, “злочинці – жертви”¹³⁹.

Кримінологів особливо цікавлять проблеми потерпілих від насильницьких злочинів, що не можна визнати випадковим, оскільки при цьому існуюча взаємодія між сторонами виступає найбільш яскраво. Поведінка жертви багато в чому дозволяє зрозуміти поведінку злочинця. От чому необхідним є дослідження

¹³⁹ Див.: Ривман Д.В. Использование виктимологических данных в предотвращении преступлений // Вопр. профилактики преступлений. – Л., 1980. – С. 52.

питань про особу і поведінку потерпілих від сексуальних злочинів, про їх місце в генезисі цих злочинів, хоча їм і присвячена велика кількість досліджень. Цьому питанню в кримінологічних працях приділено не менше уваги, ніж особі й поведінці самих злочинців. Однак у них, як і в роботах, присвячених сексуальним насильникам, домінують соціологічні матеріали й висновки, що значно знижує їх наукову і практичну цінність.

Так, Д.В. Рівман надає важливі відомості про те, що негативна поведінка типова, насамперед, для потерпілих віком до 25 років. Переважна більшість жертв мали неповну середню і середню освіту, 42,5 % потерпілих були незнайомі зі злочинцем; в інших випадках насильство було вчинено стосовно: дочки (падчерки) – 2 %; дружини (фактично розведені) – 0,8 %; близьких родичів – 2,7 %; знайомих – 52,0 % (у тому числі випадкових знайомих – 37,0 %) ¹⁴⁰.

Д.В. Рівман з віктимологічних позицій виділяє три найтиповіші ситуації вчинення зґвалтувань:

1) ситуації, в яких поведінка потерпілих мала провокуючий характер (13,0 %), що виражається у встановленні контакту з незнайомими або малознайомими людьми, відвідуванні їх домівок чи залишенні з ними на самоті в затишних місцях, спільному вживанні спиртних напоїв і некритичному сприйнятті відвертих натяків і намірів майбутніх гвалтівників, демонстрації прихильного ставлення до можливого сексуального зближення;

2) ситуації, в яких поведінка потерпілих об'єктивно створює можливість вчинення зґвалтування (39,3 %). Поведінка потерпілої не “обіцяюча”, але саме перебування у сформованій обстановці може призвести до вчинення зґвалтування;

3) ситуації, в яких поведінка потерпілих була позитивною або нейтральною (47,7 %). Зазвичай трапляються випадки, коли потерпілі не знають злочинця і при насильстві чинять йому завзятий опір ¹⁴¹.

¹⁴⁰ Див.: Там само. – С. 48–55.

¹⁴¹ Див.: Там само.

Зрозуміло, це одна з можливих віктимологічних класифікацій ситуацій вчинення зґвалтувань, але вона цілком може бути прийнята як робоча.

У багатьох роботах дані й висновки про потерпілих мають обвинувачувальний характер. У вищенаведеній класифікації лише в одній з трьох ситуацій жертви зовсім “невинні”. Зазвичай увага акцентується на їх аморальності, антигромадському способі життя, неналежній поведінці, причому не тільки в обставинах, що безпосередньо передують зґвалтуванню, а й загалом. У багатьох випадках вони починають виступати в ролі “лиховісних спокусниць” і непомітно, особливо в конкретних випадках, міняються місцями зі злочинцями (інверсія жертви). Здається, що таке ставлення до жертв сексуальних насильств не випадково сягає своїми коренями в тисячолітні забобони й омани про гріховність жінок, про їх споконвічну провину в моральному падінні чоловіка. Бесіди із засудженими свідчать, що вони готові звинувачувати об’єкти своїх нападів навіть тоді, коли фактично не були знайомі з ними або знайомство тривало не більше години.

Не можна заперечувати провокаційну роль аморальної або необережної поведінки жінок. Така поведінка повинна розцінюватися як обставина, що пом’якшує відповідальність, але названу роль не можна гіперболізувати, фактично виправдовуючи чоловіка-насильника. Для науки, а отже, і для практики найважливішим є не фіксація неправильних дій потерпілих, а дослідження окремих їх істотних моментів. Головним, на нашу думку, є питання про те, чому вони поведуться саме таким чином, які психологічні особливості відрізняють цю категорію жертв сексуальних злочинів, яка соціально-психологічна взаємодія між ними і злочинцями, який характер і зміст цієї взаємодії, і чому сексуальні злочинці не можуть вийти з нього, у чому причина їх можливості потрапити у психологічну залежність від таких ситуацій.

В.С. Мінська правильно зазначає, що аморальна поведінка потерпілих може виражатися в дії (спільне вживання спиртних напоїв і перебування з винним на самоті, прояв ласки), але може бути й пасивною (недостатньо активна протидія проявам сексу-

альних намірів). Те й інше можна тлумачити як дозвіл на підготування та вступ у статевий зв'язок. Водночас В.С. Мінська вважає, що навіть така поведінка потерпілих тлумачиться по-різному. Для визнання сексуального злочину спровокованим важливо встановити не тільки наявність аморальних дій потерпілої в ризикованій для неї ситуації, а й те, що ці обставини адекватно відбилися у свідомості злочинця і вплинули на формування його психічного ставлення до діяння. Тільки правильне уявлення винного про ситуацію і поведінку потерпілої робить учасниками події обох суб'єктів¹⁴².

Наведені думки є досить спірними. По-перше, зрозуміло, що, незалежно від своєї поведінки, жертва і злочинець у всіх випадках будуть учасниками подій. Інакше просто не може бути. По-друге, необов'язкова вимога про те, щоб дії потерпілої адекватно відображалися у свідомості злочинця. Крім того, зовсім незрозуміло, що в даному контексті розуміється під адекватним відображенням. Адже кожна людина сприймає події, що відбуваються, і особливо вчинки конкретних людей, суб'єктивно, залежно від своїх морально-психологічних рис, поглядів, уявлень, установок. Те, що одній людині може здатися аморальним, іншій – цілком нормальним, що не виходить за рамки загальноприйнятого. Часто дійсна протидія жертви сприймається злочинцем як кокетство. Нами встановлено, що багато потерпілих ведуть з майбутнім злочинцем сексуальну гру, зміст якої злочинцю і жертві зазвичай незрозумілий, не усвідомлюється ними. Численні випадки, коли навіть необережна поведінка потерпілої, у тому числі неповнолітньої, що не має нічого спільного з аморальністю, розцінювалася злочинцями як глибоко аморальна, як “запрошення” до статевого акту. Тому завжди потрібно розрізняти і зіставляти суб'єктивне сприйняття реальності і злочинцем, і потерпілим з об'єктивною значимістю і змістом цієї реальності.

¹⁴² Див.: *Минская В.С. Опыт виктимологического изучения изнасилований // Вопр. борьбы с преступностью. – М., 1972. – Вып. 17. – С. 23.*

З приводу аналізованих взаємодій висловлюються точки зору, орієнтовані, насамперед, на сприйняття й оцінку злочинцем конкретних ситуацій, що виникають. Так, М. Амир вважає, що логіка і правда про поведінку жертви не має значення. Її опір, якщо він взагалі мав місце, не сприймається всерйоз, а ситуація і спонукання злочинця стають такими, що протести жертви будуть залишені без уваги. Існує тип злочинця, який не буде інтерпретувати поведінку потенційної жертви або ситуацію, що склалася. Він може навмання атакувати будь-яку жертву, якою б не була її поведінка. Це так званий агресивний злочинець або злочинець з “нездоланим” потягом. Запитувати злочинця, чому він саме так інтерпретував ситуацію і поведінку жертви, значить мати на увазі, що може бути будь-яке виправдання або раціональне пояснення вчиненого злочину.

За результатами проведеного В.С. Мінською соціологічного вивчення потерпілих від зґвалтувань, 55 % із них перебували в нетверезому стані. Не можна не погодитися з В.С. Мінською, що такий чинник слід віднести до криміногенних. Проте в усіх випадках алкогольне сп’яніння майбутньої жертви можна вважати провокуючою обставиною, тим більше, що і ступінь сп’яніння може бути різним. Так, за даними угорських дослідників, 11 % жінок на момент зґвалтування перебували у стані легкого алкогольного сп’яніння; у стані середнього алкогольного сп’яніння – 5 % і лише 3 % з них були дуже п’яні¹⁴³.

Не цілком переконливими є як докази аморальності деяких потерпілих, наведені В.С. Мінською, про те, що 27 % засуджених за зґвалтування заявили про погану репутацію своїх жертв¹⁴⁴. По-перше, винні могли це вигадати з метою самовиправдання в процесі слідства і суду (вивчалися кримінальні справи). По-друге, з повсякденного життя відомо, що багато жінок і дівчат безпідставно є жертвами найбрудніших пліток і чуток. Майже ніхто з гвалтівників спочатку не намагався з’ясувати, наскільки

¹⁴³ Див.: *Там само.* – С. 25.

¹⁴⁴ Див.: *Там само.*

“скандальна” репутація відповідає дійсності, а вже потім вчиняти сексуальне насильство.

На думку А.П. Дьяченка: “Своєрідним показником морально-психологічної характеристики неповнолітніх і дорослих незаможних потерпілих є наявність сексуальних контактів до моменту злочинного зазіхання. Серед цієї категорії осіб у віці до 25 років, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, 39,4 % ... до зґвалтування мали відомий досвід статевого життя (віктимогенний фактор)”¹⁴⁵. Аналогічні дані наводять А.Н. Ігнатов, Г.Б. Єлемісов. На думку А.П. Дьяченка, викладене свідчить про моральну, а в окремих випадках і сексуальну розбещеність потерпілих.

Автори зазначених висловлень, незважаючи на різноманіття і складність сексуального життя жінки, усю глибину пов’язаних з цим життям переживань і почуттів зводять, власне кажучи, до єдиного й однозначного знаменника. Відповідно до такої логіки шекспірівська Джульєтта і Настасья Пилипівна в Достоєвського просто порочні. Водночас дошлюбні статеві зв’язки молодих жінок поза контекстом їх почуттів, умов і способу життя, виконуваних соціальних ролей, відносин і установок ні про що не свідчать. Усе, що пов’язано з дошлюбною сексуальною поведінкою жінки, індивідуальне й у моральному плані не повинне викликати настільки різких і спрощених оцінок. Проблема особистої, у тому числі сексуальної волі жінки, волі її почуттів присвячено багато видатних творів художньої та гуманістичної літератури. Успіхи у ствердженні цієї волі можуть бути одним із мірил цивілізації. Тому дані дошлюбних або позашлюбних зв’язків жінок (і чоловіків) лише про їх розбещеність щонайменше поверхневі.

Критикуючи подібні погляди, Г.В. Антонов-Романовський і А.А. Лютов справедливо зазначають, що загальними недоліками віктимологічних досліджень є такі:

1) штучний розрив між кримінологічною оцінкою поведінки злочинця і віктимологічною оцінкою поведінки потерпілого,

¹⁴⁵ Дьяченко А.П. Уголовно-правовая охрана граждан от преступления в сфере сексуальных отношений: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1986. – 180 с.

що призводить до гіперболізації ролі поведінки останнього і приниження значення вчинків злочинця;

2) використання при оцінці поведінки потерпілого і злочинця нечітких життєвих уявлень, пов'язаних із нормами і принципами моралі;

3) надання гіперболізованого кримінологічного (віктимологічного) значення заборонам поведінці потерпілого, що фактично не можуть сприяти вчиненню злочину;

4) необґрунтована оцінка деяких сторін поведінки потерпілого як обставини, що пом'якшує вину злочинця.

Перераховані недоліки взаємозалежні й зазвичай супроводжують один одного в тому або іншому дослідженні. Особливо це стосується проблем зґвалтувань. Саме при їх вивченні зазвичай не враховуються психологічні, морально-психологічні дефекти злочинця і потерпіла стає чи не головним винуватцем вчиненого відносно неї злочину. Помилкове тлумачення соціальної сутності подій може також виникати через відсталі життєві уявлення і погляди на статеві відносини. Така небажана оцінка формується, насамперед, при визначенні тих сторін поведінки потерпілих, що, на думку дослідників, сприяли вчиненню злочинів. Віктимологічний аналіз зґвалтувань, на їх думку, зводиться до виявлення низки негативних рис поведінки жертв і ототожнення їх з чинниками, що провокують насильство.

Ці автори вважають, що для правильної оцінки вчинків потерпілих від зґвалтувань необхідно усвідомити, на що спрямована їх поведінка у сфері інтимних стосунків. Шляхи інтимного зближення з представниками іншої статі в різних соціальних середовищах можуть бути неоднотипними. Але всі вони характеризуються вираженням симпатій один до одного. Інтимні стосунки – важливий компонент особистого життя, що ніколи не відкидався передовою мораллю. В усіх випадках, коли жінка спрямовує свої зусилля на те, щоб привернути увагу чоловіків, бажаючи інтимної близькості, можна говорити про “провокування” нею чоловіка на цю близькість, але ніяк не на зґвалтування. Крім того, статеві взаємини складаються так, що прояв симпатії та уваги

жінки до чоловіка і чоловіка до жінки зовсім не передбачає обов'язкового інтимного зближення. Прагнення бути привабливою, заволодіти увагою чоловіка – природне для жінки бажання, і воно зовсім не означає, що вона бере на себе перед ним будь-які зобов'язання інтимного характеру. Така поведінка не може розглядатися навіть як “провокація” на інтимне зближення.

Кримінологічна оцінка поведінки потерпілої від зґвалтувань повинна ґрунтуватися на визнанні за жінкою рівного з чоловіком права на регулювання інтимних стосунків, права поводитися так, як вона вважає потрібним і припустимим у будь-якій ситуації, у тому числі й “сексуально напруженій” або ризикованій. Ситуація ж переростає в злочинну лише в тих випадках, коли, усвідомлюючи відмову жінки вступити у статевий зв'язок, чоловік застосовує насильство чи погрози насильства, щоб придушити її опір. У такому випадку чоловік діє, знаючи про незгоду жінки на такий зв'язок, за допомогою насильства¹⁴⁶.

Наша незгода з деякими наведеними віктимологічними висновками не означає ігнорування криміногенної значимості особи й поведінки деяких потерпілих від зґвалтувань. Ми погоджуємося з точкою зору А.П. Дьяченка, В.С. Мінської, Л.В. Франка та інших дослідників з приводу того, що жертва відіграє помітну роль у генезисі й механізмі насильницьких статевих злочинів. Урахування цієї ролі є дуже важливим для профілактики, розслідування й кримінального покарання винних. Є всі підстави говорити про віктимологічну профілактику злочинів, у тому числі зґвалтувань. Але всі ці проблеми повинні вирішуватися на належній науковій основі й ґрунтуватися, насамперед, на психологічних дослідженнях.

Для організації віктимологічної профілактики зґвалтувань органами внутрішніх справ важливо знати, які соціальні групи жінок здебільшого стають жертвами цих злочинів. За даними А.П. Дьяченка, у контингенті працюючих на момент злочину в кожному другому випадку напади було здійснено на працівни-

¹⁴⁶ Див.: Антонов-Романовский Г.В., Лютов А.А. Виктимность и нравственность // Вопр. борьбы с преступностью. – М., 1984. – Вып. 33. – С. 41–44.

ків сфери торгівлі, громадського харчування, побутового і комунального обслуговування, охорони здоров'я і освіти. Таким чином, особи, які працюють у зазначених сферах, є найбільш потенційно віктимними.

Ми погоджуємося з тим, що "... потерпілі, поведінка яких у передзлочинній обстановці й безпосередньо в ситуаціях злочинів була агресивною, пасивною, некритичною тощо, "потрапили" до них уже як власники певних віктимних рис. Якщо індивід у процесі формування особи здобуває підвищені віктимні потенції, то таким чином створюється реальна (але не фатальна) можливість небезпечного для нього розвитку подій, хоча ці події можуть настати й у віддаленому майбутньому. Інакше кажучи, закладаються основи віктимологічної ситуації, що включає в себе сукупність обставин формування особи з підвищеними віктимними потенціями, конкретну життєву ситуацію, фактори й обставини, що склалися після його вчинення, в яких безпосередньо реалізується індивідуальна віктимність, розглянуті як єдиний причинно пов'язаний процес"¹⁴⁷.

Для багатьох потерпілих від сексуального насильства те, що вони стали жертвами, не є випадковим, а, образно кажучи, підготовлене їх поведінкою і особливостями, умовами виховання.

Цікавим для обговорення, на нашу думку, є питання про те, чи можна взагалі заволодіти жінкою шляхом насильства. При цьому не маються на увазі такі випадки, коли злочинець раптово нападає на жінку і, наприклад, ударом по голові призводить її до безпорадного стану, коли в такому стані вона перебуває за допомогою наркотиків або фармакологічних засобів, коли згвалтування вчиняється групою, а тому опір неможливий. Ця проблема має важливе практичне значення, наприклад, при вирішенні питання про порушення кримінальної справи або притягнення в якості обвинувачуваного, тим більше, що багато людей вважають, що у "звичайній" обстановці згвалтування неможливе.

Заслуговує на увагу точка зору щодо цього питання T. and H. Schwendinger, з позицією яких ми загалом погоджуємося.

¹⁴⁷ Там само.

Неможливість сексуального насильства над жінкою зазначені автори називають міфом, що популярний не тільки серед обивателів, а й серед лікарів, адвокатів, поліцейських, які вважають, що потерпіла мала можливість вибору, а тому несе моральну відповідальність за те, що піддалася гвалтівникові.

Такі погляди поширені й серед деяких учених. Антрополог Маргарет Мід (1969 рік) зазначає: “У цілому, у рамках однієї однорідної соціальної структури нормальний здоровий чоловік не може зґвалтувати нормальну здорову жінку”. Отже, середня жінка, яка стверджує, що була зґвалтована середнім чоловіком, вигадує. Цього б не сталося, якби вона добровільно на це не погодилася. Моріс Плосков (1962 рік), автор книги “Секс і закон”, також звертає увагу на такі атрибути, як сила і фізичний стан. Він вважає, що акт зґвалтування не може бути вчинений одним чоловіком над дорослою жінкою з міцним здоров’ям і достатньою силою. Таким чином, ці автори стверджують про неможливість зґвалтування сильної і здорової жінки, допускаючи таку можливість стосовно несильної і нездорової.

T. and H. Schwendinger, оцінюючи ці погляди, зазначають, що особи, які не вчиняли зґвалтування, мають тенденцію порівнювати його з природними статевими зносинами, що ґрунтуються на добровільній участі сторін без застосування сили¹⁴⁸.

Не можна не враховувати вплив таких чинників, як параліч жертви під дією страху, раптовість нападу гвалтівника, а також імовірність поранення або смерті, що призводить до нездатності чинити опір злочинцеві. Параліч жертви під впливом гвалтівника тісно пов’язаний зі ступором або гіпнозом. Нерухомість нагадує реакцію тварини на появу хижака, як вважають психологи С.Д. Суареш і Г.Г. Галон (1979 р.), які порівнюють параліч жертв нападу зі ступором тварин перед атакою: “Оскільки страх від хижацького нападу, контакт і скутість є загальними домінантами насильства і зниження рухливості, а також через те, що реакції жертв насильства часто ідентичні лінії поведінки “загіпнотизова-

¹⁴⁸ Див.: *Schwendinger T. and H. Rape and ihégalitév. U. S., Beverly Hills, – P. 240.*

них” тварин, можна зробити висновок, що ступор і параліч, викликані страхом перед гвалтівником, є тим самим феноменом”.

С.Д. Суареш і Г.Г. Галон зазначають, що на основі даного феномена можна пояснити відсутність опору з боку жертви. Ретроспективні дані, складені жертвами насильства, свідчать, що нездатність рухатися під час насильства відбувається через ступор жертви. Заяви, такі як “моє тіло все було паралізовано” або “моє тіло все обважніло” – це найбільш загальні стани, аналогічні повному моторному гальмуванню й мускульній скутості. Проста аналогія може бути неправильно з приводу рівності сил у багатьох ситуаціях насильства, в якому сексуальні мотиви часто змішані з агресивністю, садизмом і презирством до жертви.

Таким чином, не досить переконливими є висновки, до яких дійшов Д.В. Рівман: 83,1 % потерпілих були здатні до опору і тільки 16,9 % не могли протидіяти злочинцеві. Причинами є: фізична слабкість – 13,9 %, безпомічний стан, сон – 3 %. Однак не всі потерпілі чинили опір гвалтівникам, а тільки 70,5 %. Д.В. Рівман робить висновок, що стосовно 12,6 % потерпілих згвалтування стало наслідком того, що вони не чинили опір¹⁴⁹.

Виникає запитання: чи всім потерпілим від згвалтувань притаманна віктимність?

Під віктимністю, на наш погляд, можна розуміти два явища: незахищеність особи з боку держави, суспільства і мікрооточення від будь-яких злочинних зазіхань, у тому числі сексуальних, і її суб’єктивну схильність стати жертвою злочину, що послаблює здатність протистояти злочинцеві.

Перше не залежить або майже не залежить від потерпілого і пов’язане з недоліками в діяльності правоохоронних органів, недостатнім реагуванням громадськості, громадських організацій і мікрогруп на можливі або вже вчинені аморальні й неправні дії.

Друге явище більш складне і, очевидно, містить у собі (маючи на увазі тільки згвалтування):

¹⁴⁹ Див.: Ривман Д.В. Указ. праця. – С. 52.

1) тим чи іншим чином виражені психологічні (індивідуально-психологічні й соціально-психологічні) вади особи, що призводять до її віктимогенної деформації;

2) біофізичні властивості людини, обумовлені віком (насамперед серед малолітніх і осіб похилого віку);

3) психопатологічні особливості, пов'язані з психічними аномаліями і хворобами, викликаними соматичними захворюваннями психопатологічного розвитку.

Ті й інші породжують особливий патопсихологічний стан індивіда, тобто його психологічну специфіку. Звичайно, і біофізіологічні властивості формують відповідні психологічні риси. Здається, що всі ці внутрішні чинники визначають суб'єктивну схильність стати жертвою сексуального насильства і послаблюють здатність жінки протистояти злочинцеві. Вони можуть реалізовуватися як в аморальній, так і необережній, необачній її поведінці.

Два визначених явища тісно пов'язані одне з одним, особливо на рівні практики. Наприклад, зрозуміло, що жінка з підвищеною віктимністю, з послабленими індивідуальними здібностями чинити опір гвалтівникові повинна стати об'єктом особливої уваги з боку держави й суспільства, найближчого соціального оточення. Але очевидно й інше: значна кількість жінок, яким не притаманна віктимність, зазнала насильства, і в цьому провина держави й суспільства в їх незахищеності особливо велика. Це, насамперед, стосується підлітків, розумово відсталих тощо.

Таким чином, незахищеність потерпілої є зовнішньою, об'єктивною умовою, а суб'єктивна схильність, якщо вона є, – внутрішньою причиною того, що вона стала жертвою насильства. Зрозуміло, що до цих чинників потрібно додати причини, що “укладені” в самому злочинці, умови, що сформували ці причини і сприяли їх виявам у ситуації вчинення злочину.

Які ж ті психологічні вади особистості жінок, що можуть сприяти їх неналежній поведінці? Про дану проблему свідчать дані, отримані нами шляхом вивчення матеріалів комплексних

судових психолого-психіатричних експертиз. У нашій вибірці переважно більшість склали неповнолітні й особи віком від 18 до 20 років. Тому необхідно зробити виправлення на психологічні особливості, обумовлені їх віком.

Вивчення показало, що головною психологічною рисою цієї групи потерпілих є підвищена сугестивність, пасивне підкоряння, психологічна інфантильність. Вони погано орієнтуються в нових ситуаціях, виявляють сповільненість при орієнтуванні в них і водночас не можуть належним чином прогнозувати розвиток подій, у тому числі пов'язаних із власною поведінкою.

Значно більшу віктимогенну схильність мають жінки, які страждають олігофренією. Вивчення даного експертного матеріалу дозволяє вважати, що властиві їм труднощі осмислення нової інформації, малий запас знань, конкретність і примітивність суджень, порушення критики, недостатні прогностичні здібності сприяють тому, що вони стають жертвами насильства. Серед дівчат-підлітків, які зазнали сексуального насильства, звертають на себе увагу ті, в яких спостерігається деяке інтелектуальне зниження, що не досягає слабоумства, а також педагогічна занедбаність, не відповідний віковий запас знань.

Ми вважаємо, що при провокуючій поведінці потерпілої зазвичай з її боку має місце будь-яка сексуальна гра, зміст і значення якої усвідомлюються далеко не завжди. Така гра особливо характерна для тих випадків, коли майбутня жертва допускає ці дії на самоті з чоловіком, його пещення, певну атмосферу в ситуації, що склалася, але при цьому вона не бажає вступати в інтимний зв'язок. Однак, як правило, чоловік не розуміє цього, намагається пояснити поведінку жінки іншими причинами. Застосування насильства для подолання її опору іноді може бути розцінене як осуд подібних учинків потерпілої.

У певної кількості жертв насильства з названою поведінкою є мазохістські тенденції. Уперше термін “мазохізм” (від імені австрійського письменника Захер-Мазоха, який відобразив це явище у своїх романах) ввів у науку видатний європейський психіатр ХІХ століття Р. Краффт-Ебінг. Під мазохізмом учений ро-

зумів пасивне терпіння болю, жорстокості для отримання сексуального задоволення.

На думку Фореля, нахили до мазохізму в жінки криються в її нормальному статевому почутті відповідно до її нормальної пасивної ролі. “Жінка, – писав А. Форель, – не любить слабкого, покірного чоловіка, їй потрібний сильний володар, на якого вона могла б дивитися з повагою. Нормальним жінкам подобається, щоб чоловіки не дуже багато радилися з ними, не вагалися і не сумнівалися б, а рішуче наказували і, взагалі, поводитися трохи владно”. Садизм – активна, а мазохізм – пасивна форма альголагини (від грец. *algos* – біль і *lagneia* – похоть).

Подібні пояснення психологічного характеру про природу мазохізму в жінок наводить А.М. Свядоц. Він зазначає, що в генезисі мазохістських тенденцій у жінки в одних випадках можуть відігравати роль прояви інстинктів сексуального підпорядкування, сексуальної віддачі себе. Переживання почуття безпорадності, покірності, нездатності до опору виступає на передній план мазохістських переживань. Деякі мазохістки отримують задоволення, коли їх зв’язують, інші бажають повної покірності – щоб об’єкт любові ображав їх, бив, змушував валятися в ногах. В інших випадках грубе звертання, побої, пов’язані з уявленням про чоловічу силу, мужність, отримують позитивну оцінку й розвивають мазохістські потреби. Почуття болю може поширюватися, викликаючи статеве порушення й переживання, якщо при цьому біль не занадто сильна. В основі мазохізму може також лежати і виникнення умовно-рефлекторного зв’язку між почуттям болю і сильним статевим порушенням¹⁵⁰.

І.С. Кон, посилаючись на зарубіжні дослідження, наводить такі дані: мазохістські фантазії (бути об’єктом насильства) частіше трапляються в жінок – 21 %, на відміну від чоловіків – 11 %¹⁵¹.

¹⁵⁰ Див.: Свядоц А.М. Женская сексопатология. – 3-е изд. – М., 1988. – С. 119.

¹⁵¹ Див.: Кон И.С. Введение в сексологию. – 2-е изд. – М.: Медицина, 1989. – С. 226.

Сутність нашого припущення полягає в тому, що жінки з мазохістськими тенденціями прагнуть, зазвичай несвідомо, бути об'єктом насильства, приниження, брутальності, знуцання, жорстокості з боку чоловіків, отримуючи сексуальне задоволення від заподіюваного фізичного болю або психічного насильства і пов'язаних з ними переживань. Цим можна пояснити й необережну поведінку деяких жінок, які опиняються в обстановці, коли напад на них досить імовірний, наприклад, у безлюдних, темних місцях. Показово, що вони часто не можуть зрозуміло пояснити, чому потрапили в ці місця. Але внаслідок заподіяння бажаного болю і приниження у деяких з них, на нашу думку, проявляються внутрішні соціальні механізми реагування на чоловіче насильство, переживання з приводу того, що інші можуть довідатися про цю подію, засудити їх тощо. Саме це може штовхати їх на звернення до правоохоронних органів з проханням покарати гвалтівника.

У зазначених випадках необхідно, напевно, дотримуватися певної обережності при вирішенні питання про притягнення чоловіка до кримінальної відповідальності. Необхідним, на нашу думку, є проведення комплексних судових психолого-психіатричних експертиз потерпілих, скурпульозний аналіз і об'єктивна оцінка події загалом, його окремих деталей. Основна проблема полягає в тому, що в подальшому жінка з мазохістськими тенденціями чинить опір не тому, що не хоче вступити у статевий контакт, а тому, щоб шляхом опору викликати насильство і таким чином отримати сексуальне задоволення, причому це відбувається в неї на несвідомому рівні.

Для зведення даних правоохоронних органів наведемо перелік приводів і причин звернення до них із заявами про вчинені зґвалтування, коли вони фактично не мали місця. У цих випадках обвинувачення в зґвалтуванні потерпілими використовується для вирішення своїх соціальних проблем, не пов'язаних із сексуальною недоторканністю. Наприклад, на практиці трапляються випадки, коли жінка обвинувачує у зґвалтуванні свого колишнього чоловіка з метою позбавлення його прописки на займаній ними

житловій площі й уникнення розділу і примусового розміну квартири. Найпарадоксальнішими є ті випадки, коли твердження жінки про зґвалтування визначається її бажанням отримати матеріальні блага від державних органів, наприклад, квартиру, пенсію по інвалідності тощо. Таким прагненням, на наш погляд, сприяє правова непоінформованість населення. Це особливо виявляється тоді, коли жінка, граючи роль жертви, припускає, що це може прискорити, наприклад, одержання нею квартири. Нерідко заяви про зґвалтування подаються з метою примусу іншої сторони до вступу в шлюб. При цьому також позначається правова непоінформованість, оскільки кримінальні справи про зґвалтування не можуть припинятися за заявами потерпілих.

Іншим мотивом обвинувачень у зґвалтуванні може бути помста з боку жінки на ґрунті ревнощів. Трапляються навіть такі ситуації, коли інсценування зґвалтування здійснюють з метою уникнення адміністративного стягнення, прагнучи таким чином зберегти своє місце проживання.

Дівчата можуть грати роль потерпілої від зґвалтування з метою пояснення для нареченого або батьків відсутності невинності. Подібними є випадки, коли жінка таким способом намагається пояснити наявність у неї вагітності або виправдати в очах родичів і знайомих вчинений нею аборт. Іноді жінку примушують до подачі заяви про зґвалтування чоловік або родичі, які довідалися про факти статевої близькості.

У злочинах, спрямованих проти особи, жертва як особа виступає завжди не у вигляді об'єкта, а як матеріальний субстрат (тіло і психіка) – у вигляді предмета замаху. Отже, при сексуальних убивствах жертва виявляє себе в кримінологічній характеристиці як елемент, що відображає ознаки об'єкта злочину; як свідомий і активний елемент кримінальної ситуації, що є невід'ємним елементом механізму злочину й обстановки його вчинення.

Наслідки замаху відображаються і виявляються на тілі й у психіці жертви. Як матеріальний субстрат жертва відображає зовнішні впливи навколишнього середовища, у тому числі дій

злочинця. Характер заподіяних слідів замаху, що є на тілі й у психіці потерпілого (при замаху на сексуальне вбивство), може вказувати не тільки на ознаки знаряддя злочинного діяння, а й на суб'єктивні якості, навички, риси характеру винного (жорстокість, садизм, велика фізична сила, наявність навичок у певній галузі діяльності тощо).

У кримінологічній характеристиці сексуальних злочинів дані про потерпілого мають важливе значення. Володіючи даними про фізичні, психічні й соціальні ознаки потерпілого, слідчий у ході розслідування може створити приблизну модель особи, яка сприяє висуненню версії про обставини, мотиви злочину, про особу злочинця.

Отже, при сексуальних злочинах доцільно збирати такі відомості про особу потерпілого: вік, стать, фізичні особливості, сімейний статус, соціальна адаптованість, інтелект, взаємовідносини, успішність у навчальному закладі (місці праці), стиль життя і недавні зміни в стилі життя, особливості особи й темпераменту, манера поведінки, місце проживання (попередні й останні), репутація вдома і на роботі, історія хвороби (фізичні і психічні особливості), особисті звички (вживання алкоголю, наркотиків), соціальні звички, захоплення, пристрасті, товариші й вороги тощо.

Важливість даних про потерпілих у кримінологічній характеристиці злочинів пояснюється двома обставинами: певна вибірковість у діях злочинця свідчить про взаємозв'язок між особливостями особи злочинця і потерпілого; наявність зв'язку між злочинцем та потерпілим впливає на мету, мотив, місце, час, способи вчинення і приховання злочину.

Жертва сексуального злочину пов'язана зі всіма компонентами кримінологічної характеристики даної категорії злочинів. Однак найбільший інтерес становить її зв'язок зі злочинцем, адже він дозволяє розробляти рекомендації, що забезпечують безпосередній "вихід" на особу злочинця. Взаємозв'язки жертви і злочинця різноманітні і прослідковуються по лінії спільності їх персонографічних, морально-психологічних, поведінкових, ці-

льових, мотиваційних, просторово-часових та інших характеристик і відносин.

Статеві-вікові особливості й освіта жертви можуть виступати як індикатори, що вказують на групу осіб, в яких можливе перебування злочинця й очевидців. Залежно від указаних ознак особа виявляє себе у сферах службової, інтимної, побутової та іншої діяльності. Аналіз кримінальних справ про сексуальні злочини дозволяє виділити три рівня спілкування жертви й сексуального злочинця: 1) побутове та інше її оточення; зв'язки жертви зі злочинцем є постійними і досить міцними; 2) периферія побутового та іншого оточення, зв'язок з цим оточенням відрізняється ситуаційністю, інерційністю й епізодичністю; 3) оточення будь-якої особи, зв'язки з яким визначаються не міжособовими відносинами, а просторово-часовими та іншими рамками. Для цих зв'язків характерна випадковість їх перетворення у відносини. Пошук сексуального злочинця повинен здійснюватися по лінії переходу від дослідження найближчого зрізу до дослідження наступних рівнів оточення. При цьому до них слід підходити, як до чогось даного на момент вчинення злочину, тому що рівні оточення динамічні, залежно, насамперед, від змін вікового й освітнього параметрів особи. Наприклад, у школярів найближчим оточенням є однокласники. Зі вступом до інституту найближчим оточенням стають однокурсники, а однокласники згодом переходять у розряд периферійного оточення.

У теоретичному та практичному аспекті однією з важливих класифікаційних засад створення кримінологічної типології сексуальних злочинців є зміст взаємозв'язків “жертва – злочинець”. Відповідно до них жертв сексуальних злочинів доцільно поділяти на чотири групи:

1) особи, які перебувають із сексуальним злочинцем в інтимних, родинних стосунках та інших досить близьких (кум, вітчим, племінник тощо);

2) жертви, різноманітні стосунки яких із сексуальним злочинцем розвиваються на ґрунті особистого знайомства в рамках здійснення службової, суспільної та іншої діяльності;

3) жертви, стосунки яких із сексуальним злочинцем формуються на ґрунті випадкового знайомства. Переважна більшість осіб цієї групи будувала свої взаємини зі злочинцем на ґрунті спільного вживання алкогольних напоїв і вступу в інтимний зв'язок;

4) потерпілі, взаємозв'язок яких із сексуальним злочинцем не був матеріалізований двосторонніми стосунками до моменту замаху, а контакти зі злочинцем виникли у зв'язку із вчиненням злочину.

Важливим у кримінологічному аспекті є поділ взаємозв'язків жертви й сексуального злочинця залежно від їх характеру. Аналіз кримінальних справ про сексуальні злочини дозволяє розрізнити дружні, нейтральні й неприязні стосунки, а також їх відсутність до злочинного результату.

Взаємозв'язок жертви і злочинця здійснюється не тільки в рамках особистих, а й морально-психологічних характеристик. Важливим компонентом інтегративної морально-психологічної характеристики будь-якої особи є її соціальна настанова, що має сукупність різноманітних ознак. Серед них першочергове кримінологічне значення мають дані про ставлення до сім'ї і праці, про негативні і позитивні інтереси, судимості тощо.

Негативні споживчі інтереси жертви і злочинців двох статей і різного віку зводяться переважно до зловживання спиртних напоїв, а іноді й до збочених сексуальних зв'язків (гомосексуалізм, груповий секс, взаємна мастурбація тощо).

За віковими категоріями, відповідно до проведеного нами дослідження, потерпілі від вчинення зґвалтувань розподілилися таким чином: до 18 років – близько 1 %; від 18 до 25 років – 44 %; від 25 до 35 років – 41 %; від 35 до 45 років – 13 %; більше 40 років – понад 1 %.

Зґвалтування неповнолітньої розглядається чинним кримінальним законодавством як злочин, учинений за обтяжуючих обставин. Це пояснюється тим, що зґвалтування неповнолітньої, особливо малолітньої, завдає значної шкоди здоров'ю, глибокої психічної травми, порушує її нормальний фізичний розвиток.

Проведений аналіз свідчить, що потерпілі до 12 років становлять близько 18 %, від 12 до 14 років – 16 %, від 14 до 16 років – 24 %, від 16 до 18 років – 42 % від загальної кількості неповнолітніх, які були зґвалтовані. Із загальної кількості потерпілих неповнолітні становлять близько 42 %. Серед осіб, які були зґвалтовані підлітками, неповнолітні потерпілі становлять 54 %, з яких третина – були малолітніми.

Найбільше таких злочинів вчиняється тільки неповнолітніми, а також тими неповнолітніми, якими керують дорослі (або за їх участю). Із загальної кількості групових зґвалтувань злочини, які вчинили неповнолітні, становлять близько 74 %. Здебільшого мала місце попередня домовленість про їх учинення.

Як свідчить проведений аналіз, щодобово в Україні реєструється три зґвалтування або замаху на нього. Понад 31 % їх вчиняється у квартирах, 11 % – у нежилых приміщеннях, 18 % – на вулицях та у дворах, 13 % – у парках, 21 % – у лісосмугах, підвалах та безлюдних місцях. Близько 73 % – у стані алкогольного сп'яніння, у 70 % випадків стосовно жертв застосовувалися погрози, використання безпорадного стану потерпілих осіб мало місце в 14 % випадків.

При вчиненні 34 % зґвалтувань злочинці використовували безпорадний стан неповнолітніх. У 44 % випадків злочинці не змогли закінчити злочин, тому що його було попереджено в момент замаху або вчинення.

Непоодинокі випадки, коли при вчиненні зґвалтувань активну участь брали жінки. Вони вчиняли насильницькі дії до потерпілої особи з метою паралізування її опору і забезпечення можливості чоловіку вчинити статевий акт. Іноді жінки самі вчиняють зґвалтування. За період, що аналізується, було виявлено 97 жінок, причетних до вчинення зазначених злочинів.

Потерпілих можна поділити на дві групи: 1) жінки, які не усвідомлювали свою поведінку або неадекватно оцінювали ситуацію; 2) жінки, поведінка яких є усвідомленою або несвідомою сексуальною грою, в яку втягує чоловік. До другої групи належить переважна більшість потерпілих. Приклади подібної гри

можуть траплятися на дискотеці, коли жінка своєю поведінкою і виглядом спонукає конкретну особу запросити її на танець, але, отримавши запрошення, відмовляється від нього. У багатьох випадках гра має й інші наслідки – поведінка жінки переконує у своїй готовності до інтимної близькості, але в останній момент своєю відмовою завдає чоловіку емоційного удару. Усвідомленою або підсвідомою метою жінки є психологічне задоволення, одержуване від емоційних страждань чоловіка і переживання ним почуття сексуальної неповноцінності. З боку жінки таку поведінку можна пояснити як психічний садизм. Якщо ситуація цим вичерпується, то не настає жодних юридичних наслідків. Однак у низці випадків чоловік сприймає відмову від близькості як кокетство або небажання залишатися в психологічному програші і примушує жінку до вчинення статевого акту, позбавляючи її запрограмованої “винагороди”. Після цього жінка обвинувачує чоловіка в зґвалтуванні і все таки отримує психологічне задоволення від чоловічої поразки. Іноді, щоб отримати моральне право на помсту, жінка провокує чоловіка на образи й агресію ¹⁵².

Популярними об’єктами безпідставних обвинувачень у зґвалтуванні сьогодні в Україні є заможні люди – успішні підприємці і бізнесмени. З одного боку, метою може бути шантаж “гвалтівника” і одержання “жертвою” грошей, з іншого – дискредитація і тюремне ув’язнення підприємця в інтересах його конкурентів. У цьому випадку саме конкуренти є організаторами підставної “постраждалої” і подальших обвинувачень, від них вона й отримує матеріальну винагороду.

11.2. Причини та умови вчинення злочинів, пов’язаних із сексуальним насильством

Статевий потяг – не єдиний мотив розглянутого злочину і не завжди головний. Мотивацією злочину є й інші спонукання, характерні для агресії, – ворожнеча, презирство, помста, самотвердження, престижні розуміння тощо. Неповнолітні сексуальні

¹⁵² Див.: Чуприков А.П., Цуртык Б.М. Общая и криминальная сексология: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2002. – С. 245.

злочинці діють зазвичай групами, деякі члени яких беруть участь у нападі переважно з цікавості й для демонстрації своєї дорослості і чоловічих якостей¹⁵³.

До причин та умов вчинення вищезазначених злочинів належать такі.

1. Вчинення сексуального насильства пов'язано не стільки з недоліками в галузі загальноосвітньої, культурної і професійної підготовки, скільки з недоглядами у сфері морально-статевого виховання людей, переважно молоді¹⁵⁴. Нині не приділяється належна увага вихованню культури поведінки і стосунків, боротьбі з проявами брутальності, цинізму, з поширенням пияцтва та інших негативних традицій проведення дозвілля. Недостатньо уваги приділяється і питанням статевого виховання, формування поваги до достоїнства жінки¹⁵⁵.

2. Специфічну роль відіграють приклади сексуальної поведінки, що порушують загальноприйняті норми (наприклад, учинення статевих актів у присутності дітей, безладне статеве життя), а також поширення цинічних поглядів стосовно жінки і статевих відносин.

3. Розбещуючий вплив старших за віком є однією з причин вчинення зґвалтувань підлітками. Цей вплив, як правило, позначається в процесі формування неповнолітньої особи і рідше – у момент вчинення нею злочинів. Бездоглядність підлітків у період їх статевого дозрівання здійснює винятково негативний вплив на стан статевої злочинності¹⁵⁶.

4. Проблема вчинення злочинів на сексуальному ґрунті тісно пов'язана з проблемою криміногенної ролі вживання спиртних напоїв, його впливу на сферу сексуальних стосунків. Близько

¹⁵³ Див.: *Зелинский А.Ф.* Криминальная психология: Науч.-практ. изд. – К.: Юринком Интер, 1999. – 237 с.

¹⁵⁴ Див.: *Курс советской криминологии. Предупреждение преступности* / Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 189–190.

¹⁵⁵ Див.: *Криминология* / Отв. ред В.К. Звирбуль. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 247.

¹⁵⁶ Див.: *Андреева Л.А.* О некоторых обстоятельствах, способствующих половым преступлениям несовершеннолетних, и мерах их предупреждения // *Вопр. борьбы с преступностью.* – М., 1969. – Вып. 10. – С. 108–113.

80 % злочинів на сексуальному ґрунті вчиняється особами, які перебувають у стані сп'яніння.

5. При вчиненні зґвалтувань винні керувалися, насамперед, хуліганськими спонуканнями. Це підтверджується як обставинами, що сприяють вчиненню злочину, так і тим фактом, що понад 70 % цих злочинів вчинено групою неповнолітніх. Відбувається це тому, що спонукаючим фактором вчинення зґвалтувань здебільшого є хвастощі, прагнення показати себе дорослим перед товаришами, героїзм.

6. Легковажна поведінка потерпілих від статевих злочинів або сприятливі обставини для реалізації домагань (розпиття спиртних напоїв з малознайомими особами у випадкових місцях, прийняття їх пропозиції про відвідування квартири у вечірній або нічний час тощо) викликає в злочинців думку про “природність” їх домагань інтимної близькості¹⁵⁷.

В.С. Мінська, вивчаючи кримінальні справи про зґвалтування, дійшла висновку, що 29 % таких злочинів спровоковані неправомірною або іншою аморальною поведінкою потерпілих або вчинені при їх сприянні, 42,5 % майбутніх жертв перед нападом на них розпивали спиртні напої з майбутніми злочинцями, у чому і виявилась аморальна поведінка перших¹⁵⁸.

7. Прагнення задовольнити свої еґоїстичні інтереси, уявлення деяких чоловіків про себе як про істот, які мають ледве чи не від природи переваги над жінками, що вони мають право домогтися своїх цілей стосовно жінок, зведення статевих стосунків до суто фізіологічного акту. Подібні уявлення досить живучі, тому що звернені до самих низинних інстинктів. До того ж установка особи, яка вчиняє злочини на сексуальному ґрунті, у низці випадків має хуліганський характер: прагнення “розважитися”,

¹⁵⁷ Див.: Дремова И.А. Вопросы мотиваций преступлений несовершеннолетних (по материалам уголовных дел по ст. 117 УК РСФСР) // Вопр. борьбы с преступностью. – М., 1971. – Вып. 14. – С. 106–114.

¹⁵⁸ Див.: Минская В.С. Криминологическое и уголовно-правовое значение поведения потерпевших // Вопр. борьбы с преступностью. – М., 1997. – Вып. 16. – С. 9–26.

виявити своє “Я” саме шляхом приниження інших людей, цинічного знущання над ними ¹⁵⁹.

8. Нерівність винних перед законом. Так, 85,3 % опитаних вважають, що законодавством України і правозастосовчою практикою не забезпечується рівність перед законом громадян щодо притягнення до відповідальності за сексуальні злочини високопосадових осіб та осіб з високим матеріальним становищем.

9. Відсутність довіри громадян. Щодо кримінально-правової та кримінологічної політики України, характеру ситуації, що склалася в країні, 73,6 % опитаних вважають, що в суспільстві зростає недовіра громадян щодо державного захисту їх прав, інтересів, а також незадоволення діяльністю правоохоронних органів.

Статеве насильство справедливо розцінюється як грубі, цинічні, навіть *руйнівні* дії, що, проте, породжуються глибинними, найтоншими, зазвичай психотравмуючими переживаннями й емоціями, зміст яких здебільшого не охоплюється свідомістю особи. Винні в зазначених злочинах дуже рідко здатні чітко пояснити, чому вчинили такі діяння, у чому полягає смисл, значення цих дій для них. Зрозуміти, яке суб’єктивне завдання вирішує людина, яка вчиняє ті чи інші кримінально карані вчинки, – завдання нашого дослідження.

Практика наукових досліджень переконливо показує, що з’ясувати внутрішні причини насильницької сексуальної поведінки за допомогою тільки соціологічних методик фактично неможливо. Наприклад, вчинення статевих актів у присутності дітей не можна назвати переконливою причиною зґвалтувань. Такі акти в сільській місцевості й нині досить поширені, що може породжувати як цинічне до них ставлення, так і байдужість, призвести до невротичних розладів тощо. Водночас є підстави вважати, що рівень зґвалтувань у містах вищий ніж у сільській місцевості, оскільки там вищий рівень латентності.

¹⁵⁹ Див.: *Блиндер Б.А.* Уголовно-правовая охрана свободы и достоинства женщин // Науч. тр. – Ташкент: Изд-во Ташкент. ун-та, 1970. – Вып. 370.

Проблема зґвалтувань тісно пов'язана з проблемою криміногенної ролі вживання (а точніше – зловживання) спиртних напоїв. 80 % зґвалтувань вчиняється особами в нетверезому стані. Однак серед усіх, хто перебував у нетверезому стані, лише невелика кількість вчинила насильницькі сексуальні злочини.

Непереконливим є твердження, що при вчиненні зґвалтувань винні, насамперед, керуються хуліганськими спонуканнями. Очевидно, настав час відмовитися від використання в науці поняття “хуліганські спонукання” для пояснення явищ, незрозумілих дослідникові. Ми не погоджуємося з точкою зору, що неналежна, навіть аморальна поведінка потерпілих може виступати як причина зґвалтувань. Така поведінка може розглядатися лише як умова, що сприяє вчиненню цих злочинів.

Якщо уявити особу, яка була в дитинстві свідком статевих зносин, а пізніше – цинічних висловлювань стосовно жінок, які зазнали згубного впливу буржуазної пропаганди, зловживали спиртними напоями, що не був об'єктом спрямованого виховання в навчальних закладах і трудових колективах, то є зрозумілим, чому ж вона вчинила саме зґвалтування. Можна уявити собі тисячі людей, які виховувалися в неналежних умовах, мають негативно оцінювані якості або неналежним чином поведуться в суспільстві, проте не вчиняють настільки тяжких злочинів. Необхідно встановити конкретні мотиви зґвалтувань, зрозуміти, чому дана особа за даних обставин вчинила даний вчинок, а не будь-який інший. Адже будь-яка ситуація містить безліч варіантів виходу з неї, однак винний обирає лише той, що має протиправний характер. Тому виникає запитання: чому він обрав саме протиправний варіант? Сказати, що це відбувається тому, що ця особа так створена, по суті, нічого не сказати. Тому ми спробуємо розкрити ті внутрішні, суб'єктивні детермінанти, що призводять саме до зґвалтувань.

Водночас не можна заперечувати криміногенне значення недоліків у виховній роботі, у тому числі в статевому вихованні, ролі пияцтва, цинічних, примітивних поглядів на міжстатеві відносини та інших негативних явищ, що сприяють зґвалтуванням.

Ці явища мають бути об'єктом попереджувального впливу, але варто розглядати їх не як причини, а як умови, що сприяють вчиненню зазначених злочинів.

Багато сексуальних злочинців сприймають жінок як нижчих істот, бажання яких для них нічого не варті, які зобов'язані робити все те, що забажає чоловік. Свої стосунки з жінками вони зводять лише до фізіологічних актів. Із конструктивних позицій ціннісно-нормативні концепції успішно досліджував А.Р. Ратінов і його прибічники. Не викликає сумнівів, що в сексуальних злочинців не сформоване уявлення про цінність волі, достоїнства і статевої недоторканності жінок. Насильницькі дії і є свідченням цього.

Цікавим є підхід до пояснення причин сексуальних злочинів Г.В. Антонова-Романовського. Він вважає, що специфіка соціальної обумовленості зґвалтувань, у порівнянні з іншими несексуальними насильницькими злочинами, пов'язана з особливостями деяких сексуальних субкультур, які мають достатню внутрішню єдність сукупності сексуальних норм, що властиві визначеним соціальним групам. Найкриміногеннішими є ті сексуальні норми, що спричиняють відсутність духовної близькості між сексуальними партнерами, зневажливе ставлення до жінки. Сексуальні норми, що допускають насильство, не мають широкого поширення. Зазвичай вони пов'язані з менш вираженими формами прояву неповаги до особистості жінки. Криміногенність більшості негативних сексуальних норм полягає не в тому, що вони допускають пряме насильство над жінкою. Зґвалтування зазвичай є порушенням більшості норм, властивих конкретній субкультурі.

Таким чином, причини вчинення подібних злочинів як актів індивідуальної поведінки повинні розглядатися на психологічному, точніше патопсихологічному рівні, якщо є в наявності психічні розлади. Тільки цей рівень (і застосування відповідних методик) дає можливість встановити мотиви сексуальних злочинів, належним чином пояснити їх. Мотив, у якому містяться суб'єктивні, внутрішні причини поведінки, – категорія психологічна, а не юридична, соціологічна, медична, економічна тощо.

Наша концепція причин сексуальних злочинів, що ґрунтується на мотивації цих злочинів, може бути названа компенсаторною теорією, оскільки має місце спроба компенсації індивідуально-психологічних дефектів особи, що реалізується в злочинній поведінці. Інакше кажучи, виявляється прагнення, як правило не-свідоме, компенсації цих дефектів, що детермінує сексуальний насильницький злочин. І саме ці дефекти визначають той факт, що особа вчиняє насильство, а не вирішує іншим чином суб'єктивно сприйману й оцінювану власну життєву ситуацію.

Суб'єктивні причини сексуальних злочинів, насамперед, пов'язані з особливостями уявлення злочинця про самого себе. У цьому аспекті злочин є спробою змінити наявне, нерідко психотравмуюче уявлення про самого себе, що здебільшого особою не усвідомлюється, і таким чином підвищити власне самосприйняття.

Людина не може внутрішньо, на психологічному рівні сама себе не сприймати або не прагнути до цього. І проблема, пов'язана з генезисом компенсаторної поведінки, розвитком і вираженням її різних форм, виникає в першому варіанті в тому випадку, якщо особа не сприймає себе такою, якою вона є. Несприйняття, насамперед, виявляється в певному негативному емоційному ставленні до самого себе. Але в деяких випадках, що характерно для сексуальних насильників, як їй здається (цей момент також здебільшого є неусвідомленим), сприймає себе за деяких специфічних умов, що є породженням нею "Я"-концепції. Наприклад, самосприйняття може бути здійснено, якщо підвищено або збережено її статус у неформальній групі, переборено, насамперед у психологічному аспекті, домінування протилежної статі, або здійснюється самоствердження в чоловічій ролі.

В інших випадках основою злочинної сексуальної поведінки є не прагнення до зміни власного уявлення про себе і таким чином підвищення самосприйняття, а суто захисні завдання. Насильство в цих випадках є формою захисту наявного уявлення про себе і самосприйняття від погрози, пов'язаної з визначенням суб'єктивно принижуючого злочинця поведінкою жінки, яка за-

вдає удару по його самосприйняттю і оцінці себе в чоловічій ролі. При цьому поведінка жінки об'єктивно зовні може і не бути такою. Крім того, вона може і не знати про це. Уявлення сексуального злочинця про себе будуються на тому, яким він уявляє себе в очах жінки.

Сексуальні вбивства й вбивства з ревнощів. Жорстокість при вчиненні “родинних” убивств може виступати як ціна самоствердження, протесту проти свого становища в даній родині. У стосунках із дружиною дії вбивці можуть бути реакцією на її спроби (часто ненавмисні й несвідомі) продемонструвати його сексуальну, еротичну неспроможність і таким чином знизити його самооцінку. Це одна із форм сексуального відторгнення, але її не слід розуміти вузько, лише як відмовлення від статевої близькості. Відторгнення коханої дружини є також проявом такого відвернення й може означати повну катастрофу для чоловіка в його соціально-психологічних зв'язках з оточуючим світом. Переживання стають ще хворобливішими, якщо дружина надала перевагу іншому чоловіку.

Зрада дружини й особливо її відторгнення сильно травмують чоловіків, що відрізняються некоммунікабельністю, замкнутістю. Втративши таким чином дружину, чоловік не тільки втрачає можливість задоволення фізіологічних потреб, а й головний канал зв'язку із середовищем. Позбавлений її підтримки, він починає відчувати високу тривожність і занепокоєння.

Убивство дружини укладається в логіку знищення об'єкта, що демонструє чоловіку його біологічну і соціальну неспроможність, захисту від можливих лих. Насправді ж ці лиха не мають підстав, проте головне, що вони здаються йому такими. От чому ситуації сексуального відторгнення (у широкому розумінні) можуть спричиняти найжорстокіші руйнівні дії, у результаті яких гинуть і ті, які не мають до цього жодного відношення, наприклад діти і сусіди.

Для багатьох сімейних конфліктів досить типова така ситуація: домінуюча, власна дружина і покірний чоловік, який у нетверезому стані компенсує свою підпорядкованість насильст-

вом. За таких стосунків чоловік не може жити без дружини, він звик, що саме вона вирішує найважливіші питання. Він бачить у ній свою матір і обирає її для себе як дружину саме з цієї причини, тобто практично продовжує з жінками ті стосунки, що склалися в нього ще в дитинстві з матір'ю. Жіноча опіка йому необхідна, але водночас він намагається від неї позбутися, як намагався це робити ще дитиною і юнаком, коли жив з матір'ю. З іншого боку, дружина, власна по натурі, обирає собі за чоловіка людину, яким вона може командувати, але звичайно її вибір теж здійснюється на несвідомому рівні. Вона не може жити, не маючи в підпорядкуванні чоловіка, це для неї життєва необхідність. Таким чином, чоловік і жінка сковані одним ланцюгом ворожнечі й ненависті й водночас не можуть жити один без одного. Ланцюг обривається за допомогою насильства, коли одна зі сторін порушує сформовану конфліктну рівновагу.

Серед звалтувань, учинених з особливою жорстокістю, виділяються ті випадки, коли злочинець раптово нападає на жінку зазвичай ззаду. Це відбувається в темний час доби на вулиці, у під'їзді, сквері тощо. Злочинець намагається силою, наприклад, шляхом жорстокого побиття або удушення, відразу ж зломити опір потерпілої. Звичайно такі сексуальні злочинці чекають жертву або шукають сприятливу ситуацію. Іноді жінку заздалегідь обирають, наприклад, у міському транспорті, непомітно спостерігають за нею й у сприятливий момент нападають. Проте зазвичай гвалтівнику практично неважливо, з ким він вступить у статевий контакт.

У деяких випадках потерпілій погрожують ножом, але досить рідко його використовують, як правило тоді, коли вона дуже активно чинить опір (ми не маємо на увазі серійні сексуальні вбивства). Здебільшого при раптових нападах жінка так налякана й приголомшена, переживає настільки могутній стрес, що нездатна чинити опір, тим більше якщо її жорстоко б'є фізично сильний чоловік.

Отже, можна виділити основні суб'єктивні чинники, властиві більшості сексуальних злочинців:

Психологічні властивості злочинця:

1) імпульсивність, порушення прогнозування наслідків своїх учинків, несприйняття соціальних норм і вимог, високий рівень тривожності, ригідність й афективність у поєднанні з поганою пристосованістю, відчуженням, дезадаптованістю;

2) несвідоме відчуття своєї неповноцінності у взаєминах із жінками, невпевненість у собі;

3) зниження можливості співпереживання, низький рівень самосвідомості, порушення сексуальної пристосованості й відсутність персоніфікації у виборі сексуального партнера;

4) прагнення до ствердження себе у взаєминах із жінками, сприйняття їх як потенційно агресивних, гнітючих, прагнучих до домінування.

Взаємозв'язок “жертва – злочинець”. Так, за словами засуджених, ініціатором вступу в статевий зв'язок є потерпіла, яка нібито не чинила опір. Такі випадки можуть траплятися на практиці, але зазвичай це не відповідає дійсності і є наслідком дії механізму психологічного захисту, унаслідок чого відбувається перетворення каяття за вчинений злочин, і злочинець стає ледве чи не жертвою обставин, що склалися. Потерпілій приписуються ті риси й мотиви поведінки, що насправді в неї були відсутні. Крім того, в описі фабули злочину засуджений перебільшує значення одних деталей і применшує інших, тому істина спотворюється, набуває іншого змісту. Злочинець сам починає вірити в те, що все відбувалося саме так, як він описує, а не інакше. Тому спроби “викриття в неправді” у таких випадках недоцільні.

Стосунки з батьками і в родині. Склад батьківської родини, характер батька й матері, їх взаємини, ставлення злочинця до батька і матері, сестер і братів. Стосунки з матір'ю, емоційне відвернення з її боку, ступінь їх близькості, а також склад власної родини злочинця, стосунки з дружиною, переважно сексуальні, з дітьми, ступінь близькості з ними, його неформальне (дійсне) становище в ній, тобто, визначення лідера в родині, його життєві плани, пов'язані з родинною, їх рівень регулювання поведінки, конфліктів у родині тощо.

Життєві цілі й цінності. Чому він віддає перевагу, якими шляхами може досягти успіху, чи є заборонені шляхи, життєві орієнтири тощо? Суб'єктивне значення його сексуального життя, стосунки з жінками. Зв'язок життєвих планів і цінностей саме з ними, роль жінки у його минулому житті. З'ясування причин цього.

Стосунки з жінками. Наскільки часто й успішно він спілкувався з дівчатами і жінками, чи були в нього любовні захоплення, у тому числі перша закоханість, чим вони закінчувалися, якщо травматично для нього, то чому. Проведення дозвілля (із чоловіками чи жінками). Пояснення його переваг. Стосунки з жінками в його індивідуальній історії: із сестрами та іншими родичками, шкільними подругами, знайомими по навчанню, роботі й у побуті. Наявність труднощів у встановленні контактів. Наявність конфліктів. Їх суть. Випробування почуття ревності, розчарування, суперництва, невдачі. Рівень задоволення його стосунками з жінками, із дружиною.

Наявність стосунків з друзями. Наявність переваги одному близькому другові або компанії, причини вибору приятеля – за визначеними особистими якостями, за спільними захопленнями, для звеселення тощо; ідеал справжнього друга й у чому він полягає, рівень впливу друзів у його житті, його роль у вчиненому злочині, особливо якщо це було групове зґвалтування. Наявність відчуття обділеності жіночою увагою, заздрість тим товаришам, які поводитися з жінками легко і впевнено, мали в них успіх.

Найбільш важкі події в минулому і сьогодні. Суть у чому вони полягали і реакція на них. Допомога оточуючих у цьому, їх наслідки, а також вплив на подальшу поведінку. Як часто про них згадує, які почуття у зв'язку з цим відчуває? Зв'язок цих подій зі вчиненим зґвалтуванням, їх вплив на стосунки з жінками тощо.

Ставлення до вчиненого злочину й факту засудження. Можливість сформулювання мотивів злочину. Ставлення до покарання як справедливого, якщо ні, то чому. Наявність почуття провини за вчинений злочин. У чому конкретно бачить свою про-

вину? Чи вважає кого-небудь ще винуватим у вчиненому злочині тощо?

Ставлення до потерпілої. Знайомство з нею, характер взаємин; характеристика, вік, зовнішність; події, що передують злочинові.

Порушення поведінки в минулому і сьогодні. Прогули на роботі, зловживання алкоголем і наркотиками, інші порушення адміністративних і дисциплінарних норм, вчинення аморальних вчинків тощо. Як вони були пов'язані із вчиненим злочином? Порушення режиму в місцях позбавлення волі, їх причини.

Робота й навчання до засудження. Де, скільки часу, ким працював або вчився, чи подобалася робота або навчання; взаємини з товаришами по службі, однокласниками тощо.

Плани на майбутнє. Відносно своєї родини, дійсної або майбутньої, трудової діяльності або навчання. Здатність урахувати досвід минулого, щоб правильно будувати свою поведінку і стосунки з жінками.

У результаті бесіди й вивчення матеріалів справи можна побудувати гіпотезу про мотиви вчиненого злочину і визначити психологічний тип засудженого. Це стане основою для підбору ефективних методик виправлення й перевиховання.

11.3. Заходи віктимологічної профілактики злочинів, що вчиняються на ґрунті сексуального насильства

Кримінологічна профілактика – це діяльність різних суб'єктів боротьби зі злочинністю, спрямована на своєчасне відвернення виникнення криміногенно небезпечних явищ, їх обмеження та усунення, створення достатнього захисту і безпеки особи від злочинних посягань.

Відрізнити профілактику злочинів від інших видів соціального управління необхідно за ознакою цілеспрямованості. «Саме ознака цілеспрямованості в постановці і вирішенні завдань відрізняє сферу кримінологічної профілактики від профілактичної дії найзагальніших процесів соціального розвитку, який здійснюєть-

ся у ході вирішення завдань більш широкого соціального значення»¹⁶⁰.

Профілактика соціально небезпечної сексуальної поведінки повинна починатися з усунення її причин. Попередження алкоголізму в батьків ще до зачаття дитини, охорона здоров'я вагітних, профілактика органічної поразки головного мозку в процесі пологів і з перших днів життя створюють передумови для правильного формування статевої сфери. Особливе значення в профілактиці аномальної сексуальної поведінки варто приділяти попередженню порушень психосексуального розвитку. У цьому розумінні важливі рання діагностика і своєчасне лікування психічних розладів, виявлення і медико-педагогічна корекція перекручування психосексуального розвитку на самих ранніх етапах. Проте статеве виховання не має бути спрямовано на розвиток асексуальності, тобто не можна придушувати феміністську поведінку дівчат і мускулістську поведінку хлопців, щоб не викликати компенсаторну гіпермускулістську поведінку. Колективні ігри й виховання повинні проводитися з урахуванням статі дитини. Необхідно навчити дітей спілкуванню з однолітками, у тому числі між дітьми різної статі, формувати високі моральні якості, попереджати спокушання дітей і підлітків.

У профілактиці сексуальної злочинності важливу роль відіграє родина, тому що тут формуються моральні властивості й відбувається становлення особистості. Несприятливий мікросоціум формує потенційно неправильну соціальну поведінку при сексуальній патології, психопатичному складі особи, при розвитку психічного захворювання зі статевою дезадаптацією. Родина хворого може як підтримати його при статевих розладах, так і стати психотравмуючим чинником, порушити його соціальну адаптацію, що може спричинити суспільно небезпечні дії.

Окремим профілактичним завданням є виявлення і залучення до лікування потенційно небезпечних осіб, для яких

¹⁶⁰ *Миньковский Г.М.* Предмет криминологической профилактики преступлений и некоторые проблемы ее эффективности // *Вопр. борьбы с преступностью.* – М., 1972. – Вып. 17. – С. 16.

характерні високий ризик вчинення сексуальних злочинів. До них, насамперед, варто віднести тих, хто страждає розладами статевого характеру і схильних до садизму, педофілії, некрофілії, некросадизму, ексгібіціонізму тощо. Ці патосексуальні особливості можуть бути виявлені як на доклінічному, так і на клінічному рівнях. Причому клінічне обстеження може як передувати докримінальній стадії, так і проводитись у випадках, коли особа вже реалізувала свій аномальний сексуальний потяг злочинним шляхом.

Оскільки парафілії, як правило, сприяють здійсненню злочинної діяльності, то профілактика в цьому випадку є доречною і вкрай необхідною. Профілактичні заходи поділяються на первинну і вторинну профілактику. Деякі дослідники, наприклад О. Бухановський, цілком обгрунтовано виділяють також третинну профілактику.

Первинна профілактика спрямована на осіб, які страждають парафілією на доклінічному етапі або на передкримінальній стадії клінічного етапу. Її метою є попередження кримінальної поведінки.

Мета вторинної профілактики – попередження повторних злочинних діянь особами, які вже вчинили сексуальні правопорушення, і таким чином запобігти рецидиву. Особливо важливо не залишити без уваги осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, де вони відбували покарання за сексуальні злочини. Ризик рецидиву зростає, якщо злочин був спрямований проти дітей або літніх осіб, якщо злочинець у в'язниці піддавався сексуальному насильству і приниженню людської гідності. Як правило, у цьому випадку, сексуальні рецидиви повторюються через 2–10 місяців з дня їх звільнення з місць позбавлення волі.

Первинна і вторинна профілактики передбачають психокорекцію і психотерапію, правову, трудову і сімейну реабілітації.

Головним завданням *третинної профілактики* є попередження серії злочинів, що вже вчиняються. Ця профілактична програма розрахована на важкі випадки і спрямована на осіб, засуджених за багатоепізодні злочини проти статевої недоторкан-

ності, осіб з ознаками “феномена Чикатила”, а також на незасуджених осіб, які вчиняють латентні серійні злочини і звернулися за допомогою. Ймовірно, кращою формою третинної профілактики є серйозне медикаментозне лікування, доповнене реабілітаційними заходами первинної і вторинної профілактики.

Діяльність з попередження насильницьких дій сексуального характеру потребує правової забезпеченості з метою надання необхідних гарантій законності в діяльності суб’єктів профілактики. Попередження злочинності вимагає соціальної й економічної обґрунтованості, відповідності розроблювальних і здійснюваних заходів фактичній наявності й тенденціям криміногенних процесів, явищ, ситуацій, можливостям вплинути на них за допомогою даних заходів.

Попередження злочинності неможливо без інформаційної забезпеченості, тобто наявності інформаційної бази профілактики, що обумовлює своєчасність і достатність одержання даних про стан суб’єктів профілактики, об’єктів профілактичного впливу, обсяги і напрями проведення профілактичної роботи.

Для прозорості профілактики необхідно зняти обмеження на публікацію даних про рівень, динаміку, структуру зареєстрованої злочинності, про судимість, діяльність правоохоронних органів, дані соціальної статистики та вибіркового досліджень, прогностичні оцінки. Усе вищезазначене надає кримінологам емпіричну базу для прийняття конкретних рішень щодо організації й удосконалення профілактичної діяльності.

У попередженні статевих злочинів, як було зазначено раніше, велике значення має встановлення причин, що обумовлюють їх вчинення. Для виявлення цих причин мають бути з’ясовані, у результаті проведення відповідних кримінологічних досліджень, по-перше, недоліки в умовах морального формування особи, які призводять до формування антигромадської установки, що згодом обумовлює вчинення статевих злочинів; по-друге, найбільш типові життєві ситуації, за наявності яких відбуваються насильницькі дії сексуального характеру; і, по-третє, умови, що сприяють їх вчиненню.

Головним у формуванні антигромадської установки, безперечно, є конкретне середовище, в якому відбувається розвиток особи. Водночас варто мати на увазі й те, що вплив зовнішніх умов на людину здійснюється не механічно, а відбивається на її психіці, характері й темпераменті. При розгляді питання про недоліки в умовах морального формування особистості необхідно акцентувати увагу на тому, яку роль у формуванні антигромадської установки відіграють психофізіологічні особливості даної особи.

Таким чином, попередження статевих злочинів охоплює комплекс соціальних і спеціальних заходів, які повинні проводитися державними органами і громадськими організаціями з метою запобігання цим злочинам й усунення причин, що їх породжують.

Заходи загальносоціального попередження злочинів сексуального характеру мають бути спрямовані:

по-перше, на усунення безпосередніх причин, що обумовлюють насильницькі дії сексуального характеру. До них належать, насамперед, заходи, пов'язані зі зміною несприятливих умов формування особи в тих випадках, коли антигромадська установка даної особи уже виникла. Профілактичні заходи мають бути спрямовані на зміну такої установки, а також на протиставлення їй ефективної, гальмуючої реалізації злочинного наміру, психологічного впливу, метою якого є створення в особі впевненості в невідворотності покарання за вчинений злочин, якщо вина її буде доведена судом у визначеному законом порядку;

по-друге, через те, що статеві злочини вчиняються за наявності визначених, переважно типових, ситуацій, попереджувальні заходи повинні виключати такі ситуації й усувати умови, що сприяють їх виникненню;

по-третє, попередженням насильницьких дій сексуального характеру є повне розкриття вчинених, припинення і запобігання статевих злочинів, що готуються.

Найоптимальнішим варіантом попередження насильницьких дій сексуального характеру є поєднання кількох із зазначених

вище завдань. Нині розроблені й застосовуються заходи щодо попередження насильницьких дій сексуального характеру. Усі вони тим чи іншим чином сприяють попередженню розглянутих злочинів. До загальноприйнятих належать, насамперед, заходи, спрямовані на усунення недоліків у моральному формуванні особи, що можуть призвести до формування антигромадської установки на здійснення насильницьких дій сексуального характеру. Насамперед, це заходи щодо виховання статевої культури. Не можна статево сферу розглядати як основу всієї людської психіки і спрямовувати на неї головний вплив вихователя. Виховуючи статево почуття, ми ще не виховуємо громадянина, виховуючи ж громадянина, ми таким чином виховуємо і статево почуття¹⁶¹.

Статево виховання повинне формувати чутливе ставлення до проявів інтимної близькості, виключити допущення можливості присутності при цьому сторонніх. Не менш важливе завдання – виховання почуття стриманості, уміння володіти своїми емоціями й бажаннями у взаємостосунках. Людина з юнацтва повинна зрозуміти необхідність стримувати почуттєві пориви і не давати їм панувати над своєю свідомістю, – пише Я.М. Яковлев¹⁶².

Велике значення для попередження насильницьких дій сексуального характеру мають оперативні заходи, що вживають органи міліції для виявлення осіб, здатних вчинити статево злочини, своєчасного взяття їх на оперативний облік і проведення з ними профілактичної роботи.

Отже, можна зробити такі висновки.

1. Попередження насильницьких дій сексуального характеру має бути комплексним, включати в себе загальносоціальні й спеціальні заходи, які повинні проводитися державними органами і громадськими організаціями.

2. Серед загальносоціальних заходів щодо профілактики вчинення статево злочинів особливе значення мають такі, що

¹⁶¹ Див.: Макаренко А.С. Собрание сочинений. – Т. 4. – М.: Правда, 1987. – 573 с.

¹⁶² Див.: Яковлев Я.М. Половые преступления. – Душанбе: Ирфон, 1969. – С. 402.

належать до морального виховання громадян, передусім молоді. Невід'ємною частиною морального виховання є статеве виховання, боротьба з алкоголізмом, наркоманією.

3. Особливі завдання щодо попередження насильницьких дій сексуального характеру покладаються на органи охорони здоров'я та громадські організації.

4. Здійснюючи загальні попереджувальні заходи, варто визначитися з пріоритетними напрямками та тактикою їх реалізації. Без подолання реальних причин і умов, які обумовлюють злочинність, намагання вирішити цю проблему окремими разовими "кампаніями" чи поверхневими заходами позитивних результатів не матиме.

Значна увага має бути приділена протидії підриву правосвідомості громадян (у тому числі й з боку працівників органів внутрішніх справ). Зокрема, рішення повинні викорінюватися будь-які спроби, спрямовані на підрив моральності суспільства, недотримання рівності перед законом і судом, коли до сфери діяльності правоохоронних органів не входять особи, наділені так званим імунітетом недоторканності, а чинна система органів кримінальної юстиції у повну силу спрацьовує лише тоді, коли правопорушники не мають можливості забезпечити ефективний правовий захист.

Виховна робота ґрунтується на наукових засадах педагогіки, психології, соціології, конфліктології тощо і передбачає детальне вивчення колективу як на рівні усієї системи, так і на рівні конкретної службово-професійної групи аж до кожного індивіду включно.

5. Попередження злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, як і інших злочинів, ґрунтується на позитивних загальносоціальних зрушеннях економічного, культурно-виховного, правового, організаційного характеру, що дає можливість протистояти криміногенним чинниками. Найперспективнішими в цьому плані є заходи, пов'язані з:

усуненням, ослабленням або нейтралізацією чинників, що зумовлюють зниження життєвого рівня громадян, кризові явища

в суспільстві. Йдеться, зокрема, про соціальний захист найуразливіших прошарків населення, оскільки відчуття цими особами свого відторгнення від суспільства штовхає їх на добування засобів для задоволення своїх потреб, що може призвести до вчинення злочинів;

організаційно-управлінськими заходами, спрямованими на усунення недоліків в управлінні економікою, політикою, соціальною сферою, а також правоохоронною діяльністю, оскільки ці недоліки є криміногенними чинниками. До них належать заходи щодо оптимізації регулювання процесів урбанізації і міграції, працевлаштування, соціальної адаптації; у правоохоронній сфері це стимулювання повноти виявлення і розкриття злочинів, подолання “ножиць” між тенденціями злочинності й практикою обрання запобіжних заходів та застосування покарань;

усуненням або обмеженням дії криміногенних факторів шляхом формування у членів суспільства моральної позиції, орієнтованої на базові загальнолюдські цінності: заходи, що формують у громадській думці нетерпимість до злочинів та інших правопорушень, підвищення загальної, побутової, правової культури людей. Особливої уваги потребує молодь, яка через недостатню сформованість світогляду і навичок життєдіяльності, різку зміну ідеологічних цінностей у суспільстві дуже схильна до негативних впливів, імітації протиправним варіантам поведінки;

установленням контролю за діяльністю засобів масової інформації, зокрема, телебаченням, що фактично пропагує, усупереч міжнародно-правовим зобов'язанням України, злочинний спосіб життя. Ще в 1935 році в колишньому СРСР була введена заборона на випуск книг і фільмів, що пропагують “подвиги” злочинців. Жодні демократичні принципи, що ми так ретельно обстоюємо, не можуть виправдати невтручання держави в здійснюване засобами масової інформації розбещення молоді.

Наведені вище заходи мають більш масштабні цілі, ніж боротьба зі злочинами, пов'язаними із сексуальним насильством. Однак вони мають і важливий кримінологічний аспект, будучи

основою спеціальної профілактики злочинів, оскільки їх спрямованість на вирішення завдань соціального розвитку протидіє усім криміногенним чинникам.

Крім зазначених заходів попередження злочинів сексуального характеру, на наш погляд, до загальносоціального попередження належать:

а) система заходів усунення соціальних та мікросоціальних процесів детермінації злочинності, які впливають на усі верстви населення, його групи;

б) заходи, спрямовані на подолання негативних факторів, які є наслідками попередніх умов життя, виховання, криміногенних якостей (що несвоєчасно нейтралізуються за допомогою заходів організаційного, виховного або дисциплінарного впливу);

в) заходи, спрямовані на подолання і нейтралізацію негативних умов життя, побуту, дозвілля і діяльності, які мають на меті послаблення й усунення негативних та підсилення позитивних факторів шляхом вирішення існуючих проблем правового та морального виховання, надання дійсно реальної допомоги.

Особливо згубний вплив мають допущені керівниками випадки особистої аморальності й неправомірної поведінки як батьків, так і побутового оточення. Негативну роль відіграють також неналежні стосунки та ігнорування сталих і прогресивних взаємин між працівниками в колективі, спрямованих на спільну боротьбу проти пияцтва і наркотизації, байдужі ставлення до своїх працівників, безконтрольності й безкарності, приховування від обліку злочинів та інших видів правопорушень, невпорядкованості стосунків в особистому житті тощо.

Таким чином, загальне попередження злочинів сексуального характеру, на наш погляд, повинне розглядатися в контексті загальносоціальних заходів як система дій, спрямована на усунення процесів детермінації, що впливають на все населення та поділяються за різними соціальними, економічними й іншими критеріями і збільшують імовірність злочинної поведінки групи населення чи окремих громадян, які піддаються їх впливу. У за-

гальному плані це, передусім, вирішення важливих соціальних, економічних та інших проблем, посилення виховної та ідеологічної роботи з населенням, оздоровлення політичної і духовної сфер життя суспільства.

Моральна й фізіологічна недосконалість здебільшого породжують первинні нормальні статеві інстинкти, трансформуючи їх у ті або інші статеві відхилення, а також статеві або інші правопорушення і злочини. Ось чому вибір між правослухняною і антигромадською поведінкою є однією з центральних проблем кримінологічної науки, особливо коли вибір пов'язаний з агресією, в якій би формі вона не виявлялася.

На нашу думку, агресивні реакції засвоюються і підтримуються при створенні відповідних ситуацій, які їх стимулюють. В основі агресії лежать одночасно й інстинкти, і несприятливі соціальні умови (теорія інстинкту, теорія спонукання, когнитивні моделі агресії, фрустрації-агресії, теорія соціального навчання тощо). Найбільш характерна і найбільш поширена форма агресії – сексуальна.

На основі проведеного дослідження можна зробити загальний висновок про те, що статеve виховання посідає одне з головних місць у спрямовано-виховній діяльності. Саме в якості основи вибору варто вбачати соціальну, психолого-педагогічну, медико-оздоровчу і кримінологічну суть статевого виховання в широкому (мораль і правосвідомість суспільства) і вузькому (мораль і правосвідомість особистості) розумінні слова. Статеve виховання як кримінологічна проблема усіма визнається, але явно недооцінюється. Воно повинно ненав'язливо і переконливо прищепити молоді навички усвідомлювати наслідки своєї статеворольової діяльності на життєвих прикладах з урахуванням існуючих суспільних норм. Кваліфіковане статеve виховання означає і статеворольове самовиховання. Велике значення при цьому має залучення до кращих зразків людської культури, у тому числі у сфері статеворольових взаємовідносин членів суспільства.

У законодавстві явно недооцінено ступінь суспільної небезпеки посягань на статеvu недоторканність людини. Прямо або

опосередковано, але статевая свобода належить до пріоритетних життєвих цінностей.

Прийнято вважати, що непорушність права на статеву свободу належить до основних прав людини, а тому необхідно підвищити, насамперед, попереджувальне значення кримінальної відповідальності за зґвалтування та інші найбільш тяжкі статеві злочини. З цією метою в законі за найбільш тяжкі статеві злочини, переважно для злочинців-рецидивістів, деякі автори пропонують такий вид специфічного кримінального покарання, як кастрація. Ідея ця не нова, і завжди мала своїх прихильників та противників які, зокрема, вважають, що навіть небезпечні злочинці, які вчиняють статеві злочини, не можуть бути позбавлені права репродуктивного відтворення, незважаючи на високу небезпеку рецидиву.

Проте з позицією прихильників кастрації важко погодитися хоча б тому, що за статеві злочини гвалтівник справедливо позбавляється такого важливого людського права, яким є не тільки статевая, а й взагалі особиста (власна) свобода.

Доцільно розробити загальнодержавну програму боротьби з жіночою і чоловічою проституцією, яка активно сприяє деградації особистості, а також є причиною (умовою) вчинення статевих або інших злочинів. Давно назріли умови для створення в країні, у системі Міністерства внутрішніх справ України, більш чітко спеціалізованих штатних підрозділів по боротьбі з проституцією і статевою злочинністю.

Кримінологічна концепція ранньої профілактики статевих злочинів як результат комплексного дослідження цієї проблеми стимулює розвиток нової суміжної науки – кримінальної сексології, предметом вивчення якої повинні стати статеві відхилення і збочення, що є потенційно суспільно небезпечними; особистість статевих девіантів; причини й умови формування статевих відхилень і збочень; шляхи і напрями попередження антигромадської статевої поведінки.

З позиції досягнень сучасних наук про людину особливу увагу варто приділяти подальшому поглибленню змісту поняття

статевої норми і статевих відхилень; на нашу думку, статевою нормою в кримінологічному розумінні охоплюється не тільки середньостатистична величина, а й усі ті відхилення від неї, що не можуть стати пусковим механізмом злочинної статевої поведінки.

З урахуванням проведеного дослідження (його загальної й особливої частин) можна зробити концептуальний методологічний висновок про те, що кримінологічна теорія вибору тих або інших форм соціально значимої поведінки – у цілому нормативної або девіантної – має бути покладена в основу ранньої профілактики правопорушень і злочинів, передусім серед молоді.

Стійка тенденція до зростання статевих відхилень, які надалі спроможні ще більше стимулювати статево злочинність, обумовлена не так жорсткістю соціальної моралі щодо норм статевої поведінки, як соціальною нестабільністю в суспільстві, девальвацією інституту сім'ї, помітним спадом загального рівня виховної функції школи, явним погіршенням фізичного і психічного здоров'я підростаючого покоління.

Профілактика статевих злочинів, насамперед, полягає у своєчасному виявленні, корекції і нейтралізації відхилень психосексуального розвитку в поєднанні з більш ефективним статевим вихованням неповнолітніх у сім'ї і школі. Таке виховання повинно враховувати не тільки вікові особливості неповнолітніх і, зокрема, стадії їх статевого дозрівання, а й закріплювати у свідомості молоді основні суспільно корисні основи і правила статевої поведінки. У цьому вбачається дійсно ефективний державно-правовий і суспільний підхід до ранньої профілактики статевих злочинів.

Найважливішим завданням, на нашу думку, є створення науково обґрунтованої державної системи статевого виховання і сексуальної освіти, до розробки якої, з урахуванням вітчизняного і світового досвіду, мають бути залучені фахівці різного профілю – лікарі, педагоги, юристи, працівники засобів масової інформації.

У системі заходів первинної профілактики сексуальної злочинності особлива роль належить протиалкогольному вихованню, що включає в себе і санітарно-виховні заходи щодо попередження наркоманії.

Необхідно зруйнувати в очах молоді образ алкоголю як атрибута мужності, замінюючи алкоголізацію як кращу форму проведення дозвілля соціально прийнятними формами – спортом, різними культурно-масовими заходами, суспільно позитивними хобі. На цій основі дієвішою буде санітарно-виховна робота, яка конкретніше розкриває шкоду алкоголю та інших одурманюючих речовин для фізичного й духовного здоров'я людини.

З урахуванням криміногенних факторів, що детермінують злочини сексуального характеру, можна визначити такі основні напрями діяльності щодо **спеціально-кримінологічного попередження злочинів**: кримінологічна профілактика, запобігання злочинам та їх припинення.

Найважливішими профілактичними комплексами є такі:

- а) втручання у кризові ситуації;
- б) зменшення практичних можливостей вчинення злочинів сексуального характеру;
- в) виховна та інформаційна робота серед населення;
- г) залучення громадськості до попередження насильницьких злочинів;
- д) надання допомоги жертвам цих злочинів.

Втручання у кризові ситуації припускає нейтралізацію і розв'язання міжособистісних напружених конфліктів за допомогою комплексу спеціальних засобів, які використовуються в діяльності суб'єктів попередження злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством. Цей комплекс складається з таких заходів:

здійснення постійного соціального контролю за обстановкою в сімейно-побутовій сфері та сфері дозвілля шляхом виявлення мотивів криміногенної поведінки, постановки на профілактичний облік конфлікуючих осіб і розроблення конкретних організаційно-управлінських, педагогічних, психологічних, право-

вих засобів їх усунення або послаблення ступеня конфліктного напруження;

орієнтація правоохоронних органів на превентивну роботу з молоддю;

ефективне застосування Закону України “Про попередження насильства в сім’ї” від 15 листопада 2001 року;

обмеження практики застосування такого покарання, як позбавлення волі, і доцільність заміни його альтернативними видами покарань;

створення електронно-пошукової системи “Сексуальне насильство” для обліку злочинів сексуального характеру та централізованої автоматизованої системи обліку прикмет неідентифікованих трупів;

проведення паспортизації вулиць, майданів, парків, транспортних магістралей та інших місць масового перебування і відпочинку людей у містах, інших населених пунктах з метою виявлення і усунення несприятливих для охорони громадського порядку чинників;

підвищення рівня уваги до поведінки зазначених осіб та осіб із психічними відхиленнями тощо.

Зменшення практичних можливостей вчинення насильницьких злочинів – це аспект кримінологічної профілактики, що передбачає вжиття заходів, які максимально ускладнювали вчинення злочинів, пов’язаних із сексуальним насильством, у громадських місцях, на вулицях, у гуртожитках, домоволодіннях тощо. Для цього необхідно посилення патрулювання в населених пунктах, містах, мікрорайонах, селах, переважно у вечірні та нічні години; припинення перебування в Україні осіб без певних занять з інших країн, використання відповідних адміністративно-правових норм; практикування комплексних оперативно-попереджувальних заходів у тих населених пунктах, де спостерігається складна криміногенна обстановка; посилення контролю за обігом зброї, боєприпасів, вибухових речовин, наркотиків, отрути; підвищення рівня боротьби з пияцтвом, нарко-

манією, що є надійним способом попередження злочинів сексуального характеру.

Виховна та інформаційна робота серед населення може включати в себе таку групу заходів:

запровадження у масштабах країни кримінологічної поінформованості населення про стан злочинності, причини й умови вчинення злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, особу злочинців і потерпілих; попереджувальні заходи і роль населення при їх здійсненні;

пропагандистські заходи з використанням засобів масової інформації;

розроблення програм навчання, запровадження занять та курсів для різних верств населення, метою яких є оволодіння засобами захисту від сексуальних домагань тощо.

Залучення громадськості до попередження злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством. Широке залучення громадян до сфери попереджувальної діяльності передбачає підвищення рівня правосвідомості й розуміння єдності суспільних та особистих інтересів. Для цього потрібна тривала та добре організована робота з поширення відповідних знань, створення нової і відродження старої системи громадських формувань, налагодження взаємодії та координації з державними суб'єктами попередження зазначених злочинів, проведення інших заходів.

Надання допомоги жертвам злочинів передбачає моральну підтримку і матеріальну допомогу громадянам, які потерпіли від злочинів сексуального характеру, це обов'язок правової держави. Тому заслуговують на увагу такі пропозиції: створення фонду відшкодування шкоди громадянам або їх представникам, які зазнали збитків від насильницьких злочинів; підвищення готовності громадян до самооборони; прийняття закону про надання допомоги жертвам насильницьких посягань тощо.

Запобігання насильницьким злочинам проти життя і здоров'я особи, пов'язаним із сексуальним насильством, повинно здійснюватися на тій стадії злочинної поведінки, яка характеризується виникненням злочинного наміру вчинити злочин, або коли по-

ведінка деяких осіб здатна його викликати. Основними запобіжними комплексами цих заходів є такі:

переорієнтація антисуспільних установок осіб (підвищення рівня інформаційного забезпечення суб'єктів запобігання насильницьким злочинам; зміна стереотипу поведінки, тобто цілеспрямований запобіжний вплив на осіб, які здатні до вчинення злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, або їх рецидиву; примирення конфліктуючих сторін тощо);

активні контрзаходи, які використовуються здебільшого на рівні індивідуального запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством, оперативне втручання в процес розвитку злочинної поведінки; створення умов, які усуватимуть або ускладнюватимуть розвиток злочинної поведінки і сприятимуть добровільній відмові особи від її продовження, тощо.

Припинення злочинів. У системі спеціально-кримінологічного попередження злочинів особливе місце посідає припинення розпочатих злочинів сексуального характеру на стадіях готування до злочину і замаху на злочин. Активний захист особи повинні здійснювати не лише суб'єкти попередження злочинів, а й сама особа. У ст. 36 Кримінального кодексу України, у якому регулюються положення про необхідну оборону, зазначено, що необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання.

Залежно від характеру злочинних дій і криміногенної обстановки розрізняються такі комплекси заходів припинення злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством:

а) організаційно-превентивний напрям припинення даних злочинів (наприклад, створення спеціалізованих підрозділів, груп в органах внутрішніх справ по боротьбі саме з тяжкими злочинами, пов'язаними із сексуальним насильством; удосконалення кримінального і кримінально-процесуального права, а також пра-

возастосовної практики щодо посилення їх попереджувального ефекту тощо);

б) спонукальний мотив об'єднує різні заходи примушування осіб, які готуються до вчинення злочинів, до добровільної відмови від підготовки до вчинення злочину і замаху на нього, від продовження злочинної поведінки і взагалі кримінальної діяльності;

в) активна протидія розвитку злочинної діяльності й настанню більш тяжких її наслідків (постійний і ефективний контроль за особами, які реально готуються до вчинення злочину сексуального характеру); негайне вжиття заходів щодо забезпечення безпеки осіб, на життя і здоров'я яких готується замах; своєчасне запобігання груповим бійкам, кримінальним розборкам, сходкам; оперативне припинення злочинної діяльності; затримання, арешт тощо.

Існують також інші напрями та заходи попередження злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, які випливають із законодавчих актів, комплексної цільової програми профілактики злочинності, а також науково-методичних публікацій, в якій пропонуються відповідні пропозиції та рекомендації суб'єктам профілактики.

До *спеціально-кримінологічних заходів* попередження злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, також належать:

1. Застосування кримінально-правових норм так званої "подвійної превенції" для своєчасного реагування на готування до вчинення злочинів, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність тощо.

2. Послідовна й наступальна боротьба з пияцтвом та наркоманією. Відомо, що пияцтво і наркоманія сьогодні – масова форма девіантної поведінки, що завдає великої шкоди сім'ї, виробництву і суспільству в цілому. Ці негативні явища є своєрідним каталізатором злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, посилюють їх жорстокість і безмотивованість. Пияцтво і наркоманія тісно пов'язані з груповою злочинністю, оскільки вони сприяють об'єднанню нестійких осіб у групи з антисо-

ціальною спрямованістю. Людина у стані сп'яніння частіше від інших стає жертвою злочинів.

Не можна ігнорувати й правові заходи боротьби з даними негативними явищами, що відображені у нормах кримінального законодавства. Зокрема, це норми, які:

а) передбачають обставини, що обтяжують відповідальність при призначенні покарання, а також застосування примусового лікування;

б) спрямовані на боротьбу із втягненням неповнолітніх у пияцтво і доведення їх до стану сп'яніння, залучення до невідомого вживання лікарських та інших засобів, що спричиняють одурманення;

в) спрямовані на боротьбу з незаконним виготовленням, придбанням, зберіганням, перевезенням і збутом наркотичних засобів, а також з їх розкраданням, з організацією або утриманням притулків для вживання наркотичних і психотропних речовин.

3. Своєчасне реагування на правопорушення, що чиняться на ґрунті сімейних та інших побутових конфліктів. Відповідно до статистики, сьогодні в Україні понад 60 % злочинів проти особи вчиняються в побуті. Це обумовлюється насамперед негативними змінами в житті багатьох сімей, невідповідністю між збільшенням вільного часу громадян і невмінням його правильно використати. Найбільш криміногенним є побут, для якого типові систематичні конфлікти в сім'ї, пияцтво, паразитичний спосіб життя.

4. Запобігання криміногенним впливам рецидивістів і професійних злочинців. Це пов'язано з обмеженням поширення злочинських традицій та звичаїв, переважно в середовищі неповнолітніх і молоді; руйнацією впливу злочинних "авторитетів" у кримінальному та загальнопобутовому оточенні; використанням кримінально-правових норм із "подвійною превенцією"; забезпеченням запобіжного впливу через суворе покарання професійних злочинців.

5. Поліпшення якості профілактичної роботи в маргінальному середовищі. Прошарок маргіналів, тобто людей, які втратили свої національні корені, звичаї, традиції, є криміногенним

чинником, своєрідним каталізатором насильницької злочинності, особливо серед неповнолітніх та молоді.

6. Підвищення ефективності діагностики психічних аномалій та акцентуацій в осіб з девіантною поведінкою й тих, хто перебуває на профілактичному обліку органів внутрішніх справ. З цією метою важливо активізувати роботу центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, на які покладається обов'язок лікування правопорушників від алкоголізму, наркоманії та інших психічних аномалій.

7. Посилення боротьби з організованою злочинністю. Несприятливі тенденції цього виду злочинності тісно корелюють із такими процесами в суспільстві, як безробіття, втрата гарантій працевлаштування випускників навчальних закладів, деформація моральності, тобто йдеться про те коло чинників, що детермінує зростання злочинності в цілому. Водночас організована злочинність має специфічні детермінанти, які пов'язані з різким майновим розшаруванням серед населення, виділенням 5–10 % осіб із дуже високими доходами. Механізм взаємозв'язку насильницької та організованої злочинності має принаймні три аспекти: а) створення десятків і сотень тисяч “адрес” для корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються організованими групами; б) устанавлення взаємовигідних кримінальних зв'язків для усунення конкурентів, використання одних кримінальних структур для захисту від інших тощо; в) розширення нелегального обігу зброї та вибухових речовин.

8. Забезпечення належної охорони громадського порядку. У цій справі правоохоронним органам основну увагу треба зосередити на таких моментах:

систематично узагальнювати й аналізувати дані про криміногенну обстановку в громадських місцях;

установити і взяти під контроль найкриміногенніші об'єкти, використовуючи при цьому можливості громадськості, вивчати склад осіб, які збираються на таких об'єктах, наявність серед них раніше засуджених або тривалий час не працюючих та осіб, які зловживають спиртними напоями;

підвищити якість роботи патрульно-постової служби міліції. Для цього потрібно систематично, з урахуванням оперативної обстановки, аналізувати розстановку сил і засобів патрульно-постової служби, поліпшити її взаємодію з іншими підрозділами органів внутрішніх справ, а також із громадськістю.

9. Своєчасність профілактичного впливу на осіб із підвищеним ступенем віктимності. Врахування ролі потерпілого в механізмі насильницьких злочинів – важлива ланка в усуненні факторів, що сприяють їх вчиненню. Віктимологічна профілактика даних злочинів повинна мати диференційований підхід, тобто враховувати особливості різних контингентів осіб, які мають високий ризик стати жертвою насильницьких посягань. Це підвищить конкретність і дієвість попередження названих злочинів.

10. Знання потенційних місць вчинення сексуального насильства, а також ймовірних категорій осіб, які можуть його вчинити. Науковою основою соціального планування районів може бути їх паспортизація, а саме створення соціально-правового паспорта району, в якому визначені найбільш криміногенні місця, перелік осіб, схильних до сексуального насильства, та інші важливі положення, які дозволяють визначити пріоритетні напрями попередження та запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством.

На відміну від *загальносоціальних заходів* попередження злочинності, що вживають працівники органів внутрішніх справ, *спеціально-кримінологічні* заходи здійснюються конкретніше й цілеспрямованіше. Передусім, вони вирішують завдання усунення, нейтралізації, мінімізації криміногенних факторів. Спеціальна визначеність функцій стосовно виявлення й усунення (блокування і нейтралізації) причин, умов та інших детермінант є основним моментом їх профілактичної діяльності. Спеціально-кримінологічні заходи включають у себе й такі додаткові елементи, як змушування особи шляхом її переконання до добровільної відмови від задуманого чи припинення розпочатого злочину. Вони мають часові рамки, локалізовані в часі та просторі, природно доповнюють і конкретизують загальносоціальні заходи.

Індивідуальну профілактику варто проводити тоді, коли відомі цілі та наміри правопорушника, зрозумілі й оцінені його мотиви.

Ю.М. Антонян виділяє ранню профілактику, завдання якої – не допустити формування мотивів можливої злочинної поведінки, і безпосередню профілактику, що має на меті виявлення мотивів злочинної поведінки і проведення заходів щодо їх усунення¹⁶³.

Індивідуальна психопрофілактична робота має бути спрямована на два самостійних, але взаємопов'язаних між собою об'єкта:

- 1) на криміногенне середовище конкретної особи;
- 2) на особу з девіантною (з ознаками відхилення) поведінкою.

При цьому вплив на особу має на меті вирішення двох завдань:

а) структурно-змістовна перебудова її мотиваційної сфери (стратегічне завдання);

б) корекція конкретної мотивації суб'єкта в характерній для нього криміногенній ситуації (тактичне завдання).

Відповідні заходи повинні здійснюватися одночасно як на загальносоціальному, так і на спеціально-кримінологічному рівнях. Індивідуальна профілактика можливої злочинної поведінки як важливий вид профілактичної діяльності є конкретизацією загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів стосовно конкретної особи або групи осіб.

Значна кількість зовнішніх соціальних факторів, що детермінують мотивацію злочинної поведінки, усуваються під час вирішення загальносоціальних завдань або в результаті діяльності правоохоронних органів. В останньому випадку профілактичну роботу пропонується проводити не у зв'язку з кримінальною справою, а на основі індивідуального прогнозу, не з абстрактною

¹⁶³ Див.: Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни. – М.: ИНФРА-М, 1995. – 318 с.

метою попередження злочинів, а стосовно можливої злочинної поведінки конкретної особи, її реалізації в дійсності.

Індивідуальна профілактика злочинної поведінки повинна складатися з послідовного усунення об'єктивних негативних явищ соціально-економічного, ідеологічного, соціально-психологічного характеру; викорінювання негативних обставин в організації життя, діяльності, побуті й дозвіллі конкретних людей; неухильної реалізації принципу невідворотності відповідальності особи за свою поведінку; усуненні криміногенних факторів, що сприяють мотивації того чи іншого виду злочинної поведінки.

Умови сімейного виховання дитини є основою формування багатьох мотивів поведінки. Родина повинна максимально забезпечити пристосування її членів до умов громадського життя, виконання соціальних норм, готовності зайняти визначене місце в суспільній системі, тобто родина насамперед вирішує завдання соціалізації індивіда. Криміногенний вплив родини на особистість полягає в стихійному або цілеспрямованому формуванні антисоціальних мотивів чи в запобіганні їх зародженню.

Вважаємо обґрунтованою думку А.Ф. Зелінського, що первиховання – це зміна свідомості під цілеспрямованим впливом вихователів. Виправлення ж – поняття ширше, що включає також зламуння неусвідомлюваних стереотипів злочинної поведінки¹⁶⁴.

Таким чином, основна мета індивідуальної профілактики, на думку автора, полягає в тому, щоб людина опанувала навичками свідомого контролю над різними проявами своєї особистості, насамперед криміногенними.

Як зазначає К.Е. Ігошев, лише пройшовши через фільтр свідомості, втілюючи в особистісні риси, змінивши психологічні важелі вчинків і дій (мету, мотиви, установки тощо), об'єктивні соціальні явища спричиняють зміни в самому злочинці¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Див.: *Зелінский А.Ф.* Криминальная психология: Науч.-практ. изд. – К.: Юриком Интер, 1999. – 237 с.

¹⁶⁵ Див.: *Игошев К.Е.* Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. – Горький: Горьк. высш. шк., 1974. – 167 с.

Відносно відхилень сексуальної поведінки людини, що може призводити до вчинення сексуального злочину, профілактична робота має бути спрямована, насамперед, на попередження порушень психосексуального розвитку.

Медичний аспект цієї роботи полягає в такому:

1) рання діагностика і своєчасне лікування психічних розладів, які сприяють порушенням комунікації і психосексуального розвитку;

2) виявлення і медико-педагогічна корекція перекручувань психосексуального розвитку на ранніх етапах.

Педагогічний аспект профілактики передбачає:

1) правильно побудоване статеворольове виховання, основний акцент якого повинен спрямовуватися на ознайомлення дітей зі статевими розбіжностями, а не на залякування і покарання за цікавість до них. Негативним явищем варто вважати існуючий у дошкільних установах звичай проводити колективні ігри (у “космонавтів”, “машиністів”, “будівельників” тощо) без урахування статі дітей і переваги, що віддається в школах феміністській поведінці хлопчиків і мускулістській – дівчаток, а також “безстатеве” виховання школярів, яке полягає в тому, що і дівчатка, і хлопчики рівною мірою займаються працею, яка притаманна жінкам (шиття, в’язання), або навпаки чоловікам (слюсарна справа тощо);

2) навчання спілкуванню з однолітками (у том числі гетеросексуальному), що доцільно проводити у вигляді своєрідних практикумів із комунікації, з урахуванням віку дітей і підлітків. З кожним роком навчання повинно ускладнюватися, охоплюючи нові аспекти взаємин. Необхідно прищеплювати дітям почуття любові й поваги до представників протилежної статі;

3) попередження розбещення і спокушання дітей та підлітків. Насамперед, необхідно виключати їх доступ до порнографічних видань.

Психопрофілактика порушень психосексуального розвитку може бути ефективною лише в тому випадку, якщо вона проводиться не у формі епізодичних “моральних” бесід з підлітками

про небезпеку раннього статевого життя, а є щоденною кропіткою роботою щодо формування з раннього дитинства навичок спілкування і відповідної статевої поведінки.

Величезне значення для попередження формування сексуальних відхилень, здатних призвести до вчинення сексуального злочину, має правильне статеве виховання і сексуальна освіта дітей, підлітків і молоді.

Ю.М. Антонян, А.А. Ткаченко (1993 рік) склали зразковий перелік умов, які дають підставу припускати, що дана особа здатна вчинити сексуальне насильство, а саме:

наявність у родині психічно хворих, алкоголіків чи наркоманів-батьків;

бездоглядність підлітків, вживання ними алкоголю, наркотиків або інших одурманюючих речовин;

вчинення в дитячому або ранньому підлітковому віці сексуальних дій, проявів неповнолітніми хворобливого або надмірного інтересу до статевого життя;

істеричні прояви, жорстокість та підвищена емоційна тузість, слабоумство підлітків; значна педагогічна занедбаність, що перешкоджає встановленню нормальних зв'язків і стосунків із представниками протилежної статі;

гіперсексуальність, перверзні сексуальні дії і цинічні прояви сексуального характеру, у тому числі ті, які не передбачені чинним кримінально-правовим законодавством;

суїцидні спроби, пов'язані з невдачами в інтимному житті, у стосунках із представниками протилежної статі;

вчинення сексуальних насильницьких дій, у тому числі зовні безмотивних, які містять у собі сексуальні моменти, сексуальну цинічність¹⁶⁶.

Попередження злочинів неповнолітніх можна вважати ранньою профілактикою, тому важливе профілактичне значення має виявлення підлітків, поведінка яких дає підставу побоюватися вчинення ними зґвалтувань, розпусних гетеро- і гомосексуальних

¹⁶⁶ Див.: Антонян Ю.М., Ткаченко А.А. Сексуальные преступления: Науч.-популяр. исследование. – М.: Амальтея, 1993. – 320 с.

дій стосовно малолітніх або однолітків. Слід враховувати той відомий факт, що гомосексуали прагнуть втягнути в гомосексуальні стосунки морально нестійких юнаків і підлітків.

Аналізуючи питання запобігання сексуальним злочинам, не можна не брати до уваги також важливу обставину, що в нашій країні психіатрична й особливо сексологічна допомога розвинута поки що недостатньо. Через традиції, що склалися, люди надзвичайно рідко звертаються до психіатрів і сексологів. Тому сексуальні проблеми, які виникають, завжди суто інтимні й вирішуються нерідко способами, забороненими кримінальним законом.

Вторинна психопрофілактика має на меті попередження рецидивів сексуальних злочинів серед осіб, які були засуджені за злочини сексуального характеру чи звільнилися з місць позбавлення волі. Вибір профілактичних заходів до таких осіб повинен визначатися з урахуванням всіх їх характеристик і становити широкий спектр форм і методів профілактичного впливу (від профілактичних бесід до встановлення адміністративного нагляду).

Компонентами предмета індивідуальної кримінологічної профілактики можна визначити:

а) поведінку і спосіб життя осіб, що свідчать про велику ймовірність вчинення будь-яких злочинів;

б) специфічні соціально-правові, кримінологічні та моральні ознаки особистості, які можуть свідчити про їх антисоціальну спрямованість;

в) криміногенно значущі під час формування і реалізації протиправної поведінки певні індивідуальні психофізіологічні властивості та особливості конкретних працівників;

г) несприятливі стосовно дотримання законслухняної поведінки умови життя, побуту, мікросоціального середовища та взаємостосунки;

е) інші тривалі чи короткотермінові, але значущі фактори й обставини, що своїм виникненням стимулюють криміногенну ситуацію і спонукають до вчинення злочину.

До осіб, які потребують профілактичної корекції, на наш погляд, належать ті, які:

зловживають спиртними напоями;
мають досвід вживання наркотичних чи психотропних речовин (коли це не викликано медичними потребами);

вчинили аморальні проступки на роботі чи в побуті, часто створюють конфліктні ситуації, відрізняються психофізіологічною неврівноваженістю, страждають хронічними захворюваннями тощо;

негативно ставляться до сім'ї, родичів і близьких, схильні до розпусу.

Тому можна запропонувати такі шляхи вдосконалення попереджувальної діяльності:

а) розробити науково обґрунтовану методику прогнозування можливої протиправної (у тому числі й злочинної) поведінки, що надасть можливість чітко виявляти осіб, стосовно яких є потреба негайного вжиття індивідуальних спеціальних заходів щодо попередження злочинів;

б) відпрацювати чіткий перелік правових підстав застосування методик як прогнозування, так і подальшої реалізації попереджувальних засобів і затвердити їх відповідними законодавчими та відомчими нормативними актами, розробити систему критеріїв, наявність яких передбачає застосування спеціальних профілактичних заходів стосовно конкретної особи, ґрунтуючись на фактичних кримінологічно виражених підставах (комплексах ознак як правових, так і психолого-педагогічних тощо);

в) визначити процедуру і механізми прийняття рішень щодо застосування заходів прогнозування та їх реалізації;

г) установити субординаційний порядок та визначити варіанти і критерії узгодженості дій посадових осіб, відповідальних за цю діяльність, з метою уникнення порушень загальнолюдських стандартів прав людини, можливих інших помилок та настання негативних наслідків;

д) розробити методики вивчення особистісних ознак та реального мікросередовища, які слід застосовувати з метою профілактичного впливу, збору, накопичення, аналізу й реалізації наявної інформації на користь цієї особи.

При цьому має бути детально висвітлено:

соціально-демографічні ознаки (стать, вік, освіта, сімейний стан тощо);

морально-психологічні ознаки, властивості та якості (темперамент, риси характеру, як позитивні, так і негативні, зокрема, прояви постійної невдоволеності, озлобленості, зухвалості, жадібності, цинізму, помсти, боягузтва, замкнутості, жорстокості, егоїзму, ледарства та брехливості);

вольові якості (здатність протистояти негативному впливу, рішучість і наполегливість при виконанні службових завдань, чи навпаки, а також прояви впертості, намагання у будь-який спосіб задовольнити власні егоїстичні інтереси, спроможність підпорядковувати своєму негативному впливу оточуючих, у тому числі й товаришів по службі);

емоційні властивості (уміння спокійно й виважено поводитись у критичних ситуаціях, вияви нестриманості, дратівливості, неврівноваженості, ревливості, надмірної сором'язливості, образливості та злопам'ятства);

соціально корисні інтереси (ініціативність, уміння організувати дозвілля, наявність захоплень та їх характер тощо);

антигромадські інтереси та прагнення (схильність до пияцтва, вживання наркотиків, стійкі стосунки з особами, які мають антисуспільну (кримінальну) поведінку, прояви аморальності тощо);

характеристика за місцем проживання (схильність до пияцтва, шкідливих звичок, факти конфліктних ситуацій із сусідами та близьким оточенням);

сімейні стосунки (подружні відносини, байдужо-зневажливе та безвідповідальне ставлення до батьків, дітей, прояви ворожечі в сім'ї тощо);

взаємодія у мікросоціальному середовищі (наявність негативного впливу дружніх зв'язків, сім'ї, близьких чи випадкових знайомих під час спільного проведення дозвілля поза місцем проживання, невжиття заходів щодо нормалізації стосунків у сім'ї, потурання протиправній, у тому числі й злочинній, поведінці сімейного оточення тощо);

схильність до нерозбірливих зв'язків та антигромадської поведінки (зв'язок з учасниками груп антисоціальної спрямованості з корисливих мотивів, постійні конфлікти в сімейно-побутових стосунках, наявність повідомлень про порушення громадського порядку, аморальну поведінку).

Аналіз злочинності сексуального характеру, у тому числі статевої, показав, що в механізмах злочинної поведінки важливе значення мало неналежне статеве виховання майбутніх злочинців. Насамперед, це негативний приклад батьків, їх схильність до пияцтва, статевої розбещеності. У таких несприятливих умовах життя в сім'ї у дітей виникають негативні, небезпечні для їх подальшої долі соціально-психологічні риси аморальності й вседозволеності, що виявляються здебільшого у формі статевої агресивності підлітків, переважно чоловічої статі, і нездорової статевої цікавості в підлітків жіночої статі.

В умовах неблагополучної сім'ї статеве виховання дітей або відсутнє, або набуває формального і навіть явно спотвореного характеру. Сімейне неблагополуччя не тільки обмежує можливості батьківського прогнозування моральних і сексуальних підвалин підростаючих дітей, а й взагалі притупляє інтерес батьків до статевого виховання дітей, їх правосвідомості в цілому. Це призводить до морального нігілізму неповнолітніх, статевого правопорушень і, нарешті, до статевого або інших злочинів.

Сімейні відносини вивчаються багатьма науками: соціологією, історією, педагогікою, психологією, демографією, етикою тощо. При цьому численні сучасні соціологічні дослідження переконливо підтверджують явну недооцінку державою і суспільством кримінологічних підходів до виховної діяльності батьків, насамперед стосовно ранньої профілактики статевого правопорушень і злочинів неповнолітніх. Тому важливо пам'ятати, що якою б замкнутою не здавалася сім'я, вона нерозривно пов'язана із суспільством, а суспільство завжди причетне до пропаганди законслухняності і, врешті-решт, до кримінологічного виховання. Батьки ніколи не повинні забувати цю особливість взаємодії "суспільство – сім'я – суспільство", тому що в дошкільному періоді

батьки і діти перебувають у порівняно замкнутому просторі сім'ї. Цим пояснюється унікальна роль батьків у вихованні дітей, у тому числі й на статеворольовому рівні.

Виховання в сім'ї – це не тільки наймудріший, а й спірний, суперечливий, суб'єктивний соціально-моральний обов'язок. Під вихованням ми розуміємо послідовний розвиток здібностей.

Мистецтво виховання – це найдавніше з усіх мистецтв; виховання – це система ідей і навичок, пристосування особи до життя в тому середовищі, до якого вона належить; своєрідність сім'ї полягає в тому, що вона одночасно є і суспільним інститутом, і малою соціальною групою. Саме сім'я створює умови для первинної соціальної орієнтації дітей; звідси її нова функція підвищення соціальної активності подружжя, встановлення тісних взаємовідносин між сім'єю і суспільством, сім'єю і державою.

Воля і характер батьків свідомо, а частіше підсвідомо, спрямовані на формування волі й моральних підвалин дітей уже тому, що людина потребує виховання. При цьому моральне виховання й вироблення характеру настільки поєднуються, наскільки характер людини переважно визначається його етичним відбитком, його становищем в етичній сфері життя, ставленням до етичних законів і вимог. Урешті-решт, виховання робить нас тим, ким ми є.

Моральність і правослухняність людини безпосередньо залежать від здорового способу життя, до якого потрібно привчати з дитячого віку. Його рівень залежить від ступеня реалізації основних функцій, виконуваних сім'єю, у тому числі й у сфері статевого виховання дітей.

Статевим вихованням дітей у сім'ї реалізується:

а) морально-культурна функція, що сприяє оптимальним формам соціальної поведінки в цілому;

б) емоційна функція, що забезпечує емоційну стабільність поведінки на основі фізіологічного розвитку нащадка, підтримки його психічного здоров'я, співпереживання батьків тощо;

в) сексуальна функція, яка захищає від формування можливих статевих відхилень (статеве просвітництво із закріпленням

нормальних сексуальних настанов), що сприяє суспільно бажаним формам спілкування з представниками протилежної статі (статева моральність, почуття відповідальності, культура взаємовідносин);

г) правова функція, що забезпечує формування первинного соціального контролю і законослухняності (спосіб життя, повага до законів, у тому числі до тих, що регулюють кримінальні правовідносини). Отже, статеve виховання неповнолітніх в умовах сім'ї в цілому слід розуміти досить широко.

Успіхи й недоліки в реалізації тих або інших напрямів у сімейному статевоmu вихованні залежать від конкретних особливостей життя сім'ї, що сприяють, ускладнюють або перешкоджають виконанню батьками своїх морально-правових обов'язків. Будь-які порушення основних підходів і правил статевого виховання дітей у сім'ї небезпечні деформацією їх статевої свідомості.

Таким чином, визначимо головні напрями підвищення ефективності статевого виховання дітей у сім'ї:

а) розробка й реалізація великомасштабної державної програми щодо зміцнення інституту сім'ї;

б) підготовка серії передових, науково обґрунтованих кримінологічних методик виховання неповнолітніх у сім'ї, з урахуванням і на основі відповідних психолого-педагогічних рекомендацій;

в) здійснення комплексного підходу до проблеми статевого виховання неповнолітніх, що передбачає якісно новий рівень взаємодії батьків із педагогами, психологами, лікарями, а у виняткових ситуаціях і з представниками правоохоронних органів, переважно служб у справах неповнолітніх;

г) загальна медична диспансеризація неповнолітніх, що стосується особливостей статевого дозрівання, і своєчасне надання соціально-медичних рекомендацій щодо ранньої профілактики статевого відхилення.

У процесі статевого розвитку діти послідовно проходять етапи, які ускладнюються від етапу здивування перед невідомим

до етапу статеворольової особистості з її стереотипами прагнення швидше засвоїти суспільні й правові підвалини статевої поведінки.

Отже, для здійснення правильного й ефективного статевого виховання неповнолітніх дорослим треба знати всі етапи сексуального розвитку дитини і вміти відрізнити нормальні прояви сексуальності від патологічних. Перші відомості про свою стать дитина одержує дуже рано, ще не навчившись будувати фрази. До трьох років статева належність вже усвідомлюється чітко.

Таким чином, необхідною є розробка і реалізація нової стратегії і тактики ранньої профілактики статевої злочинності. Зокрема, на нашу думку, необхідно прийняти перспективну державну програму, яка б охоплювала три основні концептуальні ідеї:

- а) докорінне оздоровлення і зміцнення інституту сім'ї;
- б) фундаментальна перебудова виховної функції сім'ї;
- в) надання науково обґрунтованої допомоги сім'ї і школі для поліпшення ефективності статевого виховання неповнолітніх з його обов'язковим кримінологічним компонентом.

Індивідуальний профілактичний вплив, орієнтований не на забезпечення безпеки особи і не проти тих, хто вже вчинив злочин, а на тих, хто може стати на злочинний шлях, щоб попередити й не дати людині стати злочинцем, допомогти їй, а також тим людям, які могли стати його жертвою. Злочин завжди випереджає покарання, а попередження випереджає злочин.

До компетенції органів внутрішніх справ у сфері індивідуального попередження злочинів сексуального характеру слід віднести такі заходи:

здійснення індивідуальної роботи з особами, відомими органам внутрішніх справ як сімейні скандалісти, дебошири, алкоголіки, наркомани;

проведення індивідуальної роботи з особами, відомими органам внутрішніх справ як такі, які страждають на нервово-психічні захворювання і на цьому ґрунті поведуть себе аморально;

здійснення індивідуальної роботи з особами, які мають відповідно до закону зброю, однак вживають спиртні напої, наркотики, беруть участь у бійках і скандалах;

адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі;

ресоціалізація осіб, які повернулися з місць позбавлення волі;

робота з особами, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Найважливішою проблемою в будь-якому випадку є встановлення кола осіб, стосовно яких необхідне проведення профілактичної роботи.

Перше коло – це особи, які ведуть антигромадський спосіб життя, зловживають спиртними напоями, наркотиками тощо; агресивні, жорстокі, конфліктні люди, скандалісти, а також ті, яких доставляли в міліцію за різні порушення.

Друге коло – це ті, хто відбув покарання в місцях позбавлення волі, зокрема за насильницькі злочини, насильницький грабїж, розбїй, поєднане з насильством хуліганство, вимагання із застосуванням насильства, бандитизм тощо.

Третє коло – це особи, які замишляють сексуальне насильство. З огляду на те, що злочини, пов'язані із сексуальним насильством, є ситуативними злочинами, коли убивця виявляє імпульсивність, не володіє своїми емоціями, важливо, залежно від обстановки, вивчаючи конкретних осіб, запобігати і припиняти такі діяння.

Мета даної профілактики – не допустити, запобігти, припинити злочин, а завдання – виявлення осіб, схильних до вчинення злочинів, установа джерел, що негативно впливають на цих осіб.

Отже, визначимо такі напрями профілактики злочинів сексуального характеру:

виявлення і нейтралізація причин і умов убивств, обставин, що можуть призвести до їх вчинення;

виявлення осіб, здатних через їх поведінку, спосіб життя і найближче оточення вчинити злочин;

виявлення осіб, раніше засуджених за злочини, пов'язані із сексуальним насильством, які не порвали злочинних зв'язків і не припинили злочинну діяльність через що здатні вчинити злочини, пов'язані із сексуальним насильством;

виявлення осіб, які мають законне право зберігати холодну або вогнепальну зброю, однак мають зв'язки з раніше засудженими за злочини, пов'язані із сексуальним насильством, які ведуть злочинний спосіб життя, розпивають з ними спиртні напої або вживають наркотики, а також неналежним чином зберігають зброю;

недопущення до злочинного способу життя осіб, раніше не засуджених, але через їх зв'язки і найближче оточення здатних бути втягнутими в злочинну діяльність;

недопущення рецидивних злочинів сексуального змісту;

виявлення фактів приготування до злочинів;

отримання інформації про можливі сексуальні домагання в різних сферах життєдіяльності людей.

Для досягнення цих цілей і виконання відповідних завдань необхідна цілком конкретна, повна і правдива інформація, яка має бути практично і профілактично значущою, тобто відповідати завданням профілактики злочинів сексуального характеру.

При організації і реалізації статевого виховання слід пам'ятати, що особистість завжди формується значно пізніше, ніж просто людина, яка вступає в життя. Тільки сформована суспільно і морально зріла особистість може взаємодіяти в системі статево-рольових зв'язків із вибором власного життєвого шляху.

ТЕМА 12. ВІКТИМОЛОГІЯ “ФОНОВИХ” ЯВИЩ ЗЛОЧИННОСТІ

12.1. Поняття “фонових” явищ та їх зв’язок зі злочинністю

Характеристика й розуміння суті злочинності, обставин, що її детермінують, будуть неповними без вивчення і розгляду негативних соціальних явищ та їх впливу на якісні і кількісні показники злочинності.

Як серйозна соціальна проблема, фонові явища дуже небезпечні, оскільки тісно взаємопов’язані зі злочинністю. Цей взаємозв’язок настільки тісний, різноманітний і всебічний, що можна з упевненістю стверджувати про наявність органічного взаємозв’язку між цими явищами та злочинністю. Причому негативні соціальні явища, передусім, сприяють розвиткові злочинності й злочинність обумовлює їх існування. Отже, одне нерозривно існує і взаємодіє з іншим. Соціально негативні явища обумовлюють злочинність, що існує на їх фоні, тому ці явища й зветься фоновими.

До *фонових явищ* злочинності необхідно, на наш погляд, віднести:

1) *ведення паразитичного способу життя*, так звана маргінальність (умисне ухилення від соціально корисної діяльності, бродяжництво, жебрацтво, азартні ігри як засіб існування).

2) *немедичне вживання наркотиків*, що призводить до хвороби-наркоманії;

3) *зловживання спиртними напоями*, що призводить до хвороби-алкоголізму;

4) *немедичне вживання медпрепаратів*, психотропних речовин, прекурсорів, що тягне за собою хворобу-токсикоманію;

5) *соціальні хвороби* (венеричні, ВІЛ-інфекція та СНІД), обумовлені названими вище видами поведінки;

6) *проституцію* (жіночу, чоловічу, дитячу);

7) *міграцію* (легальну, нелегальну).

Вищезазначені негативні соціальні явища можуть існувати не лише на ґрунті аморальної спрямованості особи, а й через несприятливий збіг життєвих обставин, наприклад: бродяжництво й жебрацтво як безвихідна ситуація; наркоманія як наслідок ін'єкцій під час тяжкої хвороби; зараження венеричною хворобою через донорську кров тощо, алкоголізм як наслідок тривалих конфліктів у сім'ї або невирішення життєвих проблем; проституція та міграція як спосіб отримання належного заробітку для подальшого існування (легальний та нелегальний). Але ці окремі випадки не змінюють загальної характеристики і криміногенної значимості “фонових” явищ.

Про взаємозв'язок зазначених “фонових” явищ і злочинності яскраво свідчать дані кримінальної статистики. Так, стан алкогольного або наркотичного сп'яніння не відіграє ролі стримуючих факторів, а навпаки, послаблює волю особи від утримання вчинити суспільно небезпечні дії, зокрема, злочини.

За статистичними даними, під дією алкогольного сп'яніння вчиняється близько 60 % усіх зареєстрованих в Україні злочинів, а у стані наркотичної ейфорії – 3,5–4 % злочинів. І цей відсоток є відносно стабільним, що не можна не викликати відповідного занепокоєння як з боку правоохоронних органів, так і пересічних громадян.

Здійснюють певний вплив на злочинність й інші негативні соціальні явища, до яких належать жебрацтво та бродяжництво. Особи, які цим займаються, вчиняють крадіжки, грабежі, розбої з метою отримати кошти на своє паразитичне існування.

Подібне можна сказати про мігрантів (у тому числі нелегальних), осіб, які “гастролюють” країною і шукають так званий “легкий” заробіток. Для отримання “швидких” грошей зазначені особи вдаються до вчинення різних видів злочинів – від відносно легких до тяжких.

Запобігання та викорінення негативних соціальних явищ є справою не тільки правоохоронних, а й інших органів держави, пересічних її громадян та суспільства загалом.

У кримінології під “фоновими” явищами розуміють негативні соціальні явища, які безпосередньо пов’язані зі злочинністю та впливають на її кількісні та якісні показники.

Розглянемо віктимологію вищезазначених “фонових” явищ.

12.2. Віктимологія бродяжництва, жебрацтва та азартних ігор

Підвищена суспільна небезпека бродяжництва та жебрацтва полягає в тому, що вони можуть впливати на стан, рівень та інші показники злочинності.

Ведення аморального способу життя вимагає значних коштів для існування людини, а їх можна здобути, у даному випадку, злочинним шляхом.

Аморалізм призводить до створення так званих груп підвищеного ризику, а також до вчинення членами цих груп злочинів.

Паразитичний спосіб життя є активно діючим криміногенним, тобто сприяючим вчиненню інших злочинів, фактором. Особи, які ніде не працювали та не навчалися на момент вчинення злочину, становлять велику групу і, таким чином, серйозно ускладнюють оперативну обстановку України, вчинюючи значну кількість злочинів, серед яких багато тяжких, у тому числі розбійні напади, умисні вбивства, грабежі, крадіжки особистого майна, різного ступеня тілесні ушкодження та зґвалтування .

Деморалізація вищезазначених осіб проявляється також у порушенні ними громадського порядку та вчиненні інших непов’язаних із кримінальним законом правопорушень¹⁶⁷.

Мотиви неучасті таких осіб у суспільно корисній праці різноманітні. Враховуючи це, їх можна поділити на такі групи: 1) особи, які свідомо не бажають працювати; 2) які самовільно залишили роботу (за власним бажанням) за відсутності негативних установок на ведення паразитичного способу життя; 3) молоді люди, які після завершення навчання не оформилася на постійну роботу в установи, або організації; 4) особи, які мають психічні

¹⁶⁷ Див.: *Моисеев Е.Н.* Борьба органов внутренних дел с бродяжничеством, попрошайничеством и иным паразитическим образом жизни: Учеб. пособие. – К.: НИи РИО КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1990. – С. 4.

відхилення, у тому числі на ґрунті алкоголізму або внаслідок перенесення різноманітних черепно-мозкових та інших травм.

Більша частина осіб, яких досліджували, мали низький рівень правосвідомості та дефекти антигромадських поглядів, звичок, тобто дотримання правил поведінки не стало у них за звичай.

Особи даної категорії не відчують відповідальності, внаслідок чого невірно оцінюють свої дії.

Віктимологія даної категорії осіб полягає в тому, що зазвичай зі злочинців вони перетворюються у жертв злочину, внаслідок яскраво виявлених особистих негативних якостей та властивостей. Це виявляється в їх довірливості, нестриманості, запальності тощо. Зазначених осіб використовують для досягнення злочинної мети як особи із сумнівною репутацією і злочинним минулим, так і злочинні групи з різними формами організованості.

Бродяги та жебраки стають потенційними потерпілими за причини невизначеного майбутнього, втрати позитивних соціальних зв'язків та зловживання алкоголем, наркотиками, азартними іграми тощо.

Таким чином, вивчення особи, яка займається бродяжництвом та жебрацтвом, має велике значення для успішного вирішення завдань боротьби з цими явищами і, насамперед, організації проведення їх ефективної профілактичної діяльності.

Успіх у запобіганні бродяжництву, жебрацтву та іншому паразитичному способу життя залежить від своєчасного виявлення осіб, поведінка яких свідчить про можливість переходу до паразитичного існування. Особливо важливо своєчасно виявити тих, у кого ще не сформувалися антигромадські погляди і повністю не втрачені суспільно корисні зв'язки. Як свідчить практика, ухилення від суспільно корисної праці в ранньому періоді має обмежений і нестійкий характер. Тому заходи профілактики зазначених негативних явищ на ранній стадії є найбільш ефективними і доцільними.

Гральний бізнес – це сфера діяльності професійних злочинців. Для одних цей вид злочинного промислу є основним буттям та способом життя, а для інших – пастка, з якої вибратися вже

майже неможливо. У кращому випадку людина позбавляється засобів існування, але завжди вона відчуває себе потерпілою і залежною від інших осіб.

Існує вислів, що азарт затуманює розум і волю людини і всі її дії, у даному випадку, спрямовуються на досягнення бажаного результату будь-яким чином.

Віктимологічний аспект азартних ігор полягає в тому, що особи, які цим займаються, часто стають жертвами та заложниками ситуації, в яку самі потрапляють. Спроба відігратися може призвести до невідворотних наслідків, коли на кон ставиться майно, житло і навіть життя гравця. Особа, яка своєчасно не може віддати борг, будь-яким чином намагається виправити становище і віддати його у визначені терміни. В одному випадку, вона бере великі борги під значні відсотки. В іншому – вчиняє злочини з метою добути кошти, а іноді, після включення так званого “метроному”, намагається втекти від цього, але її намагання зазвичай виявляються марними і людина перетворюється в “жертву” (так звану мішень для злочинних угруповань).

Профілактика азартних ігор повинна полягати у здійсненні жорсткого контролю держави над цим “бізнесом”. Правоохоронним органам необхідно мати вичерпну інформацію щодо заняття ним поза установ, що мають відповідні ліцензії на їх утримання, а також своєчасно виявляти лідерів груп та групувань професійних злочинців, які втягують у цю діяльність інших осіб, котрі згодом стають залежними від ситуації (жертвою).

Крім того, за необхідності слід організувати охорону осіб, які потрапили в так звану “пастку” і скрутне для себе становище внаслідок втягування і зайняття азартними іграми.

12.3. Віктимологічні аспекти пияцтва, наркоманії та поширення СНІДу

Розглянемо наступний вид “фонових” явищ, пов’язаний з надмірним вживанням алкогольних напоїв.

Алкоголь відомий людям із давнини. Про його походження існує багато вовкуватих і трагічних легенд.

П'яцтво – це систематичне, надмірне споживання спиртних напоїв, що знижує рівень соціальної активності особи та негативно позначається на здоров'ї людини, яка споживає алкоголь. П'яцтво передре алкоголізму. У середньому кожний шостий п'яниця з дорослих осіб стає алкоголіком.

Алкоголізм – важке захворювання, яке викликається систематичним і тривалим зловживанням спиртними напоями, що характеризується фізичною потребою, потягом до алкоголю, залежністю від нього.

Велика медична енциклопедія визначає алкоголізм як "... сукупність патологічних змін, що виникають в організмі під впливом тривалого, непомірного вжитку алкоголю".

Алкоголізм посідає третє місце у світі за смертністю, після серцево-судинних захворювань і злоякісних новоутворень. Проте, якщо врахувати, що багато з цих захворювань нерідко обумовлені зловживанням спиртним, то без перебільшення можна сказати: алкоголізм – це перший ворог для людини.

П'яцтво є причиною багатьох злочинів. Узагальнений аналіз судової практики свідчить про те, що алкогольне сп'яніння є причиною вчинення таких небезпечних злочинів, як: тілесні ушкодження, зґвалтування, вбивства. Так, під впливом алкоголю вчиняється приблизно 2/3 навмисних тяжких злочинів проти особи (так, у 2004 році убивств – 43,2 %, зґвалтувань – 44,3%, нанесення тяжких умисних ушкоджень – 35 %; третина – хуліганських проявів.

У дев'яти випадках із десяти хуліганство вчиняється особами на підпитку¹⁶⁸.

Зв'язок п'яцтва зі злочинністю чітко показав відомий російський письменник О.К. Толстой у притчі "Богатир". Він писав, що "... слідом за горілкою відбуваються сварки, злочини, хвороби, голод. Алкоголік здатний за чаркою горілки віддати останню сорочку"¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Див.: Кононенко В.И., Мальяренко В.И. Пьянство и преступность. – К.: Политиздат України, 1988. – С. 13.

¹⁶⁹ Толстой О.К. Собр. соч. – М., 1969. – Т. 1. – С. 229.

Письменник Джек Лондон образно пов'язав пияцтво зі злочинністю, що згодом призводить до загибелі людини: “Початок шляху – рюмка, середина – компанія, що вживає алкогольні напої, легка п'янка, пара чарок за обідом. Кінець – за ґратами за вбивство, у психіатричній лікарні або у могилі від випадкової легкої хвороби”¹⁷⁰.

Цікавим є підхід відносно розкриття зв'язку між пияцтвом і злочинністю у С.С. Остроумова, який підкреслював, що пияцтво та алкоголізм є умовою, що розв'язує, подібно каталізатору, егоїстичні, антигромадські погляди, тобто причину злочину. Систематичне пияцтво та алкоголізм призводять, як правило, до деградації людської особистості, втрати елементарних принципів моралі, до появи у свідомості антисуспільних поглядів¹⁷¹.

Віктимологія пияцтва та алкоголізму полягає в тому, що пияки та алкоголіки належать до групи осіб із підвищеним ступенем віктимності і є потенційними жертвами, які своїм нікчемним виглядом провокують до вчинення злочинів інших осіб, і насамперед, проти себе. Зазвичай вони стають об'єктами таких злочинних діянь, як: пограбування, розбійні напади, зґвалтування, хуліганські дії тощо. Неспроможність останніх через свій безпорадний стан (алкогольне сп'яніння), в якому вони перебувають майже постійно, надавати адекватного опору іншим антисуспільним елементам, призводить до їх перетворення в “потенційних жертв” і легку здобич для злочинців.

Людина в стані алкогольного сп'яніння, тобто з ослабленою гальмуючою діяльністю кори головного мозку, часто буває образливою та конфліктною. Вона стає легковажною, цинічною, зухвалою, егоїстичною і не стримує себе в поведінці (провокує конфлікт або створює конфліктну ситуацію).

¹⁷⁰ *Воронцов В.В.* Симфонія розуму. – М., 1977. – С. 501.

¹⁷¹ Див.: *Остроумов С.С.* Некоторые вопросы методики проведения работы по изучению и предупреждению правонарушений среди несовершеннолетних // Изучение и предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних. – М., 1970. – С. 19; *Лекарь А.Г.* Профилактика преступлений. – М., 1972. – С. 27; *Криминология.* – М., 1976. – С. 314.

Тому значимість профілактичних засобів у цьому плані є основним напрямом у діяльності як держави, так і її органів. Звичайно, тільки силами правоохоронних органів цю проблему вирішити неможливо, адже вона є справою всього суспільства. Комплексність і об'єднання зусиль різних державних органів і громадських установ може визначним чином вплинути на вирішення існуючої проблеми. Велику роль у цьому відіграють медичні працівники з різних фахових спеціалізацій (психологи, психотерапевти, наркологи тощо).

Наступним “фоновим” явищем, яке істотно впливає на стан злочинності в державі, є наркоманія. Вживання наркотиків призводить до тяжкої, майже невиліковної хвороби, що зветься *наркоманією*.

Наркоманія є хворобливим потягом до наркотиків та похідних із них речовин. Поруч з наркотиками за останні десятиліття серед частини людства все більше поширюється вживання психотропних та сильнодіючих речовин. Хворобливий потяг до таких препаратів називається *токсикоманією*.

Сенс вживання наркотиків і сильнодіючих засобів полягає в тому, що всі вони викликають ейфорію (збудження центральної нервової системи, яке впливає на мозковий “центр радощів”), що на певні години (або хвилини) змінює уявлення людини, наділяє особливими почуттями, аж до бачення галюцинацій.

Після цього настає стан прострації (наркотичного сну), далі збудження різко змінюється пригніченням центральної нервової системи (так званий синдром абстиненції). Цей синдром призводить до дуже хворобливого психічного й фізичного стану особи. За незначний проміжок часу немедичного вживання наркотиків (навіть кількох тижнів) особа стає хворою на наркоманію (токсикоманію).

Отже, створюється замкнуте коло: організм хворої людини інтенсивно руйнується і водночас вже не може існувати без нових доз наркотиків.

Небезпека проявів наркоманії (токсикоманії) полягає в тому, що вона дуже швидко і безповоротно руйнує фізичне і моральне

здоров'я людини. Смерть здебільшого настає через кілька років (інколи – місяців) інтенсивного вживання засобів, але їй передують повна деградація особи (відмова від соціально корисної праці, психічна нестійкість, порушення у статевій сфері, втрата пам'яті, тероризування рідних і знайомих тощо).

Крім того, існує тісний нерозривний зв'язок між наркоманією і злочинністю, адже наркоманія – одна з найтяжчих складових частин фонових явищ.

Взаємозалежність наркоманії і злочинності включає в себе:

1) злочини, вчинені під безпосереднім впливом наркотиків (психотропних речовин) на організм: убивства, тілесні ушкодження, хуліганство (щорічно їх вчиняється багато тисяч);

2) вчинення наркоманами злочинів з метою заволодіння наркотиками і грошима, або речами для їх придбання (адже ціна на різні види наркотиків така, що чесно заробити гроші на їх придбання важко);

3) протиправні дії, пов'язані з виготовленням та збутом наркотиків, найнебезпечніші з яких належать до так званого наркобізнесу і мають ознаки організованої злочинності.

Немедичне вживання наркотиків призводить до численних самогубств, побутового і виробничого травматизму, безпосередніх смертей від надмірності вживаних засобів. Практично всі наркомани, які вживають опіати, хворі на гепатит, значна кількість – на СНІД і сифіліс.

Віктимологія наркоманії полягає в тому, що особи, які вживають наркотики, завдають безпосередньої шкоди, насамперед, власному здоров'ю. Крім того, зловживання наркотиками руйнує структуру сім'ї і суспільства. Суспільство несе великі втрати у зв'язку з необхідністю лікування і реабілітації наркоманів.

Наркоманія останнім часом охоплює все ширші кола населення України і стає загрозою розвитку та добробуту нації. Ця напасть спустошує фізичний, інтелектуальний, духовний і моральний потенціал держави. Навіть незначне вживання наркотику – прямий шлях до перетворення здорової людини на безвільну істоту.

Тривалий вплив наркотиків на організм неминуче призводить до передчасного старіння, духовного падіння людини, провалів у пам'яті, послаблення інтелекту і притуплення почуттів, паралічу волі.

Останнім часом спостерігається зростання наркотизації свідомості, насамперед, неповнолітніх. Наркотики стають доступними і молодь має більше можливостей спробувати їх смак.

Наркотики спричиняють також погіршення криміногенної ситуації в країні, утворюючи порочне коло “наркотики” – “злочин”. У 2004 році було виявлено 65740 злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків, з яких 15932 вчинено безпосередньо наркоманами у стані наркотичного сп'яніння (ейфорії), 49 убивств, 516 – розбійних нападів та грабежів, 4406 – крадіжок державного та особистого майна. Викликає занепокоєння той факт, що з усіх осіб, які вчинили вказані злочини, майже половину (44,9 %) становлять молоді люди віком до 30 років.

У структурі злочинів, що вчинені наркоманами у стані наркотичного збудження (ейфорії), переважають крадіжки державного та особистого майна і грабежі¹⁷².

Наркомани, як і алкоголіки, є потенційними жертвами злочинних посягань і у стані наркотичного сп'яніння не можуть належним чином оцінювати ситуацію, що склалася, і тому стають її заручниками.

Жертви наркоманії, не розуміючи результатів своєї поведінки, не завжди вживають необхідних заходів застереження, що полягають у стерильності медичного інструменту при внутрішньовенному введенні наркотиків, і створюють умови, які сприяють їх зараженню ВІЛ-інфекцією.

Як зазначено вище, наркомани, які вживають наркотики ін'єкційно, найчастіше за інших можуть захворіти на СНІД, який є також “фоновим” явищем злочинності.

Зв'язок СНІДу зі злочинністю чітко прослідковується у так званих групах підвищеного ризику. До першої групи належать

¹⁷² Див.: *Статистичні дані* Департаменту інформаційних технологій МВС України за 2004 рік.

гомосексуалісти – 78 %, до другої – проститутки, до третьої – наркомани, які вживають наркотики внутрівненно, до четвертої – божжі, жебраки, а також особи, які ведуть паразитичний спосіб життя – 7 %. А тому СНІД – проблема не лише медична, а й соціально-економічна і морально-психологічна.

Віктимологія СНІДу, як і наркоманії, полягає в тому, що загострення конфліктів між близькими людьми та іншими особами можуть призвести як до вчинення злочину, так і самогубства.

Постійне побоювання, що внаслідок розголошення таємниці хвороби буде втрачена повага з боку оточуючих до осіб, хворих на СНІД, пригнічує останніх, і на фоні наявних у них психічних хвороб і соматичних станів породжується внутрішня напруженість, яка поглиблюється гострим дефіцитом у відсутності виходу зі становища, що склалося. Така ситуація призводить до самогубств або їх спроби.

Жертва СНІДу може відрізнятись від інших осіб підвищеною довірливістю, розумовою відсталістю, природною фізичною слабкістю або своїм безпорадним станом, викликаним вживанням наркотиків, що дозволяє сказати про так звану уявну (стимулюючу) жертву.

До ситуації необережного характеру належать інфікування СНІДом немовлят, які мають місце в низці медичних установ держави, медичного персоналу, який обслуговує вірусоносії в лікарнях та поліклініках.

До ситуацій нейтрального характеру можна віднести випадки пересадки органів та тканин при захворюваннях, що не піддаються традиційним методам лікування.

У низці випадків в особи, яка захворіла на СНІД, формується мотив помсти, що супроводжується конфліктами з іншими людьми та суспільством загалом. Особа вважає себе відштовхнутою від суспільства, яке часто відвертається від неї, що призводить до так званого СНІД-тероризму¹⁷³.

Останніми роками в країні досить успішно використовуються превентивні заходи з метою попередження громадян стати

¹⁷³ Див.: Джужа О.М. Запобігання поширенню СНІДу правовими засобами (правовий, кримінологічний і кримінально-виконавчий аспекти): Монографія. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – С. 98, 102.

жертвою злочину. Велике значення набувають загальносоціальні і спеціальні заходи, спрямовані на недопущення розповсюдження ВІЛ/СНІДу, ресоціалізацію осіб, які вживають наркотичні засоби, займаються проституцією та ведуть інший антисуспільний спосіб життя, а також на підвищення рівня загальної культури і поліпшення побуту громадян.

Американські лікарі із Нью-Йоркського центру дезінтоксикації вважають, що на формування особи наркомана впливають такі обставини: 1) ринок, що вільно постачає наркотики; 2) середовище, що сприяє або допускає вживання наркотиків; 3) певний індивідуальний нахил особи до вади.

До основних чинників поширення наркотиків в Україні можна віднести як загального плану (економічні, політичні, соціальні, ідеологічні, культурні, духовні), так і конкретного змісту (недоліки у вихованні, відсутність батьківського контролю, відсутність певного виду занять, зняття стресового стану, культ психології групи, необхідність у самоствердженні та самореалізації тощо)¹⁷⁴. Звісно, зазначений перелік далеко не є вичерпним.

Глибоке знання причин та умов наркоманії необхідно для проведення ефективної боротьби з нею, визначення пріоритетів та розробки дійових заходів щодо її запобігання.

12.4. Віктимологія проституції та міграції

Нині підвищена небезпека проституції, насамперед, полягає в тому, що це негативне явище може сприяти масовому зараженню на СНІД. Велика кількість статевих партнерів в однієї проститутки різко збільшує небезпеку зараження як її особисто, так і інших осіб, які мають з нею контакти. В даному випадку виникають труднощі з виявленням епідеміологічного ланцюга, адже перевірити всіх клієнтів практично неможливо. Повії за своїми моральними якостями свідомо здатні розповсюджувати небезпеч-

¹⁷⁴ Див.: *Піщенко Г.І.* Кримінологічна характеристика та попередження наркоманії і наркобізнесу: Лекція. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – С. 29–30.

ну інфекцію¹⁷⁵. Проституція, як поняття, походить від латинського “prostatuere”, що перекладається як “виставлення на продаж”. Вона вважається найстародавнішою професією. З давніх давен проституція поділяється на жіночу, чоловічу і дитячу. Цей поділ існує й сьогодні.

Законодавчого визначення проституції немає. Під *проституцією* слід розуміти систематичне надання особою свого тіла для задоволення сексуальних бажань іншої особи (групи осіб) за матеріальну винагороду.

Проституювання можливе як при гетеросексуальних, так і гомосексуальних стосунках. Проституція відрізняється від інших статевих взаємин тим, що жінка або чоловік продають своє тіло іншим особам і мають широке коло статевих партнерів. Суспільна небезпека цього явища пов'язана зі зв'язком проституції зі злочинним світом; розповсюдженням венеричних захворювань та ВІЛ/СНІДу; падінням рівня суспільної моралі; руйнуванням сімейних устоїв; тісним зв'язком проституції з наркобізнесом.

Ураховуючи той факт, що жінки частіше (більшою мірою) порівняно з чоловіками займаються проституцією, надамо їм соціально-демографічну характеристику.

Їх вік становить: від 18 до 29 років – 84,3 %; неповнолітні – 2,2 %; старші 40 років – 1,2 %; решта – особи старші 45 років.

Освіта: вищу і незакінчену вищу освіту мали 23,2 %, середню – 53,9 %, решта – незакінчену середню освіту.

Сімейний стан: перебували у шлюбі 17,9 %, не перебували у шлюбі 82,1 %, 24,0 % – розлучені, 1,5 % – вдови.

Соціальне становище: робітники – 15,0 %, службовці – 48,6 %, учні – 6,4 %, домогосподарки – 0,6 %, без певних занять – 29,4 %.

Повій можна класифікувати на: інтердівчат, які обслуговують іноземців; осіб, які продаються багатим співвітчизникам; “плечевих”, які подорожують із водіями вантажівок; бездомних; “вокзальних”¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Див.: Герасимова О.Г., Куликов Г.В. Проституція и СПИД // Проституція и преступность. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 179–180.

¹⁷⁶ Див.: Криминологія. Спеціалізований курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини): Навч. посіб. – К.: Атіка, 2001. – С. 117–118.

Слід визнати, що проституція є одним із найчастіше пов'язаних зі злочинністю “фонових” явищ. Вони значною мірою обумовлюють одне одного.

Віктимологічний аспект проституції полягає в такому:

По-перше, проституцію, як засіб наживи, широко використовує злочинність, у тому числі й організована. На її основі вона створює систему секс-бізнесу зі звідниками, утримувачами домів розпусти, сутенерами, торгівцями “живим товаром”, у тому числі з переправленням за межі країни. На думку експертів, річний обіг секс-бізнесу в Україні сягає не менше двох мільярдів гривень. Наймерзеннішим злочином є втягування у проституцію дітей.

По-друге, повії широко використовують як співучасників злочинів, грабіжники, вимагачі, шахраї, саме повії, відвідуючи квартири заможних клієнтів, проводять розвідку для подальших крадіжок чи розбійних нападів, просять водіїв підвезти до місця, де на них (водіїв) чекає злочинна засідка.

По-третє, повії і самі вчиняють чимало злочинів стосовно клієнтів, використовують їх “відключення” унаслідок сп'яніння, застосування клофеліну (традиційне прізвисько – “хипес-повія”).

По-четверте, повії (як жінки, так і чоловіки) є одним з основних джерел розповсюдження венеричних захворювань, гепатиту та ВІЛ-інфекції. Жодні запобіжні засоби не здатні виключити високий рівень ризику захворювання. Відомий випадок, коли в м. Красний Луч. (Луганська область) дві неповнолітні повії зірвали налагоджену роботу автопарку, заразивши за два дні сифілісом більше 30 водіїв.

По-п'яте, для того, щоб сплатити послуги повіям, за відсутності коштів окремі клієнти вдаються до вчинення злочинів проти них.

По-шосте, повії нерідко самі стають потерпілими від насильницьких злочинів (їх убивають у конкурентній боротьбі, особливо за кордоном, вони гинуть від наркотиків та СНІДу).

По-сьоме, повії, які працюють без підстраховки (без сутенерів та звідників), частіше від інших стають жертвами застосування насилля і знущань з боку як злочинців, так і осіб, які не бажують з ними розраховуватися за надані послуги.

Найголовнішим чинником широко розповсюдженої проституції у державах (на думку експертів, проституцією займаються сотні тисяч жінок) є різке падіння моралі суспільства, знамення того, що воно фактично погоджується з аморалізмом і це безпосередньо вкрай негативно впливає на погляди підлітків і молоді не лише на сексуальні проблеми, але й на інші сторони буття. Проституція підриває підвалини соціальної моралі, руйнує сім'ю, урешті-решт сприяє деградації людини.

Наслідком проституції є зростання жіночої злочинності, смертності, тяжких невиліковних соматичних і психічних захворювань і самогубств.

Шляхи попередження проституції знаходяться у площині профілактики інших видів правопорушень, які вчиняють різні категорії населення. Ця профілактика буде ефективною лише тоді, коли проблеми сім'ї, жінки, дитини стануть головними в державі й суспільстві. Потрібні сучасні, ефективні програми допомоги сім'ї, материнству, дитинству, відповідна й добротна законодавча база. Було прийнято важливі закони (до яких згодом було внесено відповідні зміни) “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, “Про освіту”, “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, розроблено програми їх виконання. Реалізація цих законів сприяє розв'язанню важливих питань, але рішучим змінам на краще заважає соціально-економічне становище в державі.

Велике значення має і віктимологічна профілактика серед усіх вікових категорій жінок: показ спустошеної душі повії, втрати нею почуттів честі й гідності, “надбання” різних соматичних і психічних хвороб – все це допоможе втримати багатьох від хибних кроків.

До “фонових” явищ, що впливають на злочинність, можна віднести й таке явище, як міграція. Аналізуючи механізм взаємозв'язку міграції зі злочинністю, важливо звернути увагу на таку існуючу статистичну залежність між інтенсивністю міграційних процесів та рівнем злочинності, що потребує глибокого і диференційованого вивчення соціальних і соціально-психологічних характеристик різних груп населення.

Термін “міграція” походить від латинського “migratio”, “migo” – переходжу, переселяюся. Демографи визначають міграцію як процес переміщення людей через границі тих або інших територій зі зміною назавжди або на час постійного місця проживання або з регулярним поверненням до нього.

Однією з головних ознак міграції є перетин кордонів тих чи інших територій – держави, області, населеного пункту.

Особливістю міграції є накопичення зайвої робочої сили, яка сприяє появі складностей із працевлаштуванням, особливо з отриманням роботи за спеціальністю. Ці аспекти зазвичай посилюються труднощами з житлом, з організацією побуту, дозвілля, використанням вільного часу тощо.

Недосконалість нашого законодавства зумовила потік нелегальних мігрантів із південноазіатського, близькосхідного й африканського регіонів, які використовують територію України для транзиту на Захід. За останні десять років міграція в Європу зростає у 20 разів.

Аналіз національного складу міграційних потоків свідчить, що етнічні українці становлять лише половину мігрантів. До основних іноземних мігрантів нині належать вихідці з республік колишнього СРСР та громадяни країн далекого зарубіжжя. Що стосується першої категорії, то тут переважають вихідці із Закавказзя – грузини, вірмени, азербайджанці, чеченці, і республік Середньої Азії – узбеки, таджики, татари. При цьому тільки незначна їх частина звертається до органів міграційної служби з метою легалізації свого перебування на території України. Вони освоюються переважно у сфері торгівлі, приватного підприємництва і кримінального бізнесу. Саме нелегальна міграція впливає на стан злочинності в тих регіонах, де вона здебільшого розповсюджена.

Групи нелегальних мігрантів комплектуються ще в країнах проживання злочинними угрупованнями, які займаються підготовкою легенд для їх перебування в проміжних країнах на шляху

прямування до країни призначення, виготовленням фальшивих документів тощо¹⁷⁷.

Загальноприйнятої класифікації міграції на сьогодні не існує. Виділяють наприклад:

Сезонні міграції – це переміщення переважно працездатного населення до місць тимчасової праці й проживання на термін у кілька місяців зі збереженням можливості повернення в місця постійного проживання.

Епізодичні міграції являють собою ділові, культурно-побутові, рекреаційні та інші поїздки, які здійснюються не тільки нерегулярно в часі, але й необов'язково у тих самих напрямках. Соціально-демографічний склад учасників епізодичних міграцій значно ширший ніж сезонних.

Маятникові міграції – це масові щоденні або щотижневі переміщення населення від місць проживання до місць праці чи навчання та у зворотному напрямку.

За способом реалізації міграції класифікують на організовані і неорганізовані. Перші здійснюються за допомогою державних чи громадських установ, другі – силами й коштами самих мігрантів. Неорганізовані міграції іноді називають індивідуальними.

За тривалістю міграції поділяють на постійні (з переселенням на постійне місце проживання) і тимчасові (без зміни місця проживання). І.М. Прибиткова відносить до постійних міграцій усі різновиди незворотних переміщень або переселень населення. В.І. Шакун відносить до таких випадки відсутності або, навпаки, перебування мігранта в певному місці понад шести місяців. Ю.І. Римаренко включає сюди і маятникові (сезонні трудові) міграції, які мають ознаки регулярності й тривалості обігу людських ресурсів.

Розрізняють також міграції сільського і міського населення, міжміські міграції, міграції у межах сільської місцевості та в межах окремих великих територіальних одиниць – області, економічного району, республіки. У цих випадках міграції поділя-

¹⁷⁷ Див.: Шакун В.І. Міграція і злочинність: Навч.-практ. посіб.– К.: Укр. акад. внутр. справ, 1996. – С. 6.

ють на внутрішньообласні та міжобласні, внутрішньорайонні і міжрайонні, внутрішньореспубліканські й міжреспубліканські.

В.І. Шакун у своїй монографічній праці “Урбанізація і злочинність” виділяє також внутрішньо територіальні та міжтериторіальні міграції, які є різновидом внутрішньої міграції¹⁷⁸.

Аналізуючи погляди різних авторів з цього питання, можна дійти висновку, що всі вони розрізняють два види міграції: внутрішню (у межах країни) і зовнішню (в інші країни).

Виходячи із законності міграції поділяють на легальні, напівлегальні, нелегальні. Критерій легальності може бути застосований тільки до зовнішніх міграцій.

Віктимологія нелегальної міграції полягає в тому, що останні позбавлені низки політичних та особистих прав, якими володіють громадяни певної країни, і тому крім нелегального перетинання кордонів влаштовуються на нелегальну роботу, або займаються нелегальною торгівлею, де стають легкою здобиччю рекетирів (вимагателів) та організованих злочинних угруповань.

Стосовно легальної (внутрішньої) міграції, можна навести приклади пересування територією України так званих осіб-гастролерів, які, часто мігруючи, вчиняють крадіжки особистого, державного або колективного майна, грабежі, розбої та інші злочини. Вони ж можуть перетворитися і в потерпілих, стаючи випадковими свідками різних злочинних розборок, або навпаки, їх безпосередніми учасниками.

З міграцією тісно пов’язана проституція. Мігруючи по країні різними видами транспорту, повії наражають себе на небезпеку і стають жертвами осіб із кримінальним минулим, водіїв та інших випадкових осіб, з якими вони вступають у статеві зв’язки. Здебільшого повії користуються послугами сутенерів, яким повинні віддавати основну частку свого заробітку. З нелегальною міграцією пов’язана міжнародна проституція, унаслідок заняття якою (шляхом обману) жінок запрошують на роботу за кордон, насильно відбирають у них документи, що посвідчують їх особистість, позбавляють засобів існування і примушують жити в борг.

¹⁷⁸ Див.: Шакун В.І. Урбанізація і злочинність: Монографія.– К.: МВС України. – Укр. акад. внутр. справ, 1996. – С. 134.

Після цього статус “рабинь” для таких осіб забезпечений на декілька років. Крім того, повертаються додому з них далеко не всі. А спроба втекти зазвичай є трагічною.

На боротьбу з нелегальною міграцією спрямовані значні зусилля органів внутрішніх справ України. З цього приводу в 1997 році був посилений міграційний контроль.

Для активізації протидії злочинності, пов’язаної з нелегальними мігрантами, в багатьох органах внутрішніх справ були створені спеціальні підрозділи кримінального розшуку. Це мало свої позитивні результати. Водночас, для підвищення ефективності їх діяльності, як показує досвід, потрібно не припускатися деяких помилок у розкритті й розслідуванні злочинів даної категорії, поліпшити фахову підготовку працівників, які задіяні в боротьбі зі злочинністю нелегальних мігрантів, вирішити проблему забезпечення перекладачами, налагодити тісні контакти з Інтерполом і Національним бюро Інтерполу, які мають багатий банк відповідної інформації.

Важливою умовою досягнення позитивних результатів у боротьбі зі злочинністю нелегальних мігрантів є її належне інформаційне забезпечення.

Ефективність позитивного впливу на злочинність нелегальних мігрантів залежить, передусім, від узгодженості дій суб’єктів профілактики. Це вимагає їх взаємодію як по вертикалі, так і горизонталі. Саме другий вид взаємодії має ще чимало не використаних резервів. Надзвичайно важливим у цьому аспекті є здійснення спільних заходів, обмін оперативною та іншою інформацією, проведення координаційних нарад для розробки планів дій за цими напрямками. Особливе значення тут має взаємодія міліції зі службою зовнішньої розвідки, міграційною службою, митною вартою, прикордонниками та іншими державними органами, причетними безпосередньо до роботи з мігрантами¹⁷⁹.

¹⁷⁹ Див.: *Мозоль А.П.* Кримінологічні проблеми нелегальної міграції в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – С. 16.

ТЕМА 13. ПЕНІТЕНЦІАРНІ АСПЕКТИ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ВІКТИМОЛОГІЇ

13.1. Поняття віктимологічного аспекту в місцях позбавлення волі

У процесі дослідження складових ланок одного з важливих елементів причинного комплексу злочинної поведінки, а також відповідаючи на питання: чому вчиняються злочини в кримінально-виконавчих установах України (КВУ), неможливо, на наш погляд, не приділити певної уваги віктимологічним аспектам, що мають місце в системі виконання кримінальних покарань. Без урахування місця та ролі потерпілих під час вчинення злочину, пояснення етіології (природи) злочину в КВУ було б неповним, що обмежувало б можливості запобіжної діяльності серед засуджених. Жертва злочину органічно вписується в механізм як “зворотна сторона медалі” події злочину в КВУ, що не завжди береться до уваги персоналом у місцях позбавлення волі.

На наш погляд, ставлення до жертви повинно розглядатися з двох позицій: по-перше, – з позиції соціально-правового захисту її законних прав і інтересів; по-друге, – з науково-дослідницьких позицій кримінології, як криміногенний чинник, що входить у структуру детермінант та механізму злочинної поведінки.

Таким чином, слід докорінно змінити погляд на жертву злочину в КВУ як на другорядний чинник системи детермінант злочинності, проблема поглибленого вивчення якого повинна розглядатися в теоретичному та практичному напрямках.

Ще в минулому столітті виник громадський рух захисту жертв злочинів, який започаткував розроблення міжнародних стандартів та рекомендацій в галузі соціальної політики даного напрямку. В 1973 році була проведена конференція щодо компенсації збитків жертвам насильницьких злочинів, дещо пізніше, в 1985 році, прийнята ООН Декларація основних принципів правосуддя щодо жертв злочинів та зловживань владою. А 22 лютого 1990 року в Англії була проголошена “Хартія жертв злочинів”.

З того часу 22 лютого вважається Міжнародним днем підтримки жертв злочинів за ініціативою юристів-кримінологів, психологів, психіатрів, адвокатів та журналістів, яка була членом Європейського форуму підтримки жертв злочинів та учасником багатьох міжнародних конференцій. На думку представника російської асоціації, доктора юридичних наук, професора В. Квашиса, підтримки з боку держави асоціація не одержує, а утримується на ентузіазмі десятка фахівців та невеликій допомозі з боку спонсорів. І це у той час, коли в багатьох державах підтримка жертв злочинів входить до державної політики. В Америці, наприклад, у складі міністерства юстиції створено департамент допомоги жертвам злочинів. Наприклад, “Закон про права жертв” американського штату Пенсільванія, в якому серед неповного переліку їх прав є такі, як:

- участь у найбільш важливих процедурних діях розслідування та суду;

- внесення пропозицій щодо розміру та форм відшкодування збитків, у тому числі й одержаної компенсації;

- одержання повідомлення тюремної адміністрації з приводу звільнення злочинця, його переведення в іншу тюрму, а в разі його втечі – миттєвого повідомлення¹⁸⁰.

Таким чином, питання відносно жертв злочинів повинні вирішуватися так, щоб держава не була при цьому стороннім спостерігачем, а зміст приказки: “спасіння утопаючих – справа рук самих утопаючих” не повинен поширюватися на жертв злочинів.

Проблема соціально-правового захисту жертв злочинності в місцях позбавлення волі потребує спеціального розгляду та вивчення на всіх рівнях і напрямках, як правовому, економічному, виховному та ін.

Розгляд даного феномена з кримінологічної позиції, як у багатьох випадках криміногенного фактора, є основним питанням даної теми в межах кримінологічної науки.

¹⁸⁰ Див.: Руднев Один раз из жизни потерпевших от преступлений // Известия. – 1994. – 22 февр.

Злочинність у КВУ, як складне соціальне явище, що перебуває в багатогранній системі мікросоціальних взаємодій, потребує сукупного вивчення зв'язку: злочин – злочинець – злочинність. Відповідно до кримінологічної концепції злочин, – це результат взаємодії особистості та середовища. Тому ситуація вчинення злочину як важливий компонент причинного комплексу потребує досконального вивчення, під час розвитку якої найбільший інтерес серед її учасників викликають ті, які стали об'єктами злочинного посягання – потерпілі.

Таким чином, серед осіб, які фігурують у події злочину, саме потерпілий перебуває в безпосередніх стосунках зі злочинцем. А саме тому він вимагає особливої уваги як об'єкт захисту та важливий учасник даної ситуації.

Найперша спроба системних досліджень проблеми потерпілого була зроблена у 1948 році, що став роком заснування віктимології як окремого наукового напрямку. В той час вийшла у світ монографія відомого американського кримінолога Ганса фон Гентінга “Злочинець та його жертва”¹⁸¹, в якій була обґрунтована теоретична значущість та практична користь віктимології, у тому числі в місцях позбавлення волі. Перевага даного ним обґрунтування перед іншими (у той час) теоріями соціальних взаємозв'язків була очевидна, тому основні положення його роботи стали теоретичною базою для майбутніх досліджень відносин “злочинець – жертва”. У даній роботі автор привернув увагу до потерпілого як до фактора виникнення злочину, а також висунув ідею розуміння злочинності як відносин між носіями злочинності, які спричиняють шкоду, та їх жертвами. Завдяки відокремленню таких типів відносин, з'являється можливість не тільки аналізувати злочини, що виникли, а й робити прогноз відносно осіб, які в майбутньому можуть стати злочинцями, а також більш спрямовано аналізувати стан латентної злочинності (дані виснов-

¹⁸¹ Див.: *Курс советской криминологии* / Под ред. В.М Кудрявцева и др. – М., 1985. – С. 169; *Канн УЭАД. Преступность и криминология в современной Японии* / Пер. с япон. О.А. Белявский / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой. – М.: Прогресс, 1989. – С. 63–67.

ки цілком поширюються на аналогічні проблеми в місцях позбавлення волі).

На противагу Хентінгу, який розглядав віктимологію як галузь кримінології, румунський вчений Б. Мендельсон вважає віктимологію окремою наукою. Він підходить до поняття віктимології розширено, вважаючи її об'єктом не тільки жертви злочину, а й потерпілих від нещасного випадку, стихійного лиха тощо, що також може мати місце в місцях позбавлення волі. Сама ідея щодо ролі жертви в механізмі вчинення злочинів існує в правових літературних та інших документальних пам'ятниках світової культури¹⁸². Таким чином, у поняття жертви були включені, крім жертв злочинів, жертви низки соціальних та природних явищ, і тому деякі вчені розрізняють віктимологію в широкому та вузькому розумінні. Відносно віктимології в широкому розумінні існує думка, що вона має право на самостійність як науковий напрям, оскільки, об'єднуючи вивчення двох видів жертв, вона повинна вивчати й особливості, тільки їй притаманні закономірності, а не бути “додатком” до кримінології. Віктимологія ж у вузькому розумінні слова – кримінальна віктимологія – вивчає жертву злочину¹⁸³.

Більшість зарубіжних учених (фон Хентінг, Елленбергер, Манн Гейм, Вольфганг, Гассер та ін.) вважають віктимологію у вузькому розумінні слова галуззю кримінології і термін “віктимологія” використовується ними для визначення саме цього кримінального аспекту, тобто мається на увазі вивчення тільки жертв злочинів¹⁸⁴. Указані питання стали предметом розгляду на засіданнях Міжнародного віктимологічного наукового товариства в Мюнстері, (ФРН), де було проведено з 1973 по 1989 рік чотири міжнародних симпозіума¹⁸⁵.

¹⁸² Див.: *Франк Л.В.* Исторический обзор // Виктимология и виктимность. – Душанбе, 1972.

¹⁸³ Див.: *Курс советской криминологии.* – М., 1985. – С. 169.

¹⁸⁴ Див.: *Ривман Д.В.* О некоторых понятиях криминальной виктимологии // Виктимологические пробл. борьбы с преступностью. – Иркутск, 1982. – С. 15–24.

¹⁸⁵ Див.: *Канн УДАЭ.* Преступность и криминология в современной Японии. – М., 1989. – С. 63–67.

Нині віктимологічні дослідження мають тенденцію до розвитку в багатьох країнах світу. Однак значимість даного матеріалу для віктимологічної теорії неоднозначна. Виникнення та розвиток такого нового напрямку в науці – процес тривалий. Сьогодні він ще не завершений, тому немає достатньої ясності в теоретичних основах та головних напрямках віктимологічних досліджень, у тому числі в місцях позбавлення волі.

Названі проблеми стали досліджувати в колишньому СРСР із середини 60-х років, коли й почалося становлення та розвиток віктимології як відгалуження кримінології. Хоча предмет віктимології охоплюється предметом кримінології, однак вона має свої специфічні теоретико-пізнавальні функції та завдання прикладного характеру. Перші публікації даного напрямку належать Л.В. Франку¹⁸⁶. Його стаття “Об изучении личности и поведении потерпевшего / нужна ли советская виктимология?” у збірнику: “Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминалогии” (1966 рік) зацікавила та викликала жвавий відгук на сторінках періодичної преси таких вчених, як П.С. Дагеля “Вина потерпевшего в уголовном праве” // Сов. юстиция. – 1967. – № 6, Н.Ф. Кузнецовой “Уголовное значение вины потерпевшего” // Сов. юстиция. – 1967. – № 7, які внесли свою частку в розвиток позиції нового наукового напрямку¹⁸⁷.

Таким чином, піонерами досліджень вказаного напрямку є Л.В. Франк, П.С. Дагель, С.С. Остроумов, В.І. Полубинський, Д.В. Рівман. У 80-х роках з’явилися роботи Г.В. Антонова-Романовського, А.А. Лютова, В.С. Мінської, В. Зубкової. Усі автори дотримуються думки щодо віктимології як науки про потерпілих від злочину. Буквальний переклад даного терміна означає вчення про жертву¹⁸⁸.

Таким чином, кримінальна віктимологія вивчає злочинну поведінку під кутом зору обумовленості її якостями потерпілого

¹⁸⁶ Див.: *Курс советской криминалогии* / Под ред. В.Н. Кудрявцева и др. – М., 1985. – С. 169.

¹⁸⁷ Див.: *Там само.* – С. 393.

¹⁸⁸ Див.: *Казанцев В.И.* Виктимологические аспекты управления // Сов. государство и право. – 1992. – № 1. – С. 35.

від злочину (як особистими, так і рольовими), взаємовідносинами зі злочинцем та характером його поведінки.

Матеріали досліджень та дані кримінальної статистики дозволяють дійти висновку, що багато зі злочинів певною мірою обумовлені поведінкою самих потерпілих. За даними вибіркового дослідження ролі поведінки потерпілого в генезисі злочинів проти особистості, 29 % злочинів були або спровоковані негативними діями потерпілого, або вчинені за його допомогою¹⁸⁹.

Однак цей висновок не може бути використаний для того, щоб вважати потерпілих винуватцями в тому, що вони стали жертвами злочинів. У злочинах винні ті, хто їх вчиняє, за що вони й притягуються до кримінальної відповідальності (хоча міра її нерідко визначається з урахуванням того, яке значення для заподіяння злочину мала поведінка потерпілого). Крім того, виявлені при дослідженнях факти мають значення для розробки особливих засобів попередження злочинності, спрямованих на запобігання таких форм негативної поведінки людини, які можуть мати провокуючий характер для іншої особи та бути водночас небезпечними для неї самої. Саме такі випадки характерні щодо пояснення природи злочинів проти особи, які мають місце серед засуджених до позбавлення волі в КВУ.

Тому конкретні запобіжні засоби залежно від об'єкта впливу можуть бути розділені умовно на два види. Один з них – це засоби, які повинні бути спрямовані на те, щоб не допустити “рецидиву” провокаційної поведінки з боку засуджених, які вже були потерпілими у зв'язку із власними негативними діями. Другі використовуються для того, щоб виявити потенційних жертв – осіб із числа засуджених, поведінка яких може викликати конфліктні криміногенно-віктимологічні ситуації, що об'єктивно переростають у злочин.

Такий підхід дослідження цієї проблеми передбачає не тільки вивчення потерпілих (або потенційних жертв) серед засу-

¹⁸⁹ Див.: *Минская В.С.* Криминологическое и уголовно-правовое значение поведение потерпевших // *Вопр. борьбы с преступностью: Сборник.* – М., 1972. – Вып. 16. – С. 16.

джених, що характеризуються негативно, роль яких у генезисі злочину була криміногенною. Він передбачає вивчення і тих жертв (або потенційних жертв), які стали такими, або можуть стати через позитивні з точки зору моралі та права їх соціальний статус чи поведінку (службового чи громадського становища) та обов'язків.

Віктимологічний чинник, на наш погляд, вивчає ці явища в комплексі на трьох рівнях, які співвідносяться між собою як: злочин у КВУ (одиничне); злочинність у системі (особливе) та загальна злочинність (загальне).

Щодо першого рівня, то потерпілий тут вивчається на індивідуальному рівні як суб'єкт, який своєю поведінкою може вплинути на виникнення наміру в засудженого вчинити рецидив злочину під час відбування покарання, а також на механізм його вчинення.

Другий рівень – це вивчення сукупності жертв унаслідок спричинення їм шкоди, заподіяної злочинцями в межах рецидиву злочинів, що мають місце в місцях позбавлення волі.

Третій рівень – це вивчення сукупності жертв та спричиненої їм шкоди злочинами в обсязі усієї рецидивної та загальної злочинності в Україні.

На наш погляд, ці питання в місцях позбавлення волі мають вивчатися в рамках “пенітенціарної віктимології” на двох перших рівнях як специфічний кримінологічний фактор. Цей аспект вивчення необхідний для визначення реальних наслідків злочинності на усіх рівнях. Кінцевою метою вивчення жертв злочинів у місцях позбавлення волі є підвищення ефективності запобігання конкретним злочинам та злочинності загалом серед засуджених шляхом заподіяння безпосередньо стосовно потерпілих, а також потенційних жертв, індивідуально-профілактичних засобів та заходів правового виховання, орієнтованих як на вірогідних жертв, так і потенціальних злочинців у КВУ.

Таким чином, пенітенціарна віктимологія як науковий напрям у межах пенітенціарної кримінології та запобіжної діяльності в місцях позбавлення волі вивчає:

а) жертву злочину в КВУ на трьох рівнях – 1) індивідуальному (окреме); 2) сукупність жертв у конкретній КВУ (особливе); 3) сукупність жертв усієї системи виконання кримінальних покарань (загальне);

б) злочинну поведінку в місцях позбавлення волі, під кутом зору її обумовленості якостями жертви злочину та взаємостосунками зі злочинцем;

в) віктимологічний потенціал в КВУ, його роль у системі детермінант злочинності в місцях позбавлення волі та механізмі злочинної поведінки;

г) організаційно-правові засади, тактичні та методичні підходи щодо проведення віктимологічної профілактики в КВУ.

13.2. Жертва злочину в місцях позбавлення волі та її роль у системі віктимологічних детермінант протиправної поведінки

Визначальним теоретичним положенням віктимології є поняття жертви, її співвідношення з кримінально-правовим та кримінально-процесуальним поняттям потерпілого. Це поняття підкреслює коло проблем віктимологічного характеру.

Сьогодні у кримінологічній літературі не існує єдиного погляду на це питання.

Перша позиція – це широке визначення поняття жертви, де вона виступає не тільки як основний об'єкт вивчення, а і як один з головних інструментів дослідження злочинів, злочинців та злочинності. З цієї причини жертва для віктимології – це будь-яка окрема людина, або певна спільнота людей в будь-якій формі їх інтеграції, яким злочинними діями прямо чи опосередковано завдано моральної, фізичної чи матеріальної шкоди. Таким визначенням охоплюються і потерпілі у вузькому кримінально-процесуальному розумінні, і латентні жертви, виявлені шляхом

опитування, та ін.¹⁹⁰. Близькою до цієї є позиція П.С. Дагеля, який до потерпілих відносить крім осіб, які постраждали безпосередньо від злочину, і юридичних осіб¹⁹¹.

Інша група дослідників, до якої належить і А.Н. Красиков, ґрунтуючись на нормах матеріального права, відносить до потерпілих тільки окремих осіб, які постраждали безпосередньо від злочинів¹⁹². Д.В. Рівман визначає поняття потерпілого, як фізичну особу, якій безпосередньо злочином завдано шкоди¹⁹³.

На нашу думку, перша позиція більше підходить для визначення віктимологічного поняття жертви.

Тому об'єктом теоретичного аналізу для розробки віктимологічного напрямку профілактики злочинів можуть стати будь-які людські спільноти, якщо шкода їм заподіяна саме як спільноті й це могло бути усвідомлено злочинцем¹⁹⁴.

Дана позиція дає змогу визначити в місцях позбавлення волі більш широке коло потерпілих від злочинів (практично від усіх), які були вчинені в КВУ, оскільки вони певною мірою заподіяли шкоди як конкретним фізичним особам, так і юридичним особам, якими є установи з виконання покарань, у тому числі й спільноті, яка там працює, а також контингенту, що відбуває покарання. Водночас друга позиція значно обмежує визначення кола потерпілих лише до конкретних фізичних осіб. Такий підхід, на нашу думку, відкидає значну частину об'єктів, як виявлення віктимних жертв, так і засобів щодо віктимологічного напрямку профілактики цих видів злочинів.

¹⁹⁰ Див.: *Остороумов С.С., Франк Л.В.* О виктимологии и виктимности // Сов. государство и право. – 1976. – № 4. – С. 67; *Франк Л.В.* Указ. раб. – С. 85; *Коновалов В.П.* Виктимизация и ее статистическое выражение. – Душанбе, 1978. – С. 18.

¹⁹¹ Див.: *Дагель П.С.* Потерпевший в советском уголовном праве. – Владивосток, 1974. – С. 17–20.

¹⁹² Див.: *Красиков А.Н.* Сущность и значение согласия в советском уголовном праве. – Саратов, 1976. – С. 40–42.

¹⁹³ Див.: *Ривман Д.В.* Виктимологические факторы и профилактика преступлений. – Л., 1975. – С. 8.

¹⁹⁴ Див.: *Кондаков Д.В.* Логический словарь-справочник. – М., 1975. – С. 409.

Особливий інтерес для віктимологічних досліджень у місцях позбавлення волі становлять “винуваті” жертви. Це – поняття, похідне від поняття термінологічно неадекватно визначеного “виною потерпілого”. Термін “вина потерпілого” є умовним, саме ж поняття, що воно означає, – це одне з основних положень, ідей даного наукового напрямку. В юридичній літературі проблема вини потерпілого, як і проблема його відповідальності, досліджувалася давно¹⁹⁵. Однак достатньо досконало її стали вивчати лише у зв’язку із зародженням та розвитком віктимологічного напрямку щодо вивчення причин злочинності. В.Н. Кудрявцев писав, що “Наявність вини потерпілого значно звужує межі кримінальної відповідальності суб’єкта злочину, тому що неправомірна поведінка потерпілого являє собою той випадковий фактор, на запобігання якого не може бути розрахована більшість правил поведінки людей”¹⁹⁶.

Дійсно, наявність причинно пов’язаної зі злочином негативної поведінки потерпілого в КВУ є одним із факторів, що суттєво впливають на психологічний механізм вчинення злочину. Але неможливо ототожнювати неправильну поведінку з виною, оскільки це поняття, які не збігаються. Про “вину потерпілого” як віктимологічну проблему писали Л.В. Франк, П.С. Дагель, Н.Ф. Кузнецова. Однак чіткого висновку щодо цього поняття та його змісту не було зроблено. Стосовно визначення поняття поведінки потерпілого, яка сприяла вчиненню злочину у сфері його інтересів, можна користуватися терміном “негативна поведінка потерпілого”, оскільки він адекватно відображає сутність такої поведінки як одного із взаємодіючих компонентів перед злочинною ситуацією.

На даний аспект боротьби зі злочинністю в КВУ слід звернути увагу в тому напрямі, що виходячи із положення про можливість держави в особі кримінально-виконавчої системи, її підрозділів, вона має право вимагати від потерпілих або потенційних

¹⁹⁵ Див.: Антимов Б.С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении. – М., 1950. – С. 39–40.

¹⁹⁶ Див.: Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М., 1960. – С. 224–227.

жертв, які створюють криміногенні ситуації (шляхом спокуси, провокування злочинних дій), такої поведінки, яка б застерігала й саму імовірну жертву викликати протиправну реакцію з боку інших осіб відносно себе.

Тому, на наш погляд, слід погодитися з позицією Ганса фон Гентінга та Еленберга, які ставили перед віктимологією ціль розвитку практики самозахисту та відповідної терапії проти кримінального рецидиву, для досягнення якої необхідно, головним чином, досліджувати особистість жертви (потенційної жертви), наявність у неї віктимних характеристик¹⁹⁷. Звідси походить специфічне для віктимології поняття і, відповідно до нього, й терміни “віктимність” та “віктимізація”.

Віктимність – це сукупність властивостей особистості та соціального статусу потерпілого. На думку Л.Б. Франка, віктимність – це підвищена спроможність через низку суб’єктивних та об’єктивних обставин перетворюватися в “мішень” для злочинних посягань¹⁹⁸.

У нашому розумінні віктимність у середовищі засуджених являє собою спеціальний предмет вивчення та розкриття основного питання “пенітенціарної віктимології”, а саме, унаслідок яких причин і завдяки яким умовам певні особи стають жертвами злочинів (як засуджені, так і представники адміністрації та інші особи), у той час як інших ця небезпека минає. Фатальна певною мірою властивість окремих осіб ставати жертвою злочинів у будь-якій формі може бути зведена нанівець професійними профілактичними діями і наданням потенційній жертві допомоги, яка може вибрати оптимальний варіант поведінки. Саме таке завдання повинно стояти перед суб’єктами запобіжної діяльності в КВУ.

Аналіз трьох понять, які підлягають віктимологічному вивченню в місцях позбавлення волі: 1) злочинець – жертва; 2) по-

¹⁹⁷ Див.: *Валицкая В.И., Минская В.С.* О некоторых исследованиях в буржуазной криминологии вопроса о значении поведения потерпевшего в генезисе преступления (обзор исследований) // Науч. информ. по вопр. борьбы с преступностью. – М., 1971. – Вып. 27. – С. 106.

¹⁹⁸ Див.: *Там само.* – С. 108–109.

тенційна жертва; 3) специфічні стосунки між злочинцем та жертвою, показав, що два з них свідчать про важливість для генезису злочину не стільки особистості, скільки взаємодії, що передбачає порівняльний аналіз поведінки двох осіб – злочинця та жертви.

Порівняння поведінки потерпілого та злочинця з моральними й правовими нормами, що діють під час виконання кримінальних покарань, показав існування певних складнощів, які полягають у тому, що поведінка цих осіб не однотипна стосовно характеру, а щодо спрямованості навіть полярно протилежна. Загальним, що дає змогу зіставити дані предмети вивчення, є особистість, у структурі якої важливе місце посідає її моральна характеристика, що виступає критерієм людської цінності. У зв'язку із цим, стосовно засуджених доцільно вживати поняття “віктимність потерпілого”, різновидом якої є “віктимогенна деформація особистості”, яка в певних випадках може зіставлятися з моральною деформацією особистості засудженого-злочинця.

Поняття професійної віктимності не охоплюється особистою характеристикою як комплексом стабільних типових властивостей людини. Даний різновид віктимності в літературі визначається як “безособова” властивість, обумовлена виконанням деяких соціальних функцій¹⁹⁹. Саме наявність професійної віктимності в діяльності інституту виконання кримінальних покарань, його структур, посадових осіб утворює специфічні стосунки, під час яких складаються обставини, що сприяють учиненню різних видів злочинів, у тому числі й тих, що не пов'язані з посяганням на особистість (втечі тощо).

На нашу думку, віктимність у КВУ є не окремо взята особиста властивість, якість засудженого чи іншої особи (ці компоненти є складовими), а характеристика: 1) поведінки окремої особи (коли індивід у певних ситуаціях своїми діями ставить себе в небезпечне становище жертви злочину); 2) діяльності кримінально-виконавчої системи (її підрозділів та посадових осіб), як специфічної спільноти людей, об'єднаних однією ціллю та за-

¹⁹⁹ Див.: *Курс советской криминологии* / И.И. Карпец, В.Н. Кудрявцев и др. – М., 1986. – С. 178.

вданням щодо боротьби зі злочинністю у КВУ. Віктимними є лише ті дії, які відрізняються від соціально-правомірної поведінки підвищеною імовірністю учинення злочину саме відносно названих представників цих специфічних відносин.

Морально негативне в поведінці окремої особи в КВУ є тією точкою відліку, з якої починається вияв інтересу пенітенціарного кримінолога до потерпілого, як під час блокування негативної діяльності в секторі дії передзлочинної конкретної конфліктної ситуації, так і під час безпосередніх дій припинення правопорушення. На наш погляд, під час вивчення індивідуальної злочинної поведінки імовірний потерпілий становить інтерес для майбутнього злочинця в тій мірі, в якій його поведінка вписується в подію злочину і несе в собі заряд криміногенності. Але вирішальним слід вважати все-таки те, що навіть під час самої активної з боку потерпілого провокації злочину, його учинення можливе лише за наявності антисоціальної орієнтованості особистості злочинця (що є характерним у таких випадках для засуджених з антисоціальною спрямованістю в поведінці). Тут можливо визначити тенденцію до зворотно-пропорційної залежності у взаємодії: на скільки більш значна негативна роль поведінки потерпілого у виникненні злочину, на стільки менш інтенсивною є антисоціальна орієнтація особистості злочинця серед засуджених.

Саме під час вчинення засудженими злочинів проти особи така залежність виступає більш чітко, оскільки у психологічному механізмі їх заподіяння великого значення набувають емоції засудженого-злочинця, які часом зростають до стадії афекту. Поведінка потерпілого не може призвести до вчинення іншою особою злочину, оскільки соціальні регуляції у людини здебільшого є визначальними в порівнянні з усіма іншими²⁰⁰, тому зовнішній вплив та внутрішнє переживання людини, перш ніж знайти свій вираз у поведінці, усвідомлюється суб'єктом злочину. Саме тому він несе відповідальність за свій злочин. Але соціальна оцінка злочину передбачає й обов'язкову об'єктивну оцінку щодо моральних позицій поведінки потерпілого особливо в ситуації, яка

²⁰⁰ Див.: *Петрушенко В.А.* Принцип обратной связи. – М., 1967. – С. 157.

суттєво вплинула на реалізацію внутрішньої готовності злочинця учинити злочин.

Таким чином, віктимність у КВУ не слід визначати однозначно. Це комплексне поняття щодо потерпілого, яке містить у собі чинники різного порядку. Сюди входить і статична особиста характеристика потерпілого, яка має комплекс стабільних типових властивостей особи засудженого (передусім із негативною поведінкою). Крім цього, це є динамічний прояв властивостей особи в антисоціальній поведінці потерпілого, яка сприяла злочину. Водночас можлива негативна поведінка особи, в якій виявилися зовнішньо її типові властивості особи засудженого, але вона спровокувала вчинення злочину в умовах, які мають свої складності у відповідному середовищі, з урахуванням місця та часу. І, нарешті, віктимність, що визначається фактором наявності в особи певного соціального, у тому числі неформального, статусу або виконанням соціальних ролей, а саме ті моменти, що стосуються віктимності інституту виконання покарань, його складових ланок та спільноти його працівників. Даний аспект вивчення жертви має своє втілення в такому понятті, як віктимізація. Цей термін вживається, як правило, у сполученні з різними додатковими характеристиками, що окреслюють межі конкретного більш вузького поняття чи явища.

Тому необхідно відрізнити віктимізацію на індивідуальному рівні від конкретного злочину та віктимізацію на статистичному рівні від злочинності²⁰¹, а також тієї її частини, що існує в місцях позбавлення волі.

На нашу думку, слід погодитись із обґрунтованим у кримінологічній літературі поглядом на те, що до важливих показників злочинності повинні включатися всі сукупні наслідки, які настали в разі злочинних дій за певний період. У зв'язку з цим, у характеристиці злочинності в КВУ слід визначити таку важливу ознаку, як віктимізація від злочинності під час відбування покарань, маючи на увазі те, що дана віктимізація від злочин-

²⁰¹ Див.: *Курс советской криминологии* / Под заг. ред. В.Н. Кудрявцева и др. – М., 1985. – С. 181.

ності в КВУ – це не тільки соціальні наслідки, реальний сукупний результат як сукупність кількісних та якісних характеристик потерпілих. Віктимізація в КВУ – це складова частина поняття детермінант злочинності в місцях ув’язнення, а також віктимальні її наслідки і процес перетворення в жертву злочину конкретної особи (засудженого чи співробітника КВУ) або певної спільноти людей (установи виконання покарань, її підрозділів тощо). Тому віктимізацію від злочинності в місцях позбавлення волі слід розглядати як сукупність різнохарактерних типів процесів становлення жертвами злочинів, якими можуть виступати представники певних контингентів засуджених або працівників КВУ чи інших осіб.

Значення характеристики даних процесів поряд з даними про злочинність у КВУ дозволяє майже точно прогнозувати можливість вчинення злочинів та визначення об’єктів профілактики. Особливо цілеспрямовано слід працювати в напрямі прогнозування і профілактики над таким віктимологічним об’єктом, як так звана “рецидивна жертва” в місцях позбавлення волі.

Таким чином, поняття “жертва злочину в місцях позбавлення волі” є визначальним теоретичним положенням пенітенціарної віктимології, яке співвідноситься з кримінально-правовим, кримінологічним та кримінально-процесуальним поняттями, перебуває в безпосередньому зв’язку зі злочинцем та відіграє роль кримінологічно значущого (суттєвого) фактора в причинному комплексі та механізмі вчинення злочину. Отже, жертви злочинів КВУ можуть класифікуватися за ознаками:

а) соціально-демографічного характеру та соціального статусу;

б) соціально-правової характеристики (тобто властивості виступати “мішенню” для злочинця, або неспроможності суттєво протистояти злочинним посяганням).

Відповідно до класифікації жертв злочинів у КВУ за соціально-демографічними ознаками та соціальним статусом, серед них можна виділити такі:

- на особистому (фізичному) рівні – особа потерпілого, засудженого; особа працівників КВУ, особа потерпілого іншого громадянина;

- на рівні соціальної спільноти – інтегрована спільнота працівників – частина, служба, відділ; КВУ як юридична особа і як спільнота людей; кримінально-виконавча система загалом.

Стосовно класифікації жертв злочинів у КВУ за соціально-правовими ознаками можливе визначення:

а) офіційно визнаних жертв (їх входження в офіційну статистику та звітність; відносно неї має місце соціально-правова реакція щодо захисту її прав та здійснення профілактичних засобів), тут виділяються – потерпілі вперше та “рецидивна жертва”;

б) латентної жертви злочину та її різновиди, коли:

- жертва сама утримує в тайні злочинні дії відносно неї;

- не може довести до офіційних органів указаних злочинних дій;

- наявність жертви приховується відповідними посадовими особами.

Класифікація жертв злочинів у КВУ за ознакою віктимності, як спроможності сприяння злочинним діям, тобто наявності “віктимогенної деформації”, може мати місце на 1) особистісному (фізичному) рівні, що передбачає сукупність якостей особи та її соціального статусу (статична характеристика якостей потерпілого та динамічна – рольова характеристика під час взаємодії); вона може бути як позитивною, так і негативною; 2) на соціальному рівні, де можна зазначити ознаки: “професійної віктимності”, безособової віктимності; віктимності як властивості, обумовленої виконанням соціальних функцій, що утворює специфічні стосунки, які сприяють злочинній поведінці у КВУ.

Сукупність названих властивостей потерпілих становить певну базу формування “віктимологічного потенціалу” в місцях позбавлення волі.

13.3. Формування віктимологічного потенціалу та основні профілактичні напрями його нейтралізації в місцях позбавлення волі

Умовне виділення віктимологічного напрямку як автономного, хоча й мало вивченого (особливо в середовищі засуджених), дозволяє розширити уявлення щодо причинного комплексу та кримінологічних механізмів учинення злочинів у КВУ: визначити певні резерви та можливості стосовно профілактичних засобів боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями під час відбування кримінальних покарань. Такий підхід не суперечить зв'язку віктимологічного напрямку з кримінологічною теорією попередження злочинності та практикою цієї діяльності (у тому числі у КВУ). Він також дає змогу збагатити арсенал запобіжних заходів новими можливостями в напрямі виробки захисних ресурсів, як з боку конкретних потерпілих (потенційних жертв), так і з боку специфічної спільноти людей (кримінально-виконавчої системи, її установ, підрозділів та посадових осіб).

Тому дослідження та вивчення процесу попередження злочинності у КВУ слід здійснювати, як пише Л.Ф. Франк, – під кутом зору вивчення "... індивідуальної та масової" віктимізації²⁰².

Питаннями віктимології і віктимологічної профілактики та розробкою (на основі наукових досліджень) деяких рекомендацій для органів міліції займалися такі вчені, як Л.В. Франк, В.С. Мінська, Д.В. Рівман, В.І. Полубинський та інші, а перші спроби усвідомлення деяких проблем становлення віктимологічної профілактики в місцях позбавлення волі започатковані такими авторами, як О.М. Джужа та Є.А. Цибуля в 1987 році²⁰³.

На наш погляд, слід погодитись із названими авторами щодо розуміння основних напрямів досліджень, які були визначені директором Інституту проблем злочинності Польщі Б. Холистом

²⁰² Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе. – С. 977.

²⁰³ Див.: Джужа А.Н., Цибуля Е.А. Проблемы становления виктимологической профилактики в ИТУ (в помощь работникам ИТУ). – К., 1987. – С. 15.

в його виступі на IX Міжнародному кримінологічному конгресі (у вересні 1983 року у Відні) стосовно віктимології (загальної криміногенної) її етіології, вивчення основних етапів віктимологічного процесу. Дані дослідження повинні бути зосереджені на:

- 1) стані індивідуальної та групової віктимності;
- 2) процесі віктимізації;
- 3) віктимологічній стимуляції;
- 4) функціональному механізмі співвідношення: жертва – винуватець злочину.

Тільки після одержання вказаних даних, на думку Б. Холиста, можна розглядати віктимологічну профілактику, що є одним з елементів загальної системи засобів попередження злочинів²⁰⁴.

У вищеназваній роботі О.М. Джужа та Є.А. Цибуля розглядають не звичайну жертву злочину, а жертву, яка перебуває у стосунках зі злочинцем, що регулюються кримінально-виконавчим правом. Автори виділяють із загальної кримінологічної віктимології специфічний її аспект – “виправно-трудова віктимологія” (кримінально-виконавчу). Це визначення не конкурує із кримінальною віктимологією, а лише відображає специфічну спрямованість досліджень даного напрямку.

На думку авторів, усі вищеназвані етапи або елементи віктимологічного явища охоплюються поняттям віктимологічного потенціалу, що являє собою таку систему властивостей індивіда, групи, яка становить небезпеку учинення злочинних дій²⁰⁵, і з цим можна погодитись.

Немає, на нашу думку, заперечень стосовно того, що під час аналізу віктимологічного потенціалу необхідно враховувати властивості особи засудженого, на підставі яких він формується, а саме:

- а) біологічні;
- б) психологічні;

²⁰⁴ Див.: Ходист Б. Факторы, формирующие виктимность // Вопр. борьбы с преступностью. – М., 1984. – Вып. 41. – С. 73.

²⁰⁵ Див.: Джужа О.М., Цибуля Є.А. Вказ. праця. – С. 6

в) властивості особистості, які вона придбала у соціальній сфері відносин (економічного, соціально-правового, культурного та виховного характеру)²⁰⁶.

Крім цього, віктимологічний потенціал формується не тільки на підставі властивостей особистості, але й у зв'язку з іншими факторами, наприклад, ситуації, під час якої учиняється злочин, характер поведінки жертви, безвідповідальність та непокарання за свої протиправні вчинки.

Аналіз матеріалу стосовно названої проблеми може виявити певні залежності, відносини, елементи поведінки, характеристики особистості потерпілих, які повторюються та не були нейтральними і в процесі вчинення злочину. Як зазначає О.М. Джужа, у багатьох зі злочинів демонструється значний вклад потерпілого в те, що з ним трапилось, що злочин став як результат дії кари – злочинця та потерпілого. Однак слід мати на увазі, з віктимологічних позицій потерпілий – це особа, яка постраждала від злочину, незалежно від того, визначена вона формально такою чи ні²⁰⁷. Віктимологію перш за все цікавить не формально-логічне поняття потерпілого, а його дійсна роль у механізмі злочину.

З'ясування закономірностей “прояву” раніше не виявлених (потайних) негативних кримінологічних факторів у КВУ, пов'язаних із віктимологічними аспектами, має як наукове, так і практичне значення. Отже, виникає проблема “латентної жертви” в місцях позбавлення волі. Дослідження, проведені О.М. Джужею та Є.А. Цибулею щодо латентної жертви в КВУ, свідчать про те, з яких причин жертви злочинів серед категорії засуджених віддавали перевагу тому, щоб залишатися латентними. Цей вибір з їх боку був визначений на ґрунті таких підстав, як:

- небажання налагоджувати стосунки з представниками КВУ – 14,3 %;
- малозначність спричиненої фізичної, матеріальної, моральної шкоди – 20,1 %;
- страх перед посягачем – 25,7 %;

²⁰⁶ Див.: Там само. – С. 7.

²⁰⁷ Див.: Там само. – С. 9.

- зневір'я в спроможність адміністрації КВУ щодо розкриття посягання – 20,7 %;
- дружні стосунки з посягателем – 9,5 %;
- небажання компрометувати себе – 14,2 %
- усвідомлення долі своєї вини щодо вчиненого посягання – 5,4 %;
- почуття небезпеки, що розслідування уможливить розкриття вчинку (злочину), учиненого раніше потерпілим – 2,3 %, тощо ²⁰⁸.

Вищевикладене, на нашу думку, свідчить про те, що в низці випадків проблема латентної жертви у КВУ виникає завдяки невмінню представників адміністрації будувати свої взаємостосунки з різними представниками контингенту засуджених (35 %).

Іншими причинами даного явища, на думку авторів, є те, що адміністрація КВУ поки що неспроможна належною мірою захистити від посягань негативної частини контингенту тих засуджених, які встали на шлях виправлення, тому 25,7 % відчувають страх перед розправою з боку названих осіб²⁰⁹. Крім цього, існує низький рівень соціально-правової та моральної свідомості засуджених, певною мірою викривлення та деформованість життєвої позиції і уявлень щодо поняття соціальних цінностей.

Таким чином, звернення до віктимологічних чинників у КВУ під час організації запобіжної діяльності змінює та значно доповнює погляди в напрямі об'єктів та обставин, які підлягають профілактичному впливу. Потерпілий (чи потерпілі) визначається не тільки як пасивний елемент у злочинному комплексі причин та умов, але і як певне джерело збуджуючих та провокуючих злочинця дій і обставин. Тому підвищення самозахисту від злочинів окремої особи (як засудженого, так і працівника КВУ загалом), системи та її структурних елементів (спільності, групи людей) і зменшення їх віктимності (тобто імовірності стати жертвами), безперечно, дозволяє стримувати, а в окремих випадках викорінювати злочинні прояви під час відбування покарань.

²⁰⁸ Див.: *Там само.* – С. 9–10.

²⁰⁹ Див.: *Там само.* – С. 10.

На нашу думку, можна погодитися з окремими думками деяких авторів щодо визначення об'єктів віктимологічної профілактики, якими вважаються особи, які, з огляду на їх поведінку чи сукупність особистих характеристик, з найбільшою імовірністю можуть стати жертвами злочинів, оскільки в багатьох випадках здійсненню злочинного наміру сприяють особисті якості потерпілого, його поведінка та взаємовідносини зі злочинцем. Тому під час розробки профілактичних засобів не можуть залишатися осторонь питання зменшення віктимної схильності окремих осіб. Вони потребують профілактичного впливу не менше ніж потенційні правопорушники. Відомо, що чим менше буде людей, спроможних за тих чи інших особистих якостей та характеру поведінки ставати жертвами, тим менше буде й злочинів²¹⁰, – зазначає В.І. Полубинський.

Але, на наш погляд, з урахуванням віктимологічних ситуацій в місцях позбавлення волі слід підходити більш широко до цієї проблеми, і вбачати жертвами серед злочинців не тільки окремо взятих осіб, а й недоліки та вразливість системи КВУ (специфічної спільноти людей). Саме у цій сфері діяльності слід викривати значну частину віктимогенних факторів та вести боротьбу з ними.

На нашу думку, вивчення віктимологічного фактора в місцях позбавлення волі стосовно його ролі в причинному комплексі злочинності в КВУ повинно починатися з визначення причин і умов формування та наявності віктимологічного потенціалу як на фізичному рівні, так і на рівні діяльності юридичних осіб (тобто кримінально-виконавчої системи, її підрозділів та специфічної спільноти людей, об'єднаних єдиними завданнями).

Таким чином, на фізичному рівні необхідно розглядати особистість потерпілого від злочину в КВУ, її структуру, класифікацію, властивості та типологію; місце та роль у причинному комплексі й механізмі злочинної поведінки. При цьому слід застосовувати диференційований підхід стосовно таких її видів, як:

²¹⁰ Див.: Полубинский В.И. Криминогенная виктимология, что это такое? – М.: Знание, 1977. – С. 49.

- а) особистість потерпілого-засудженого;
- б) особистість потерпілого-працівника органів виконання покарань (атестованого, вільнонайманого);
- в) особистість потерпілого-іншого громадянина.

Стосовно особистості потерпілого-засудженого, то можна погодитись із такими авторами, як О.М. Джужа та Є.А. Цибуля в тому, що жертвами злочинних посягань у КВУ здебільшого стають засуджені з негативною спрямованістю. Цей чинник залежить від психічних рис засудженого, рівня його загальної структури, а також становлення на шлях виправлення та позитивної поведінки, яка значно зменшує імовірність небезпеки негативно-го впливу з боку середовища правопорушників та потрапляння його до категорії жертв²¹¹.

З метою виявлення потерпілих серед засуджених у місцях позбавлення волі та потенційних жертв існують різні підходи щодо вивчення їх структури, класифікації та типології. Наприклад, вказані вище автори вважають зручною так звану класифікацію розподілу щодо поведінки жертв на агресивних, активних, ініціативних, пасивних, некритичних, нейтральних.

Відповідно до цієї класифікації, на нашу думку, необхідно вести картковий облік потерпілих вищеназваних категорій засуджених²¹². Серед названих у даній класифікації осіб потерпілих характеризується категорія ініціативних, як потенційно вразливих, громадська діяльність яких зобов'язує їх до різних видів ризикованих утручань та дій: активістів, бригадирів та осіб, які позитивно діють у небезпечній ситуації, хоча це утручання не викликане формальними обов'язками²¹³.

Типовими в КВУ випадками, що сприяють формуванню віктимологічного потенціалу стосовно особи засудженого, є такі, коли особа видає себе за “авторитета”, але не є ним насправді²¹⁴,

²¹¹ Див.: Джужа О.М., Цибуля Є.А. Вказ. праця. – С. 17.

²¹² Див.: Там само. – С. 21.

²¹³ Див.: Там само. – С. 22–23.

²¹⁴ Див.: Вакунин Ю.А. Словарь жаргонных слов и выражений. – Омск, 1979. – С. 33.

або не заплатила картковий борг²¹⁵, дала злодійську клятву і не стримала обіцянки²¹⁶. Особливу поширеність у КВУ має явище, коли засуджені крадуть у сокамерників або потайно з’їдають передачу – “крисятник”²¹⁷. У КВУ також поширена так звана пошта за образу, що була спричинена відносно засудженого, який вчиняє протиправні дії насильницького характеру. Стосовно пасивних жертв, то є приклади, коли засуджені грають у карти на життя небажаної для угруповання людини – “поставить на кон”²¹⁸. До кола активних жертв потрапляють і ті, хто виявляє активність у підтримці порядку в КВУ.

Особливу увагу повинні привертати засуджені, які мають певні відхилення від біологічної норми: хворі на алкоголізм та наркоманію, які завжди намагаються входити в недозволені зв’язки та стосунки, пов’язані із здобуттям спиртного та наркотиків. До цього контингенту засуджених належать також “психопатичні особливості збудженого кола”, що легко провокують на відповідну реакцію з боку певної категорії злочинців своєю вибухливістю, гнівом та агресивною поведінкою, категорія “гальмівних психопатів”, яким властива боязливість, образливість, нерішучість, які також нерідко виступають у ролі жертви (“латентної жертви”). “Істеричні психопати” своїм позерством, прагненням звернути на себе увагу також викликають певну негативну реакцію з боку засуджених і можуть стати жертвою. “Нестійкі психопатичні особливості” під час ухилення від праці, обов’язків можуть викликати негативну реакцію, у тому числі й фізичного характеру. Засуджені з “паранойяльними вадами” (обмеженістю інтелекту, заниженою спроможністю до психічного регулювання, самовпевненістю), сутяги та ревнивці є також потенційними “кандидатами в жертви”. “Шизоїдні” психопати, які мають ідею переслідування, та “мозаїчні”, які мають великі труднощі в адаптації, можуть створювати конфліктні ситуації, під час яких стають жертвами. Категорія “сексуальних психопатичних особистостей” се-

²¹⁵ Див.: *Там само.* – С. 78, 82, 86.

²¹⁶ Див.: *Там само.* – С. 91, 93, 99, 101.

²¹⁷ Див.: *Там само.* – С. 186.

²¹⁸ Див.: *Там само.* – С. 279.

ред засуджених, реакції яких мають у край різноманітний характер – від вибухливих, агресивних дій до істеричних проявів та реакцій за типом “зміщеного афекту”, які через свої особистості можуть утворювати умови, які поглиблюють дезадаптацію та сприяють виникненню навколо себе конфліктних ситуацій.

Названі категорії засуджених певною мірою мають свій вплив на стан віктимності у КВУ та становлять певну частку віктимогенного потенціалу. Тому осіб, які мають суттєві в криміногенному плані вади, слід вивчати як на соціальному, так і на медико-біологічному рівні. З урахуванням цих факторів слід організовувати та проводити запобіжну діяльність.

Потерпілими від злочинів серед працівників адміністрації КВУ можуть стати як атестовані працівники, так і вільнонаймані. З боку цієї категорії потерпілих мають місце характерні порушення стосунків із засудженими на різних підставах, від дрібних порушень морально-етичних норм до порушення кримінального закону. Наприклад, дії, пов’язані зі вступом у недозволені зв’язки із засудженими (з проносом заборонених для використання засудженим предметів). У даному разі їх іменують у зоні: цивільних працівників, які виконують доручення засуджених, контролерів, представників атестованого складу тощо²¹⁹. Саме така категорія, що втягнута в протиправні дії, являє собою “потенційну” жертву з боку негативної частини засуджених. Крім названих, можуть бути відхилення, пов’язані з неправомірною поведінкою працівників (погрози, образи, у тому числі фізичного характеру, приниження людської гідності тощо).

Таке масове соціальне відхилення, як недозволені зв’язки із засудженими з боку працівників у КВУ, підвищує рівень їх активності, тобто спроможності ставати “мішенню” для злочинних посягань з боку засуджених у ситуаціях, коли обіцяні доручення засуджених не були виконані цими працівниками.

Найбільш типовими обставинами, за яких працівники КВУ стають потерпілими, є: недостатня професійна підготовка, невміння поводити себе в конкретній (у тому числі екстремальній)

²¹⁹ Див.: *Вакунин Ю.А.* Вказ. праця. – С. 75.

ситуації, орієнтуватися в складній обстановці, недооцінка небезпеки злочинних посягань, недостатня правова та оперативна підготовка, низький культурний та моральний рівень.

Таким чином, на особистісному рівні під час аналізу віктимологічного потенціалу необхідно враховувати властивості особи, на ґрунті яких вона формується, тобто: 1) біологічні властивості; 2) відсутність захисних механізмів; 3) властивості, які людина придбала в процесі специфічних соціальних стосунків; 4) властивості, що формуються під впливом економічного та правового становища особи та дії субкультури, що панує в цих місцях, тощо.

Важливе значення у визначенні віктимологічного потенціалу та його нейтралізації має рівень професійної підготовки персоналу КВУ. Особисті та професійні якості працівників зазвичай перебувають у прямому зв'язку та залежності від тих ситуацій, під час яких працівники стають жертвами злочинів. Відомо, що знущання, образи, некваліфіковані дії персоналу можуть бути причинами до масового заворушення засуджених, непокори, безладдя на всіх рівнях стосунків, а також дій, що дезорганізують роботу КВУ, та інших злочинів, за яких працівники КВУ чи її підрозділу стають жертвами через своє службове становище і поведінку.

Таким чином, основними напрямками щодо нейтралізації віктимологічного потенціалу КВУ можна визначити:

а) дослідження та вивчення особистих якостей потерпілих (потенціальних) від злочинів, тобто віктимність на особистісному соціально-психологічному рівні;

б) дослідження поведінки потерпілих у різних найбільш типових ситуаціях, які належать до різних видів злочинів у відповідності з їх динамічним стереотипом;

в) дослідження взаємовідносин між потерпілим та злочинцем у тій мірі, в якій вони визначають характер та динаміку кримінальних подій, у тому числі й вибір жертви, вибір способу вчинення злочинів;

г) вивчення безпосередньо ситуацій, в яких реалізуються особисті якості як потерпілих, так і злочинців²²⁰.

Загальні напрями віктимологічної профілактики у КВУ полягають у: 1) максимальному використанні захисних можливостей потенційних жертв, що може бути досягнуто за рахунок організації як правових, так і виховних засобів; повинні бути враховані головні моменти надання допомоги, починаючи з того моменту, коли вони стають “кандидатами” в жертви; 2) навчанні засуджених та працівників КВУ вмiло розпізнавати небезпечні ситуації; 3) правовому навчанні та вихованні засуджених, знанні законодавства про необхідну оборону, готовності протистояти злочинцю, активно допомагати адміністрації КВУ щодо недопущення вчинення злочинів та їх готувань; 4) якісному збільшенні можливостей протидії нападам та нейтралізації злочинців за рахунок забезпечення засобами захисту, у тому числі технічними; 5) певній переорієнтації уваги крім злочинця ще й на “потерпілого”, поповненні дієвих засобів як у напрямі інформативних можливостей, так і вжитті заходів профілактичного характеру.

Така робота “від потенційного потерпілого до злочинця” дозволяє в низці випадків, у тому числі відносно злочинів проти особи, більш ефективно виявляти чинники розвитку даних дій і своєчасно реагувати на них.

Отже, віктимологічний фактор у КВУ в певній мірі є складовим елементом кримінологічного фактору загалом та частиною криміногенного комплексу, приводить в дію механізм злочинної поведінки в місцях позбавлення волі.

У даному разі взаємодія злочинця та його жертви в конфліктних ситуаціях, що мають місце в КВУ, може умовно розглядатися таким чином:

а) з одного боку, – діють об’єктивні причини й умови та виявляються суб’єктивні криміногенні властивості і якості особи злочинця, які забезпечуються процесом злочинної детермінації, становлять злочинний причинний комплекс і формують криміно-

²²⁰ Див.: Джужа О.М., Цибуля Є.А. Вказ. праця. – С. 19.

генний потенціал, що генетично впливає на поведінку особи злочинця та регуляцію його поведінки;

б) з іншого боку, – діють об'єктивні віктимологічні причини та умови, що детермінують суб'єктивні віктимогенні якості та властивості, які забезпечують процес віктимізації, створюють саму категорію віктимності та формують віктимологічний потенціал, що безпосередньо впливає на поведінку жертви злочину, регуляцію її поведінки в конкретній ситуації.

Таким чином, віктимологічний потенціал доповнює криміногенний потенціал злочинця і ситуації, в якій він діє, що полегшує можливість злочинцю вчинити злочин, а залежно від ролі жертви, регуляції її поведінки (позитивної, негативної, нейтральної) певною мірою залежать і наслідки злочину.

Тому під час визначення питання: “чому вчиняється злочин у КВУ?” слід брати до уваги вищезрозглянутий віктимологічний фактор, його місце і роль у криміногенній системі детермінант та вплив на стан злочинності в місцях позбавлення волі. Під час організації запобіжної діяльності, її складової частини спеціально-кримінологічного запобігання необхідно приділяти увагу нейтралізації об'єктивних і суб'єктивних факторів криміногенно-віктимогенного характеру та зниженню рівня віктимізації, стану віктимності, завдяки чому можна досягнути зменшення рівня віктимологічного потенціалу та збільшення захисних можливостей від злочинних посягань у місцях позбавлення волі, забезпечення безпеки особового складу та засуджених, підтримання законності та правопорядку в установах виконання покарань.

ТЕМА 14. ВІКТИМОЛОГІЯ СІМЕЙНО-ПОБУТОВИХ ВІДНОСИН

14.1. Віктимологічна характеристика злочинів, що вчиняються у сфері сімейно-побутових відносин

Останнім часом значну увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників привертають проблеми віктимології, тобто питання особи жертви злочину, її кримінологічна характеристика, необхідність захисту порушених злочином прав та інтересів тощо. Але віктимологія характеристики злочинів, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері, як комплексна кримінологічна проблема досліджена вкрай недостатньо. Розглянуті лише окремі ознаки осіб, які постраждали від сімейно-побутових відносин, їх взаємовідносини зі злочинцем, у тому числі поведінка в передкримінальній ситуації та безпосередньо в умовах вчинення злочину, а також деякі особливості ситуацій, у яких підвищується можливість заподіяння їм шкоди. Особлива увага в літературі приділена взаєминам членів сім'ї, наслідком яких стало вбивство²²¹. Комплексних же досліджень, що розкривають віктимологічні проблеми всього основного спектра насильницької злочинності в сім'ї, орієнтованих на ситуацію, що склалася після введення в дію Кримінального кодексу України 2001 року, і враховуючих правозастосовчу практику та криміногенну обстановку, що має місце в Україні на початок третього тисячоріччя, не проводилося.

Віктимологічна оцінка ситуацій, пов'язаних із вчиненням насильницьких злочинів на побутовому ґрунті, неможлива без з'ясування характеру стосунків між злочинцем і його жертвою.

²²¹ Див.: Франк Л.В. Віктимологія і віктимність. – Душанбе, 1972; Мишак Г.Г. Злочин у родині: джерела і профілактика. – Кишинів, 1989; Старков О.В. Побутові насильницькі злочини (причинність, групова профілактика, покарання). – Рязань, 1992; Шестаков Д.А. Сімейна кримінологія: родина – конфлікт – злочин. – С.Пб., 1996; Антоян Ю.М., Горіциків І.В., Зулкарнес Р.М., Спрунов А.Г. Насильство в родині. – М., 1999.

Статистичні дані свідчать, що найчастіше потерпілими на сімейно-побутовому ґрунті стають дружина (співмешканка) (48,1 %), діти (15,6 %), а також батьки (14,2 %) винного. Крім того, зазначені злочини вчиняються проти чоловіків (співмешканців) (5,1 %), рідних сестер і братів (3,8 %), а також інших родичів або близьких винних – дідусів, бабусь, онуків, дядьків, тіток, племінників, батьків і рідних братів (сестер) чоловіка і жінки (співмешканців) тощо (13,2 %). Підвищений ступінь віктимності мають члени сім'ї жіночої статі, відсоток яких серед усіх вивчених жертв внутрішньосімейних насильницьких злочинів становить 75,8 %²²². Пояснення високої віктимізації жінок при вчиненні насильницьких злочинів, як справедливо вважає А.А. Глухова, варто шукати не у фатальній схильності всіх жінок стати жертвами, а в подвійному стандарті моралі, характері й стереотипах ставлених відносин, що історично склалися та домінують у сучасному суспільстві²²³.

Як зазначається в літературі, жінка уразлива до насильства в сім'ї через те, що перебуває в певних відносинах з чоловіком. Суспільна концепція, відповідно до якої жінка є власністю і залежить від свого заступника-чоловіка (батька, чоловіка, сина) стає сильним аргументом, що виправдовує насильство. Культурні, соціально-економічні та політичні відносини, у яких домінує влада чоловіків, ставлять жінок у ситуацію економічної й емоційної залежності, перетворюють їх у власність свого заступника-чоловіка. Суспільство, що організоване за принципом чоловічих владних відносин, трактує насильство проти жінок як цілком законне явище. У ньому насильство здобуває форми не тільки фізичного, але й емоційного приниження шляхом погроз, експлуатації, дискримінації²²⁴.

²²² Див.: *Злочинність в Україні*. Стат. зб. – К.: Держ. ком. статистики України, 2000. – 100 с.

²²³ Див.: *Глухова А.А.* Біологічні детермінанти насильства над особистістю сьогодні // *Насильство. Особа. Суспільство: Тези наук.-практ. конф.* – М., 2000. – С. 41.

²²⁴ Див.: *Насильство в сім'ї – як боротися з ним державі.* – М., 1999. – С. 21–22.

Отже, при загальному рівні підвищеної віктимності жінок спостерігається тенденція підвищення віктимності чоловіків при вчиненні в сім'ї найбільш тяжких насильницьких злочинів. Більш того, жертвами вбивств на ґрунті сімейно-побутових відносин зазвичай стають саме члени сім'ї чоловічої статі. Так, майже дві третини (64,7 %) жертв сімейних убивств були чоловічої статі. Крім того, жертвами насильства в сім'ї, яке вчиняють чоловіки-злочинці, здебільшого (80,1 %) є члени сім'ї жіночої статі (дружини, співмешканки, дочки, матері, сестри, бабусі тощо), оскільки значна перевага у фізичній силі дозволяє сімейним “дебоширам” без особливого страху за свою безпеку стверджувати своє “верховенство” у сім'ї шляхом застосування насильства відносно фізично слабких членів сім'ї – жінок, які не можуть чинити їм опору. Що ж стосується жінок-злочинців, то їх агресія найчастіше (у 53,8 % випадків) спрямована проти більш фізично сильних членів сім'ї – чоловіків²²⁵.

Найбільш тяжким насильницьким злочинам на сімейно-побутовому ґрунті, що вчиняють жінки, зазвичай передують екстремальні, гостро травматичні, стресові конфліктні ситуації, за яких погроза найбільш значимим для злочинців цінностям виникає зненацька, раптово і має виражений характер. Ці ситуації часто мають тривалу психотравмуючу дію та супроводжуються станом сильного хвилювання злочинця. Джерелом зазначених ситуацій, як правило, є члени сім'ї чоловічої статі (чоловіки, батьки, сини тощо), дії яких містять у собі грубу провокацію насильства, що виявляється в образах, приниженнях, знущаннях або застосуванні фізичної сили.

Такі злочини переважно вчиняються проти осіб зрілого віку (26–50 років), відсоток яких у структурі всіх жертв сімейно-побутової насильницької злочинності становить 57,8. При цьому найбільш віктимною є вікова група 36–45 років, представники якої постраждали від насильства в сім'ї майже в кожному третьому випадку (27,9 %). Підвищену віктимність мають вікові

²²⁵ Див.: *Ажгихина Н.* Кто защищает женщин. – М., 1996.

групи 31–35 років і 46–50 років, відсоток яких у структурі всіх жертв сімейного насильства, відповідно 10,9 і 10,2²²⁶.

Збільшення кількості серед потерпілих від насильницьких злочинів осіб зрілого віку пояснюється тим, що на віковій групі населення 26–50 років припадає найбільша кількість осіб, які перебувають у шлюбі. Ці злочини вчиняють особи, які були в шлюбних і родинних відносинах, і спрямовані вони зазвичай проти чоловіка або жінки (співмешканців) і дітей.

Крім того, вікові межі 26-50 років охоплюють найбільш активну та мобільну в соціальному плані частину населення. Період високої соціальної активності пов'язаний з найбільшими емоційно-психологічними переживаннями, афективним станом та конфліктами особи як усередині її самої, так і із середовищем, зі зростанням тривоги за себе. Природно, що ці дві групи суперечностей невід'ємні одна від одної, причому в окремих людей при зростанні активності, спробах визначення свого місця в середовищі можуть загострюватися конфлікти індивідуально-психологічного та соціально-психологічного характеру. У сфері сімейних відносин у цей віковий період найбільш гостро проявляються відсутність почуття любові, несумісність характерів, порушення подружньої вірності, пияцтво, жорстокість тощо, які обумовлюють конфліктність відносин і зростання їх гостроти. Тому на розглянуту вікову групу припадає велика кількість сімейного безладу і конфліктів.

Однак звертає на себе увагу високий ступінь віктимності неповнолітніх та осіб похилого віку. Так, кожний десятий (10,2 %) сімейно-побутовий насильницький злочин був вчинений відносно неповнолітніх членів сім'ї, з них у 53,3 % випадків – стосовно малолітніх (до 14 років) дітей; 11,6 % – відносно членів сім'ї віком 51–60 років; а майже кожен сьомий (13,6 %) – відносно осіб віком 61 рік і старше.

Безперечно, що дитина та особа похилого віку більш уразливі вже тому, що вони, як і жінки, фізично слабкіші за злочинця

²²⁶ Див.: *Квашин В.Е.* Зарубежное законодательство и практика защиты жертв преступлений. – М., 1996.

та перебувають від нього або інших членів сім'ї з огляду на особливості фізіологічного стану і соціальне становище в матеріальній та психологічній залежності.

Таким чином, від насильства в сім'ї, як правило, страждають найбільш незахищені її члени – жінки, діти, інваліди й особи похилого віку.

“Внесок” потерпілого в сімейно-побутовій насильницькій злочин здебільшого характеризується тим, що морально-етичні, освітні, загальнокультурні характеристики жертви і злочинця, якщо не однакові, та близькі між собою. Особи з низьким культурним рівнем, антигромадською установкою звичайно менш стримані у своїх проявах і бажаннях, більш егоїстичні. Вони мало або зовсім не поважають норми і правила поведінки в суспільстві, шанують культ грубої фізичної сили. Природно, такі особи частіше від інших є не тільки винними в сімейному насильстві, але й стають потерпілими від нього.

Насильницькі злочини в сім'ї вчиняються відносно осіб з різним рівнем освіти: 2,2 % потерпілих не мали навіть початкової освіти, 8,0 % – мали початкову освіту, 10,2 % – неповну середню, 40,9 %, – середню загальну, 21,2 %, – середню спеціальну, 1,5 % – незакінчену вищу, а 16,0 % – вищу освіту. Звертає на себе увагу та обставина, що ці злочини найчастіше вчиняються відносно членів сім'ї з невисоким освітнім рівнем²²⁷.

Низький рівень освіти та пов'язаний з ним низький рівень культури віктимологічно є очевидним. По-перше, люди малограмотні, з низьким рівнем культури відрізняються помітною агресивністю, частіше вчиняють злочини насильницького характеру, а отже, і частіше викликають на себе відповідну реакцію, що призводить до заподіяння їм шкоди. По-друге, низький рівень освіти і культури призводить нерідко до неспроможності оцінити обстановку та можливі наслідки поведінки, небажання звернутися

²²⁷ Див.: *Социально-правовые проблемы борьбы с насилием.* – Омск: Омский юрид. ин-т, 1996.

за захистом до компетентних органів, що захищають інтереси особи²²⁸.

Порівняльний аналіз співвідношення освітнього рівня злочинців і потерпілих залежно від тяжкості вчиненого насильницького злочину дозволяє виявити таку закономірність: із підвищенням тяжкості злочинів збільшується частка потерпілих, які мали більш низький рівень освіти, ніж злочинці, та, відповідно, зменшується частка потерпілих, які мали більш високий рівень освіти, ніж злочинці. Отже, найбільш тяжкі насильницькі злочини вчиняють у сім'ї найчастіше особи, які мають більш високий освітній рівень, ніж їх жертва, а менш тяжкі – особи, які мають більш низький рівень освіти, ніж їх жертва. Загальна закономірність така: чим вище рівень освіти особи, яка вчинила насильство в сім'ї, тим нижче рівень освіти особи, яка постраждала від нього, і навпаки.

Справа в тому, що між освітнім рівнем розглянутої категорії потерпілих і характером їх поведінки існує зворотна залежність: зі зниженням рівня освіти зростає частка потерпілих у відповідній освітній групі, що характеризуються негативною поведінкою. Тому потерпілі з низьким рівнем освіти, як правило, провокують насильницький злочин у сім'ї своєю неправомірною або антигромадською поведінкою (образами, приниженнями, знущаннями, жорстоким ставленням, п'яними дебошами, скандалами, побоями членів сім'ї). Таким чином негативна поведінка потерпілих сприяє тривалому нагромадженню у членів сім'ї негативних переживань, емоційної напруженості, що, врешті-решт, розряджається в насильницьких діях за механізмом "останньої краплі".

У стані сильного душевного хвилювання, яскраво вираженого емоційного порушення і напруження найчастіше вчиняються найбільш тяжкі внутрішньо-сімейні насильницькі злочини.

Водночас варто мати на увазі, що отримана освіта ще не визначає належного рівня моральної культури людини, зокрема

²²⁸ Див.: Ривман Д.В., Устимов В.С. Виктимологія. – С.Пб., 2000. – С. 232.

культури спілкування з іншими людьми. Високий освітній ценз сам по собі, у відриві від інших чинників соціального життя, далеко не завжди може служити панацеєю від вчинення відносно даної особи сімейного насильства. Тому у продовження характеристики особи жертв кримінального насильства в сім'ї зупинимося на аналізі їх соціального стану.

Про соціальний стан (вид занять) осіб, які постраждали від насильницьких злочинів у сім'ї, були отримані такі дані: службовці – 22,4 %; працівники у сфері будівництва, виробництва, торгівлі й надання послуг – 9,1 %; фахівці в галузі науки, освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення – 8,4 %; працівники правоохоронних органів – 1,4 %; підприємці – 2,1 %; пенсіонери – 18,9 %; учні ПТУ, технікуму тощо – 9,1 %; ніде не працювали і не навчалися – 28,6 %²²⁹.

Отже, більшість (69,9 %) потерпілих категорії, що розглядається, має соціальний статус службовця, пенсіонера, або ж ніде не працює і не навчається. При цьому половина (50,3 %) жертв внутрішньосімейного насильства мала досить низький соціальний стан: кожен п'ятий (21,7 %) належав до числа робітників, які мають відносно невисоку кваліфікацію або зайняті некваліфікованою працею (двірники, прибиральниці, вантажники, підсобні робітники, різнороби тощо), а 28,6 % – узагалі не працювали і не навчалися. Природно, що низький соціальний статус потерпілих, якому, як правило, відповідає низький освітній і культурний рівень, має істотне віктимологічне значення.

Особи, позбавлені постійних засобів до існування (це стосується не тільки непрацюючих потерпілих, але і жертв серед учнів шкіл, осіб, які навчаються в ПТУ, технікумах, вузах), звичайно потрапляють у матеріальну і психологічну залежність від інших членів їх сім'ї, що надалі починають зловживати своєю роллю “годувальника”, намагаючись установити свою владу, верховенство над залежними членами сім'ї, нерідко вдаючись з цією метою до насильницьких дій. Тому не випадково, що більше тре-

²²⁹ Див.: *Квашин В.Е.* Зарубежное законодательство и практика защиты жертв преступлений. – М., 1996.

тини (36,0 %) жертв кримінального насильства в сім'ї на момент вчинення злочину перебувала на утриманні злочинця або іншого члена сім'ї.

Більшість потерпілих (58,5 %), які на момент вчинення проти них розглянутих злочинів ніде не працювали і не навчалися, зловживали алкоголем або вживали наркотики, а 39,0 % вели аморальний, антигромадський спосіб життя. Безумовно, дані обставини сприяють загостренню внутрішньосімейних відносин і значному підвищенню віктимності цієї категорії осіб.

Також цілком закономірно, що майже кожен п'ятий (18,9 %) потерпілий від сімейно-побутового насильницького злочину був пенсіонером, оскільки ця категорія населення, особливо нині, є найменш соціально захищеною, насамперед у матеріальному, фізичному і психологічному розумінні, і, відповідно, найбільш незахищеною від свавілля сімейних "дебоширів"²³⁰.

Загалом жертви насильства в сім'ї значно частіше мають більш високий соціальний стан, ніж особи, які його вчиняють. При цьому найбільш високим соціальним статусом володіють потерпілі, які страждають від менш тяжких насильницьких злочинів у сім'ї. Зокрема, зі зменшенням ступеня тяжкості даних злочинів, відповідно, знижується частка потерпілих, які є низькокваліфікованими або некваліфікованими робітниками, або взагалі ніде не працюють і не навчаються, і, навпаки, підвищується частка потерпілих, які належать до категорії висококваліфікованих службовців і фахівців, зайнятих у різних галузях економіки.

Підвищеною здатністю ставати жертвами кримінального насильства в сім'ї володіють особи, які характеризуються морально-побутовою розбещеністю, стійкою антигромадською поведінкою.

Як показало дослідження, майже кожен четвертий (23,6 %) вивчений потерпілий на момент вчинення проти нього внутрішньосімейного насильства відрізнявся антигромадською поведінкою за місцем проживання. При цьому з підвищенням суспільної

²³⁰ Див.: *Експрес-інформація* про стан злочинності в Україні за 2002 рік. – К.: МВС України. Департамент інформ. технологій, 2003. – 120 с.

небезпеки і тяжкістю вчинених у сім'ї насильницьких злочинів, відповідно, збільшується роль детермінуючої негативної поведінки потерпілих у механізмі вчинення кримінальних діянь. Зокрема, якщо при заподіянні легкої шкоди здоров'ю членові своєї сім'ї негативна поведінка за місцем проживання була властива тільки 16,0 % потерпілим, то при вчиненні внутрішньосімейного вбивства даною поведінкою характеризувалася вже більшість (62,5 %) потерпілих. Загалом антигромадська поведінка як провокуючий фактор властива для осіб, які постраждали від найбільш тяжких сімейно-побутових насильницьких злочинів (убивство, навмисне заподіяння тяжкої або середньої тяжкості шкоди здоров'ю)²³¹.

Безумовно, що найбільш стійка антигромадська орієнтація і, відповідно, найбільш висока віктимність властива особам, які самі виявляють схильність до вчинення злочинів, особливо насильницького характеру. За нашими даними, 7,7 % вивчених потерпілих були засуджені, у тому числі 3,5 % мали одну судимість, 1,4 % – дві–три судимості, а 2,8 % – чотири і більше судимостей.

Водночас 81,8 % раніше засуджених відбували покарання за вчинення насильницьких злочинів. Так, більшість (54,5 %) жертв внутрішньосімейного насильства серед осіб, які мали в минулому судимість, раніше вчиняли насильство, майже кожен п'ятий (18,2 %) – убивство, стільки ж (18,8 %) – заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, кожен четвертий (27,3 %) – заподіяння іншої шкоди здоров'ю, 9,1 % – побої, катування і стільки ж (9,1 %) – насильницький грабіж або розбій. Показово, що 45,5 % жертв, які були раніше засуджені, самі в минулому вчиняли насильство проти членів своєї сім'ї²³².

Крім того, відносно 6,3 % потерпілих від насильства в сім'ї осіб раніше за нереабілітуючими підставами відмовлялося в порушенні кримінальної справи або припинялася вже порушена

²³¹ Див.: *Там само*.

²³² Див.: *Злочинність в Україні*. Стат. зб. – К.: Держ. ком. статистики України, 2000. – 100 с.; *Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 2002 рік*. – К.: МВС України. Департамент інформ. технологій, 2003. – 120 с.

кримінальна справа (переважно у зв'язку з примиренням з потерпілим або з прийняттям акта про амністію).

Стійкість антигромадської поведінки – більш широке поняття, ніж схильність до вчинення злочинів. Про неї, наприклад, свідчать і факти вчинення потерпілими антигромадських вчинків, пов'язаних із зазіханням на особу. Йдеться, зокрема, про систематичне пияцтво, дрібне хуліганство, бійки, цинічні й аморальні вчинки в побуті тощо.

У момент вчинення в сім'ї насильницького злочину кожен сьомий (14,2 %) потерпілий мав певний досвід асоціальної поведінки і був відомий органам внутрішніх справ як правопорушник. З них, зокрема, працівниками органів внутрішніх справ до адміністративної відповідальності притягалося за розпивання спиртних напоїв або появу в нетверезому стані в громадських місцях – 1,1 %, вчинення дрібного хуліганства – 55,6 %, невиконання обов'язків щодо виховання дітей – 11,1 %, заняття проституцією – 5,6 %. Більш того, 7,5 % потерпілих, які були опитані на момент вчинення проти них насильства в сім'ї, перебували в органах внутрішніх справ на профілактичному обліку в статусі правопорушника або злочинця²³³.

Загалом, жертви сімейно-побутових насильницьких злочинів у 3,3 рази рідше, ніж особи, які їх вчинюють, були раніше за суджені й у 2,7 рази рідше вчиняли адміністративні правопорушення.

Найважливішою моральною характеристикою розглянутої категорії потерпілих є їх ставлення до вживання алкоголю. Роль пияцтва винятково висока не тільки в плані криміналізації особи, але й у плані її віктимізації.

Виявлена така закономірність: при підвищенні тяжкості вчинених насильницьких злочинів помітно збільшується частка жертв, які зловживають спиртним, тобто зростає роль пияцтва, яка детермінує потерпілих у механізмі вчинення зазначених злочинів. Так, зловживання потерпілими алкоголем з'явилося при-

²³³ Див.: *Злочинність в Україні*. Стат. зб. – К.: Держ. ком. статистики України, 2000. – 100 с.

водом для вчинення 8,7 % погроз убивством або заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, 6,3 % – побоїв, 12,0 % – навмисного заподіяння легкої, 43,7 % – середньої тяжкості і 58,7 % – тяжкої шкоди здоров'ю, 87,4 % – убивств. Причому тільки потерпілі від убивства, навмисного заподіяння тяжкої і середньої тяжкості шкоди здоров'ю, тобто від найбільш тяжких сімейно-побутових насильницьких злочинів, характеризувалися запійним вживанням спиртних напоїв.²³⁴

Віктимогенний вплив алкоголю є очевидним й обумовленим, насамперед, прямим і досить сильним його впливом на психіку, інтелект, емоції, волю, мотивацію поведінки людей. П'яний втрачає здатність до адекватного сприйняття зовнішнього середовища, людей, їх учинків, втрачає самоконтроль, стає невтриманим, грубим. У мотивації його поведінки на першому плані з'являються низькі потяги та інстинкти, аморальні та антисоціальні схильності, що у тверезому стані придушуються, стримуються позитивними поглядами, взаємовідносинами і звичками.

Більшість насильницьких злочинів у сім'ї пов'язано не з одиничним і випадковим, а із систематичним і непомірним вживанням потерпілими алкоголю. Систематичне пияцтво обумовлює несприятливе моральне формування особи, істотно деформує процес її соціалізації, послаблює або підриває соціально корисні зв'язки в різних типах мікросередовища, а також сприяє створенню конкретних життєвих ситуацій криміногенного характеру.²³⁵

Віктимності жертв внутрішньосімейного насильства значною мірою сприяла й така форма соціальної патології в їх поведінці, як сексуальна розбещеність, відсутність морально-етичної вибірковості у сфері інтимних стосунків. Так, кожен п'ятий (20,1 %) вивчений потерпілий до вчинення проти нього насильницького злочину вів аморальний, розгульний спосіб життя. Майже стільки ж (19,5 %) жертв внутрішньосімейного насильства вчинювали подружні зради.

²³⁴ Див.: *Кримінологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів* / О.М. Джужа, Я.Ю. Кондратьєв, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джужі. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с. – С. 8–9.

²³⁵ Див.: *Алексеев А.И. Криминология.* – М., 1998. – С. 306.

14.2. Особа потерпілого в сімейно-побутовій злочинності

У значної частини осіб, які стали жертвами сімейно-побутових відносин, присутні стійкі відхилення в емоційно-вольовій, ціннісно-нормативній і психологічній сферах. Опитування злочинців і вивчення матеріалів кримінальних справ показали, що для розглянутих потерпілих властиві такі негативні риси характеру: запальність, неврівноваженість (36,2 %), нестриманість (35,6 %), підвищена дратівливість (34,9%), високий рівень агресивності (33,6 %), брутальність (31,5 %), шкідливість (29,5 %), егоїзм (20,6 %), облудність (13,7 %), загострене почуття власної переваги над оточуючими, зарозумілість (12,3 %), черствість (11,4 %), злопам'ятність (11,0 %), хитрість (11,0 %), жорстокість (10,1 %), цинічність (8,7 %), мстивість (6,9 %), дотримання подвійної моралі (6,9 %) ²³⁶.

Як справедливо зазначає В.І. Полубинський, негативні властивості особи сприяють розвитку негативних поглядів і звичок, що, у свою чергу, збільшує чи знижує її самокритичність і притупляє самоконтроль. Носій негативних особистісних якостей може припустити необережні, а часом і явно провокаційні дії, що здатні у сприятливих умовах викликати далеко не бездоганну реакцію оточуючих ²³⁷.

Нерідко сімейно-побутові злочини вчиняються відносно осіб із психічними розладами. Відбувається це не тільки тому, що вони надмірно довірливі і сприйнятливі, не в змозі адекватно оцінити ситуації, що складаються. Підвищена віктимність людей з відхиленнями в психіці породжується і тим, що багато хто з них своєю агресивністю, затіваючи сімейні бійки і сварки, ображаючи інших членів сім'ї, провокують їх на насильство відносно до себе. Важливим є те, що сам факт наявності психічної аномалії істотно перешкоджає належній соціалізації особи, її моральному вихо-

²³⁶ Див.: *Кримінологія: Навч. посіб.* / Упоряд: О.М. Джу́жа, В.В. Васи́левич, Ю.Ф. Іванов та ін.; За заг. ред. О.М. Джу́жі. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 200 с.

²³⁷ Див.: *Полубинский В.И.* Криминальная виктимология. – М., 1999. – С. 98.

ванню, формуванню в людини необхідної стриманості й обдуманості вчинків.

Положення психології, психофізіології, психіатрії, деякі кримінологічні дані свідчать, що ослаблення або порушення психічної діяльності будь-якого походження сприяє виникненню і розвиткові таких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, та водночас призводить до зниження вольових процесів, підвищення сугестивності, ослаблення стримуючих контрольних механізмів. Ці риси перешкоджають нормальній соціалізації особи, призводять до інвалідності, заважають займатися певними видами діяльності і взагалі працювати, що підвищує імовірність ведення антигромадського способу життя²³⁸. Значимість зазначених фактів зростає в сучасних умовах, що характеризується загальною психічною напруженістю, збільшенням кількості емоційно-стресових розладів, станів психічної дезадаптації.

Дослідження показало, що в механізмі вчинення злочинів на сімейно-побутовому ґрунті в багатьох випадках важливе, а інколи, визначальне, місце належить поведінці жертви, що у ситуації, яка передувала злочинові, і безпосередньо в ситуації злочину може бути позитивною, негативною і нейтральною.

Але оскільки безпосереднім приводом значного числа розглянутих злочинних актів виступає неналежна, негативна поведінка потерпілого, можна говорити про вину жертви в зародженні й розвитку таких злочинів.

Винною можна вважати таку поведінку жертви, у якій виявляється свідомо або несвідомо причетність до результату злочинного діяння й присутні будь-які причинні фактори, що вплинули на асоціальну поведінку правопорушника. Вину у віктимології можна розглядати в тому випадку, коли поведінка жертви злочину характеризувалася такими елементами, що сприяли виникненню злочинного наміру і призвели до вчинення злочину²³⁹.

²³⁸ Див.: *Кримінологія і профілактика злочинів*. – М., 1989. – С. 103.

²³⁹ Див.: *Полубинский В.И.* Вказ. праця. – М., 1999. – С. 76–77.

Найбільш поширеним видом винної поведінки жертв внутрішньосімейних насильницьких злочинів є їх провокаційні дії відносно особи, яка вчинила злочин, або інших.

У віктимології поняття провокації трактується ширше, ніж у судово-слідчій практиці. З віктимологічних позицій провокацією визнається така неналежна поведінка жертви, яка викликає відповідну реакцію суб'єкта, що виражається в протиправних діях. Провокаційна поведінка потерпілого завжди перебуває у причинному зв'язку з протиправним діянням злочинця. Для віктимології немає значення, передбачав потерпілий результати своєї дії чи ні, чи усвідомлював, до чого призведуть його дії, чи очікував відповідної реакції або ні. Головне в даному випадку для віктимологічних досліджень – виявлення всіх причинно-наслідкових зв'язків між негативною поведінкою потерпілого, що має елементи провокації в широкому розумінні цього поняття, і протиправними діяннями особи, яка спричинила шкоду, і розробка на цій основі профілактичних заходів з позицій захисту потенційної жертви від злочинної агресії²⁴⁰.

У сфері сімейних відносин провокації найчастіше мають тривалий характер і протікають у рамках конфліктних ситуацій. А довгостроковий неприємний вплив на психіку члена сім'ї "акумулює" у ньому ненависть і, врешті-решт, може привести до того, що будь-який незначний інцидент породить бурхливу агресивно-насильницьку реакцію.

Водночас найбільш небезпечною у плані віктимізації члена сім'ї є його агресивно-провокуюча поведінка, оскільки вона особливо тісно пов'язана з причинним комплексом розглянутих злочинів.

Агресивно-провокуюча поведінка потерпілих відіграє істотну роль у генезисі сімейно-побутової насильницької злочинності. Характерними причинами та умовами, що детермінують зазначену злочинність є такі: агресивний характер потерпілого, його прагнення вирішувати проблеми із застосуванням насильства (31,6 %), агресивно-насильницька поведінка потерпілого в сім'ї, що виявляється в образах, приниженнях, погрозах, нанесенні по-

²⁴⁰ Див.: *Там само.* – С. 80.

боїв або заподіянні тілесних ушкоджень (25,0 %); насильство, знущання, образи, приниження з боку потерпілого безпосередньо перед злочином (38,2 %), жорстоке поводження потерпілого зі злочинцем або іншим членом сім'ї в період їх дитинства (10,3 %).

Таким чином, жертва сімейного насильства характеризується поєднанням соціально-правових, морально-психологічних і біофізичних якостей, прояв яких в умовах або ситуаціях, характерних для сімейно-побутових насильницьких злочинів, обумовлює їх типову поведінку і пов'язані з цим явища, більш ніж для загальної маси людей.

14.3. Фактори, що обумовлюють процес віктимізації населення у сфері сімейно-побутових відносин

Дослідження, що проводилися в останні роки, свідчать про значне зростання кількості злочинів на сімейно-побутовому ґрунті внаслідок внутрісімейних безладь²⁴¹. Вивчення сім'ї неминуче пов'язано зі способом забезпечення її єдності й функціонування як соціального інституту²⁴². У цьому напрямі й повинна вестися розробка запобіжних заходів щодо сімейно-побутових злочинів.

У даному підрозділі розглядаються лише віктимологічні проблеми сімейно-побутових відносин. Важливість такого дослідження полягає в значному розширенні прав та обов'язків чоловіка й жінки, вони стають не тільки різноманітніше, а й наповнюються усе більш складним змістом.

Незважаючи на обмеженість інформації, отриманої в процесі дослідження, серед мотивів вступу до шлюбу вдалося виявити й соціально несхвалювані. До них належать: зацікавленість у житловій площі; прагнення одержати прописку у великому промисловому місті; укладання шлюбу з матеріальною зацікавленістю; фіктивні шлюби на інших підставах (придбання права на працевлаштування в даному місті тощо). Прослідковується також певна кількість шлюбів, що укладаються по коханню без взаємності.

²⁴¹ Див.: Кудрявцев В.Н. Социологические проблемы исследования антиобщественного поведения // Социологические исследования. – 1974. – № 1. – С. 51.

²⁴² Див.: Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. – М., 1964. – С. 55.

Отримані дані дозволяють зробити висновок, що характер мотивів укладання шлюбу значною мірою відображається на взаєминах чоловіка та жінки. Водночас мотиви створення сім'ї дозволяють прогнозувати подальший розвиток сімейних відносин.

Як показало дослідження, 60 % шлюбів укладалися в короткий термін знайомства (до шести місяців), явно недостатній для повного й глибокого вивчення моральних рис і психологічних властивостей особистості.

Так, наприклад, Ю. Соколов, звільнившись із місць позбавлення волі, познайомився зі своєю майбутньою дружиною. Період дошлюбного знайомства не перевищував півтора місяці. Через півтора року він вчинив злісне хуліганство відносно своєї дружини. Сама потерпіла довела, що за період шлюбу чоловік часто бив її, вони розлучалися й знову налагоджували стосунки.

Досліджуючи молоді сім'ї, А.Г. Харчев установив, що 68 % чоловіків та жінок уклали шлюб, будучи знайомі менш одного року, причому в 43,3 % випадках період дошлюбного знайомства тривав не більше шести місяців²⁴³. 90 % таких шлюбів було укладено за коханням²⁴⁴.

Дослідження шлюбів, укладених після короткочасного знайомства, показало, що відсоток сімей, які розірвали шлюб (за даними А.Г. Харчева – 68 %), приблизно дорівнює відсотку “віктимізованих сімей” (60 %). Таким чином, у випадках, коли конфлікти в сім'ї починаються з перших місяців спільного життя й мають у своїй основі глибокі суперечності, рішення про розірвання шлюбу варто вважати найбільш розумним. “Скоростиглі” шлюби, укладені переважно не за коханням, з більшою імовірністю підштовхують особу вчинити злочин. Тут, мабуть, більшу роль відіграють не тільки мотиви, унаслідок яких створювалися сім'ї, але й

²⁴³ Див.: Харчев А.Г. О путях дальнейшего укрепления семьи в СССР // Социальные исследования. – М., 1965. – Вып. 2. – С. 164.

²⁴⁴ Див.: Там само. – С. 162.

особисті якості чоловіка або жінки, що доводять конфліктність у сім'ї до гострих суперечностей²⁴⁵.

Однією з причин вчинення злочину у сфері сімейно-побутових відносин 67 % потерпілих вважали систематичне пияцтво засуджених. Однак ця причина, що ускладнювала спільне проживання, до розірвання шлюбу не призводила. За даними дослідження, 47 % засуджених почали зловживати спиртними напоями через деякий час після укладання шлюбу²⁴⁶.

На підставі результатів проведених досліджень можна визначити певну ієрархічну модель факторів, що обумовлюють конфліктогенність сімей. Так, до загальнокримінологічних причин сімейно-побутової злочинності належать:

- погіршення і нестабільність соціально-економічного життя (що часом обумовлює суперечності між природним бажанням мати дитину й економічним статусом; неможливість розвивати свої таланти, культурні запити);

- скорочення кількості робочих місць у виробництві та пов'язане з цим безробіття;

- поширеність у засобах масової інформації, перш за все на телебаченні, пропаганди насильства та жорстокості, деструктивний вплив відеопродукції;

- розповсюдження алкоголізму (порівняно з радянськими часами фіксується збільшення виробництва і споживання алкоголю на душу населення) та наркоманії;

- укорінення в суспільній свідомості цільової настанови на індивідуальне виживання, відсутність соціальних ідеалів, певний ідеологічний вакуум у суспільстві та криза моралі;

- поширення неформальних (незаресстрованих офіційно) шлюбів, а відтак менший рівень солідарності сім'ї, збільшення кількості розлучень і частки неповних сімей;

²⁴⁵ Результат превращення потенціальної виктимності в реальную означається иногда как "виктимизация" (Див.: Франк Л. Виктимность // Соц. законность. – 1975. – № 3. – С. 96.

²⁴⁶ Питання про зв'язок прогресуючого алкоголізму з мотивами, що призводять до укладення шлюбу, який не має в своїй основі взаємної любові, потребує спеціального дослідження.

- слабка дієвість системи матеріальної допомоги сім'ям, які її потребують, загалом матеріальна залежність жінок від чоловіків.

Ці об'єктивні соціально-економічні й культурно обумовлені чинники, безумовно, збільшуватимуть навантаження саме на органи внутрішніх справ. До цієї групи чинників можна віднести також недоліки роботи державних органів, які зобов'язані здійснювати профілактичний вплив стосовно дисгармонійних сімей.

Зовнішні чинники впливають на макорівні не лише суто на насильство в сім'ї. Нині в Україні спостерігаються вкрай негативні тенденції у демографічній сфері, які можуть у майбутньому послабити національну безпеку, суттєво ускладнити ситуацію з наповненням бюджету тощо. Спеціалісти з гендерних досліджень висувують тезу про кризу маскуліності (зміна традиційних ролей чоловіків, вчинення ними злочинів, зловживання алкоголем, зниження середньої тривалості життя, зокрема в Україні). Однак у кризовому соціумі будь-яка людина, незалежно від статевої належності, не може повною мірою реалізувати свої здібності. Об'єктивні чинники опосередковано можуть впливати на стан особи, підсилюватися в індивідуальній свідомості правопорушників, створюючи низку внутрішніх (суб'єктивних) чинників насильства в сім'ї.

Макрофактори насильства в сім'ї впливають на переважну більшість сімей в Україні. Крім того, існують мікрофактори, що обумовлюють конфлікти в певних сім'ях. При складанні узагальненої моделі ми намагалися взяти до уваги досягнення різноманітних вітчизняних та зарубіжних наукових проєктів, де перевірялася статистична значимість тих чи інших факторів (за допомогою аналізу таблиць сполучення та регресійних логіт-моделей). Зокрема, бралися до уваги результати ґрунтовних досліджень учених колишнього Радянського Союзу,²⁴⁷ віктимологічні опиту-

²⁴⁷ Див.: Шестаков Д.А. Супружеское убийство как общественная проблема. – С.Пб.: Санкт-Петербург. гос. ун-т, 1992; *Предупреждение семейно-бытовых правонарушений* / Отв. ред. Ф.А. Лопушанский. – М., 1989; Лобанов В.А. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика бытовых преступлений. – Минск: МВД СССР. Минская высш. шк., 1982.

вання, проведені за підтримки Департаменту юстиції США – *National Crime Victimization Survey*²⁴⁸ і *National Violence Against Women Survey*²⁴⁹, а також МВС Великої Британії – *British Crime Survey*²⁵⁰, сучасні доробки українських науковців. Збірна модель основних причин злочинів, що вчиняються на сімейно-побутовому ґрунті, побудована виходячи зі сфер життєдіяльності сім'ї як малої соціальної групи, враховує умови життя, специфіку соціальних, психологічних та біологічних рис нападника та жертви, а також недоліки комунікації.

14.4. Віктимологічні заходи запобігання злочинам у сфері сімейно-побутових відносин

Останні роки в кримінологічній літературі усе гостріше постає проблема вивчення жертв злочинів, більш активного включення в процес попередження злочинності віктимологічної профілактики.

Це обумовлено низкою причин і, насамперед, висуванням на перший план в ієрархії цілей правоохоронної діяльності захисту особи, її життя, здоров'я, прав і законних інтересів.

Тривалий час правоохоронні органи були зорієнтовані односторонньо на роботу навколо злочину й злочинця без належної уваги до жертви злочину. Як наслідок, дотепер немає повного обліку потерпілих, а отже, не фіксуються статистично соціально-демографічні, рольові ознаки, їх характерні риси, час від часу проводяться заходи віктимологічної профілактики, де взагалі фігура потерпілого розглядається лише як джерело інформації про злочинця та злочин.

²⁴⁸ Див.: *Rennison C.M., Welchans S. Intimate Partner Violence // Bureau of Justice Statistics. NCJ 178247. – Washington, DC, 2000. – May.*

²⁴⁹ Див.: *Tjaden P., Thoennes N. Extent, Nature, and Consequences of Intimate Partner Violence / Findings From the National Violence Against Women Survey. NCJ 181867 – Washington, DC, 2000. – July; Tjaden P., Thoennes N. Full Report of the Prevalence, Incidence, and Consequences of Violence Against Women / Findings From the National Violence Against Women Survey. NCJ 181867 – Washington, DC, 2000. – November.*

²⁵⁰ Див.: *Walby S. Allen J. Domestic violence, sexual assault and stalking: Findings from the British Crime Survey // Home Office Research Study 276. – 2004. – March. – P. 125–128.*

Тим часом майже все світове співтовариство, починаючи з кінця 40-х років минулого сторіччя, послідовно проводить у життя ідею захисту жертв злочинів від сваволі злочинців і влади. У цьому напрямі вдосконалюється національне законодавство, проводяться семінари, симпозиуми, створюються різні соціальні служби, фонди допомоги, будинки довіри й порятунку потерпілих. Поряд із професійною діяльністю за фактом злочину не менш професійно ведеться робота з жертвами злочинів в інтересах недопущення їх повторної віктимізації²⁵¹.

У Законі України “Про попередження насильства в сім’ї” визначено правові та організаційні основи профілактики сімейно-побутової злочинності, органи та установи, на які покладається здійснення цих заходів. Згідно із цим Законом, спеціальними заходами щодо запобігання сімейно-побутової злочинності є такі:

- офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім’ї;
- офіційне попередження про неприпустимість віктимної поведінки щодо насильства в сім’ї;
- взяття на профілактичний облік та зняття з профілактичного обліку членів сім’ї, які вчинили насильство в сім’ї;
- захисний припис.

Важливим аспектом профілактики сімейно-побутових злочинів з боку органів внутрішніх справ є вжиття заходів, спрямованих на своєчасне виявлення осіб, схильних до вчинення насильства, якщо існує реальна загроза його вчинення.

Працівники міліції приймають та розглядають заяви (повідомлення) про вчинення насильства в сімейно-побутовій галузі або реальну загрозу його вчинення відповідно до Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім’ї або реальну його загрозу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 року № 616, та нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України.

У своїй діяльності щодо запобігання сімейно-побутовій злочинності органи, на які покладається такий обов’язок, керуються

²⁵¹ Див.: *Алексеев А. И.* Криминология. – М., 1998. – С. 164.

Конституцією України, Сімейним та Кримінальним кодексами України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, законами України “Про попередження насильства в сім’ї”, “Про охорону дитинства”, “Про звернення громадян”, “Про освіту”, “Про міліцію”, “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”, “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, постановою Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім’ї або реальну його загрозу” від 26 квітня 2003 року № 616, наказом Державного комітету України у справах сім’ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров’я України “Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення” від 16 січня 2004 року № 5/34/24/11, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 22 січня 2004 року за № 99/8698, наказом Міністерства України у справах сім’ї, дітей та молоді, Міністерства внутрішніх справ України “Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім’ї та молоді, служб у справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для молоді та органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім’ї” від 9 березня 2004 року № 3/235, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 30 березня 2004 року за № 399/8998, наказом Міністерства внутрішніх справ України про затвердження “Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України” від 20 жовтня 2003 року № 1212, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 11 листопада 2003 р. за № 1031/8352, та іншими нормативно-правовими актами.

У 1948 році ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, яка проголосила, що “...визнання гідності та рівних і невід’ємних прав усіх членів людської сім’ї є запорукою свободи, справедливості та миру у світі”. На проблемі сімейно-побутової злочинності акцентувало увагу багато правозахисних організацій. Невтомна багаторічна праця цих організацій сприяла тому, що з’явилася низка досліджень і наукових статей, присвя-

чених даній темі. Сімейно-побутова злочинність, на думку громадськості, це прихована епідемія світового масштабу. Така позиція громадськості змусила уряди багатьох країн звернути увагу на цю проблему. У червні 1993 року на Всесвітній конференції з питань прав людини, яка відбулася у Відні, тему сімейно-побутової злочинності було висунуто на перший план. Ця проблема вийшла на міжнародний рівень і стала предметом розгляду ООН.

При визначенні цілей і завдань системи віктимологічних заходів запобігання сімейно-побутових злочинів необхідно виділити її загальносоціальний, спеціально-кримінологічний та індивідуальний рівні.

Загальносоціальні заходи запобігання жертв сімейно-побутових злочинів полягають, перш за все, у вирішенні соціально-економічних і культурно-виховних завдань, спрямованих на усунення або нейтралізацію причин та умов, що сприяють кримінологічній віктимізації сімей, а також зниження їх ступеня віктимності.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинів, що аналізуються, повинні здійснюватися державними органами, громадськими об'єднаннями й окремими громадянами, реалізуючи віктимні властивості та якості окремих осіб або груп населення.

Індивідуально-профілактична робота із запобігання сімейно-побутової злочинності має бути організована з урахуванням поведінки або сукупності особистих характеристик осіб, які можуть стати жертвами злочинців, та спрямована на підвищення активності їх захисних реакцій, а також забезпечення особистої, майнової та іншої безпеки.

Основним завданням віктимологічної профілактики сімейно-побутової злочинності є створення системи ефективного соціального захисту всіх громадян від можливої віктимізації, зміна сформованої практики поведінки з потерпілими та іншими жертвами злочинів. Для цього необхідно розробити або удосконалити чинне законодавство, створити нові державні та недержавні структурні підрозділи, соціальні служби, фонди допомоги, реабілітаційні центри та інші організації із захисту жертв злочинів, організувати підготовку спеціальних кадрів для такої роботи.

ТЕМА 15. КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ З НЕОБЕРЕЖНОСТІ

15.1. Віктимологічна характеристика злочинів, що вчиняються з необережності

Необережна злочинність – це сукупність необережних злочинів, що вчинені в державі або регіоні за певний період часу. Необережні злочини вчиняють у багатьох сферах суспільного життя. Шкода від таких злочинів (кількість травмованих і матеріальні збитки) дуже велика й перевищує шкоду від умисних злочинів. Необережні злочини переважно пов'язані з порушенням певних правил поведінки, більшість з яких зафіксовані й регламентовані у відповідних законах та підзаконних нормативних актах, а також правил поведінки в побуті.

Віктимна поведінка щодо необережних злочинів виявляється в *багатьох сферах людської діяльності*:

- експлуатація машин, механізмів та інших джерел підвищеної небезпеки на виробництві;
- експлуатація транспортних засобів, що є джерелами підвищеної небезпеки;
- будівельні, вибухові, гірські роботи;
- транспортування і збереження енергоносіїв;
- роботи в природному середовищі, пов'язані з небезпекою його забруднення, псування тощо;
- виготовлення медикаментів, лікування людей, ветеринарна допомога;
- службова чи інша професійна діяльність, яка може призвести до суспільно небезпечних наслідків через прийняття помилкових рішень;
- експлуатація джерел підвищеної небезпеки побутового характеру.

З урахуванням цього можна виділити такі види віктимної поведінки, що пов'язані з порушенням відповідних правил:

- безпеки використання машин і механізмів у народному господарстві;

- провадження робіт, які вимагають особливої уваги;
- безпеки експлуатації транспортних засобів;
- безпеки при виробництві й передачі енергії, транспортуванні і збереженні енергоносіїв;
- екологічної безпеки;
- медичної безпеки;
- побутової безпеки;
- безпеки виконання посадових і професійних обов'язків, крім передбачених вище випадків;
- майнової безпеки.

У загальній структурі злочинності необережна злочинність становить приблизно 15 %. Структура необережних злочинів така: порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (до 80 %), порушення правил охорони майна, службова недбалість (близько 10 %), порушення правил охорони праці й техніки безпеки (5 %), необережні злочини проти особи (4 %). Окрім необережні злочини мають високу латентність.

Щорічно у світі в дорожньо-транспортних подіях гине понад півмільйона людей, ще п'ять мільйонів отримують травми чи каліцтва. На жаль, Україна вносить до світової статистики досить вагому частку, яка значно перевищує аналогічні показники інших країн.

До дорожньо-транспортних злочинів належать:

- порушення правил дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів (ст. 286 Кримінального кодексу України);
- випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів (ст. 287 Кримінального кодексу України);
- порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення дорожнього руху (ст. 288 Кримінального кодексу України);
- порушення пішоходом, велосипедистом, їздовим, ремонтником тощо правил, які забезпечують безпечну роботу автотранспорту (ст. 291 Кримінального кодексу України)

Починаючи з 2001 року, в Україні різко збільшується кількість ДТП. За порушення правил безпеки дорожнього руху у 2002

році було порушено 9220 кримінальних справ, у 2003 році – 11635, у тому числі, що спричинило смерть потерпілого в 2002 році – 2646, у 2003 році – 3044 злочинів²⁵². Як видно, темп приросту злочинів, пов'язаних з порушенням правил дорожнього руху у 2003 році, становить 26,2 %, кількість дорожньо-транспортних злочинів, унаслідок яких настала смерть потерпілого, збільшилася на 15 %. Отже, майже кожний четвертий злочин, що пов'язаний з порушенням правил дорожнього руху, призводить до смерті потерпілого. Цей показник у 5-7 разів вищий ніж в Австрії, Німеччині, Португалії, Швеції, та у 2–3 рази більше ніж в Угорщині, Данії, Фінляндії, Франції²⁵³.

Найбільш характерними видами дорожньо-транспортних пригод є такі:

- зіткнення транспортних засобів – 29,8 %;
- перекидання транспортних засобів – 17,6 %;
- наїзд транспортних засобів на перешкоду – 5,2 %;
- наїзд транспортних засобів на пішохода – 36,8 %;
- наїзд транспортних засобів на велосипедиста – 2,9 %;
- падіння пасажирів – 1,5 %;
- інші події – 1,6 %.

Показники аварійності залежать і від інтенсивності експлуатації транспорту. Якщо автомобілем не користуються і він не бере участь у дорожньому русі, то за його допомогою не буде вчинено наїзд або зіткнення. Саме ступенем інтенсивності експлуатації автомобілів і мотоциклів пояснюється той факт, що в липні – серпні дорожньо-транспортних випадків з вини водіїв індивідуальних транспортних засобів нараховується в 6 разів більше злочинів, ніж у січні–лютому.

За часом доби найменшу кількість дорожньо-транспортних злочинів вчиняють у період з 3 до 6 год, найбільшу – з 16 до 22 год (у цей час вчиняється 50,0 % злочинів зазначеної категорії від усіх вчинених протягом доби).

²⁵² Див.: *Експре-інформація* про стан злочинності на території України за 2002 рік. – К.: Департамент інформ. технологій МВС України, 2003. – С. 2–4. *Інформаційний бюлетень* про стан злочинності на території України за 2003 рік. – К.: Департамент інформ. технологій МВС України, 2004. – С. 3–1.

²⁵³ Див.: *Вісник* Державтоінспекції МВС України. – 2004. – № 6. – С. 2.

15.2. Віктимологічна детермінація злочинів, що вчиняються з необережності

Аналізуючи віктимологічні детермінанти злочинності, слід звернути увагу, що на рівень необережних злочинів впливають різні соціальні, економічні, організаційні, культурні й інші об'єктивні чинники. Безліч усіх цих чинників впливає на необережну злочинність не безпосередньо, а переломлюючи через психологічні особливості особи правопорушника. Антигромадська поведінка складається, як правило, зовсім не на базі нових відносин, характерних для сучасного розвитку науки і техніки, а, навпаки, всупереч їм. У суб'єктивному плані в сприйнятті соціальних змін маються визначені розбіжності, обумовлені неоднаковою підготовленістю до них людей з погляду їх індивідуальних якостей. Тому і нині можливо розглядати визначену невідповідність між досягненнями науково-технічної думки і процесом індивідуального удосконалювання людей.

У сучасних умовах змінюється характер правопорушень, значна частина яких характеризується неорганізованістю, недисциплінованістю, неухважністю, безтурботним ставленням до справи. Зазначені чинники вимагають активізації профілактичних заходів, необхідних для підвищення ефективності запобігання злочинів, що вчиняються з необережності²⁵⁴.

Віктимологічними чинниками загальносоціального характеру, що обумовлюють існування необережної злочинності, є такі:

- ускладнення технологічних процесів, автоматизація виробництва та побуту (науково-технічний прогрес);
- послаблення контрольних функцій держави та суспільства (негативні соціально-політичні процеси);
- кризові процеси в економіці;
- негативні культурні тенденції (сприйняття свободи та демократії як вседозволеності).

²⁵⁴ Див.: *Квашис В. Е.* Профілактика неосторожних преступлений: Учеб. пособие. – К.: НИ и РИО Киев. высш. шк. МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1981. – С. 15.

У кримінологічній віктимології до криміногенних детермінантів належать:

- недбалий ремонт, використання деталей з технологічними характеристиками, які не відповідають стандарту, ремонтні роботи без зупинки машин, механізмів;

- порушення нормальних умов експлуатації, які сприяють психологічній та операційній напруженості працівників;

- недоліки технічної документації, інструкцій з експлуатації машин і механізмів, пам'яток з техніки безпеки;

- відсутність, непридатність вимірювальної і контрольної апаратури;

- допуск до експлуатації джерел підвищеної небезпеки чи інших робіт, які вимагають особливої відповідальності, осіб, стан яких істотно обмежує ступінь їх обережності та уваги (втома, хвороба, стан похмілля, стрес);

- латентність чи безкарність небезпечних, необережних професійних або побутових дій;

- байдужість адміністрації, колег по роботі, громадян у побуті до фактів неодноразових порушень норм безпеки у поведінці певних осіб, поки вони не призвели до тяжких наслідків.

Окремо слід звернути увагу на причини виробничого травматизму.

Особливістю такого виду недбалості є порушення посадовими особами вимог чинних нормативних документів (правил, інструкцій, наказів тощо), які регламентують і забезпечують нормальну діяльність господарських ланок, що призводить, як правило, до заподіяння матеріального і морального збитку. Важливість визначення даних чинників пов'язана з істотним впливом на злочинну недбалість процесів, пов'язаних, з одного боку, з подальшим ростом і ускладненням виробництва, його спеціалізацією, розширенням досягнень науково-технічного прогресу, а з іншого – з вимогою підвищення кваліфікації кадрів, їх дисциплінованості й відповідальності за результати праці²⁵⁵.

²⁵⁵ Див.: *Северин В.А.* Личность преступника, совершившего халатность в сфере промышленного производства // *Вопр. борьбы с преступностью.* – М.: Юрид. лит., 1986. – Вып. 44. – С. 25.

Основними причинами виробничого травматизму і професійних захворювань є такі:

- застарілість основних фондів і низьке технічне забезпечення технологічних процесів виробництва;
- погіршення забезпечення засобами індивідуального захисту, порушення надійності роботи засобів і систем колективного захисту;
- відсутність у низці випадків нормативної бази та інформації;
- масові порушення технологічної і виробничої дисципліни;
- низький рівень культури виробництва, соціальної активності та професійної підготовки працівників;
- зниження відповідальності, вимогливості й контролю за дотриманням норм і правил з охорони праці;
- недотримання режимів праці й відпочинку, скорочення медичних оглядів.

Причинами та умовами, що призводять до вчинення дорожньо-транспортних злочинів, є:

- дії та стан водія;
- дії та стан пішоходів і пасажирів транспорту;
- технічний стан транспортного засобу;
- стан дороги та метеорологічні умови.

До основних віктимологічних чинників, що пов'язані з особою водія, належать:

- 1) керування транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння;
- 2) порушення приписів Правил дорожнього руху, що стосуються керування транспортним засобом (перевищення швидкості руху, що припустима в даній конкретній обстановці, а також неправильна оцінка дорожньої обстановки і несвоєчасне вживання заходів із забезпечення безпеки руху);
- 3) недосвідченість і неуважність водія;
- 4) психофізіологічні й інші дані водія (перевтома, хворобливий стан водія);
- 5) порушення техніки керування та режиму роботи водіїв автотранспортних засобів.

До основних віктимологічних чинників, що пов'язані з діями пішоходів та пасажирів, належать:

- перехід дороги в невстановленому місці;
- рух уздовж проїжджої частини за наявності тротуару;
- перехід через дорогу, вулицю, перед транспортним засобом, що близько рухається;
- несподіваний вихід через транспортний засіб на проїжджу частину дороги;
- гра дітей на проїжджій частині;
- вхід у транспортний засіб і вихід з нього під час руху;
- проїзд на підніжках і виступах транспортного засобу;
- неуважність пішохода або пасажирів;
- інші порушення правил руху.

Причинами та умовами, що сприяють створенню машинами аварійної обстановки на дорогах, є такі:

- неналежний стан доріг;
- порушення безпечних нормативів ширини проїжджої частини, розмітки, розв'язок, переходів;
- недоліки конструкції автотransпортних засобів, які ускладнюють керування, або обмежують можливості спостереження, що викликає підвищену втому водія;
- довгострокова експлуатація транспортного засобу;
- помилки у виборі режиму регулювання дорожнім рухом і технічних засобів для цього;
- недостатній контроль за станом автотransпортних засобів, доріг і технічних засобів регулювання руху;
- недоліки дисциплінарної, адміністративно-правової і кримінально-правової боротьби з порушеннями правил безпеки руху;
- неправильна поведінка пішоходів;
- відсутність необхідних засобів для евакуації потерпілих і пошкодженого автотransпорту.

15.3. Заходи загальної та спеціальної віктимологічної профілактики необережних злочинів

Заходи віктимологічного впливу на необережну злочинність можна поділити на три групи:

- вплив на людський фактор;
- безпечна експлуатація джерел підвищеної небезпеки;
- конструктивна безпека технічних засобів.

Основними заходами віктимологічного запобігання необережних злочинів, пов'язаних з легковажністю і недбалістю, професійною непридатністю операторів, джерел підвищеної небезпеки, учасників інших робіт, які вимагають особливої уваги, є заходи, що спрямовані на реалізацію профілактики злочинної помилки. У цьому аспекті повинні бути розроблені заходи контролю за конструкцією машин і механізмів, за якістю їх виготовлення, за умовами експлуатації, за наявністю і технічним рівнем систем безпеки, рекомендації з професійного відбору операторів, їх навчання і практики тощо.

Для *попередження службової необережності* потрібна ґрунтовна організація відбору кадрів, які характеризуються професіоналізмом і порядністю, стійкістю проти тиску групового еґоїзму колективу підприємства, фірми. Водночас важливим є відповідне нормативне регулювання і методичне забезпечення прийняття і виконання управлінських рішень; своєчасне і достатнє інформаційно-аналітичне забезпечення, що дозволяє оцінити ступінь і обґрунтованість ризику, можливі наслідки.

До заходів зниження ризику настання тяжких наслідків під час помилки оператора, попередження управлінської помилки посадової особи, іншої професійної помилки виконавця належать:

- автоматизовані системи управління;
- установлення пристроїв, які:

перешкоджають доступу сторонніх осіб до джерела підвищеної небезпеки;

інформують про виникнення небезпечної ситуації шляхом звукових чи світлових сигналів;

блокують неправильні дії оператора;

безпосередньо захищають людей від травм.

Низка заходів профілактики необережних злочинів адресовані населенню. Йдеться про навчання правилам транспортної і пожежної безпеки, правилам експлуатації побутової техніки,

мисливської зброї; про обмеження володіння і доступу до предметів, у процесі користування якими може бути допущена злочинна помилка тощо.

Головним суб'єктом спеціальної профілактики дорожньо-транспортних злочинів виступають органи ДАІ, які здійснюють правовиховну роботу з безпеки руху серед водіїв на транспортних підприємствах, а також серед населення. Велику роботу проводять інженерна служба ДАІ і дорожні організації щодо забезпечення доріг інформаційно-вказівними знаками, розміткою, огороженнями та іншою облаштованістю, що сприяє безпеці руху.

Особливості профілактики автотранспортних злочинів пов'язані з необхідністю комплексного впливу на всі елементи системи "людина – автомобіль – дорога". Тому поряд із заходами, що забезпечують дотримання водіями норм безпеки (підбір, навчання, виховання, контроль), важливими є заходи, що забезпечують безпечний рух інших його учасників, зокрема пішоходів, а також заходи, що попереджують та усувають умови виникнення аварійних ситуацій, які залежать від стану доріг і транспортних засобів.

До спеціальних заходів віктимологічної профілактики дорожньо-транспортних злочинів належать:

- контроль за дотриманням правил безпеки руху;
- припинення порушень незлочинного характеру, які можуть перерости в автотранспортні злочини;
- виховний та правовий вплив на порушників;
- виявлення та усунення конкретних обставин, що сприяють виникненню аварійної обстановки (стан доріг, транспортних засобів, водіїв);
- виявлення та усунення за матеріалами кримінальних справ причин і умов конкретних злочинів;
- проведення правової і виховної роботи з водіями, які обслуговують населення.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРИ

1. *Canter D.* Criminal shadows. Inside the Mind of Serial Killers. – London: HarperCollins Publishers, 1994. – 305 p.
2. *Lane B., Gregg W.* The new encyclopedia of serial killers. – London: Headline book publishing, 1996. – 376 p.
3. *William G. Doerner, Steven P.* Victimology, Second Edition // Lab. – 2 nd. rd. – 1998. – 312 p.
4. *Абельцев С.Н.* Личность преступника и проблемы криминального насилия. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 208 с.
5. *Алексеев А.И., Васильев Ю.В., Смирнов Г.Г.* Как защитить себя от преступника. – М.: 1990. – 328 с.
6. *Алексеев А.И., Журавлев М.П., Миньковский Г.М.* Проблемы уголовно-правовой и процессуальной защиты жертв преступлений // Актуальные пробл. управления и правового регулирования деятельности органов внутренних дел. – М.: Акад. МВД России, 1994. – С. 40–52.
7. *Алимов С.Б., Антонов-Романовский Г.В., Резник Г.* Насильственная преступность в сферах быта и досуга (проблемы криминологической типологии) // Вопр. борьбы с преступностью. – М., 1980. – Вып. 3. – С. 12–22.
8. *Антонян Ю.М.* Психология убийства. – М.: Юристь, 1997. – 78 с.
9. *Антонян Ю.М.* Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления: Учеб. пособие. – М.: Акад. МВД СССР, 1973. – 72 с.
10. *Антонян Ю.М., Гульден В.В.* Криминальная патопсихология. – М.: Наука, 1991. – 243 с.
11. *Антонян Ю.М., Ткаченко А.А.* Сексуальные преступления: Науч.-попул. исслед. – М.: Амальтея, 1993. – 320 с.

12. *Антонян Ю.М., Ткаченко А.А., Шостакович Б.В.* Криминальная сексология. – М.: Спарк, 1999. – 464 с.

13. *Арефьев А.Ю.* О виктимности предпринимателя // Современные пробл. государства и права в научных исследованиях адъюнктов. – Н. Новгород: ИВШ МВД РФ, 1994. – С. 14–19.

14. *Афиногенов Ю.А.* Личность потерпевшего и цели наказания // Потерпевший от преступления. – Владивосток, 1974 – С. 37–56.

15. *Бабаев М.М.* Социальные последствия преступности. – М.: Акад. МВД СССР, 1982. – 121 с.

16. *Багрий-Шахматов Л.В., Туляков В.А.* Проблемы развития теории виктимологии в Украине // Criminological situation and Security in Society, materials. – vol II, Chisinau. 1995. – 9–11 november – С. 18–20.

17. *Бандурка А.М., Давыденко Л.М.* Преступность в Украине: причины и противодействие – Х.: Основа, 2003 – 98 с.

18. Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях (*Dei delitti e delle ree*). – М.: СТЕЛС, 1995.

19. Берн Ш. Гендерная психология. – С.Пб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с. (Секреты психологии).

20. *Богатирьов І.Г.* Деякі аспекти етимологічного попередження злочину // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту. – 1997. – Вип. 1. – С. 59–63.

21. *Братусь Б.С.* Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.

22. *Бурданова В.С., Быков В.М.* Виктимологические аспекты криминалистики: Учеб. пособие. – Ташкент, 1981. – 78 с.

23. *Вандышев В.В.* Изучение личности потерпевшего в процессе расследования. – Л., 1989.

24. *Вандышев В.В.* Новые книги по проблемам виктимологии // Виктимологические пробл. борьбы с преступностью. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1982. – С. 115–117.

25. *Вандышев В.В., Ривман Д.В.* Виктимологические аспекты профилактики автотранспортных преступлений // Пробл. борьбы с преступной неосторожностью. – Владивосток, 1981. – С. 14–21.

26. *Вандышев В.В.* Ситуации виктимизации граждан от краж личного имущества в сфере быта // Борьба с преступностью и пробл. нейтрализации криминогенных факторов сферы семьи и быта. – Ленингр. гос. ун-т, 1985. – С. 22–29.

27. *Вандышев В.В.* Виктимология: что это такое?. – Л., 1978. – 20 с.

28. *Вандышев В.В., Ривман Д.В.* О виктимологической профилактике неосторожных преступлений // Пробл. борьбы с преступной неосторожностью. – Владивосток, 1978. – С. 9–18.

29. *Варчук В.В., Варчук Т.В.* Виктимологические аспекты профилактики преступлений // Матер. Всерос. науч.-практ. конф. по пробл. профилактики правонарушений (16 ноября 1995 г.). – М.: ВНИИ МВД России, 1997. – С. 87–92.

30. *Варчук Т.В.* Виктимность и виктимология // Актуальные пробл. социально-гуманитарных наук. – М., 1996.

31. *Власов А.* Возмещение вреда жертвам преступлений // Законность. – № 2. – 2000. – С. 39–40.

32. *Воробьева Т., Санталов А.* Квалификация умышленного убийства, совершенного в связи с выполнением потерпевшим своего служебного или общественного долга // Сов. юстиция. – 1988. – № 23. – С. 16–22.

33. *Гольберт В.В.* Изучение жертв насильственной преступности. Некоторые направления в современной зарубежной виктимологии // Человек против человека Преступное насилие. – С.Пб., 1994. – С. 32–39.

34. *Горбатовская Е.Г.* Характеристика потерпевших от убийств (опыт конкретного криминологического исследования) // Криминологическая характеристика убийств: Сб. науч. тр. – М., 1997. – С. 108–117.

35. *Горячнов К.К.* Жертвы насилия и их защита // Человек против человека. Преступное насилие. – С.Пб. 1994. – С. 21–29.

36. *Готлиб Р.М., Романова Л.И.* Виктимологические аспекты профилактики преступлений против личности // Виктимология и профилактика правонарушений. – Иркутск, 1979. – С. 64–66.

37. *Гуггенбюль А.* Зловещее очарование насилия. Профилактика детской агрессии и жестокости и борьба с ними: Пер. с нем. – С.Пб.: Гуманитарное агентство “Академический проект”, 2000. – 220 с.

38. *Дагель П.С.* “Вина потерпевшего” в уголовном праве // Сов. юстиция. – 1967. – № 6. – С. 9–13.

39. *Дагель П.С.* Уголовно-правовое значение поведения потерпевшего // Виктимологические пробл. борьбы с преступностью. – Иркутск, 1982. – С. 6–15.

40. *Димитров Ю.Д.* Как реально гарантировать и защитить права потерпевшего // Закон и жизнь. – 1996. – № 10. – С. 25–26.

41. *Джужа О.М., Моисеев Є.М.* Проблема потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспект): Навч. посіб. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – 51 с.

42. *Джужа О.М., Моисеев Є.М.* Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарні аспекти): Монографія. – К.: НВТ “Правник”. – Нац. акад. внутр. справ України, 1998. – 84 с.

43. *Дубягин Ю.П.* Следующая жертва – ты! Непродуманные криминальные сюжеты и азбука безопасности. – М.: Печатное дело, 1945. – 416 с.

44. *Дьяченко А.П.* Актуальные вопросы виктимологической профилактики преступлений в области половых отношений

// Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск, 1988. – С. 84–92.

45. *Забрянский Г.* Городская и сельская виктимизация: сходство и различия // Виктимологические пробл. борьбы с преступностью. – Иркутск, 1988. – С. 15–22.

46. *Зубкова В.И.* Виктимологические меры предупреждения преступлений // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. – 1990. – № 3. – С. 53–60.

47. *Ильина Л.В.* Уголовно-процессуальное значение виктимологии // Правоведение. – 1975. – № 3. – С. 117–121.

48. *Казанцев В.И.* Виктимологические аспекты управления // Государство и право. – 1992. – № 1. – С. 35–42.

49. *Квашиш В.Е., Вавилова Л.В.* Зарубежное законодательство и практика защиты жертв преступлений. – М.: ВНИИ МВД России, 1996. – 119 с.

50. *Квашиш В.Е.* Основы виктимологии. – М., 1999.

51. *Кокарев Л.Д.* Некоторые вопросы виктимологии, ее влияние на признание лица потерпевшим и его участие в расследовании и профилактике преступлений // Виктимология и профилактика правонарушений. – Иркутск: Иркутского гос. ун-та. – 1979. – С. 55–60.

52. *Коновалов В.П.* Перспективы развития виктимологии // Теория и практика борьбы с правонарушениями. – Душанбе, 1980. – Вып. 1. – С. 7–18.

53. *Коновалов В.П., Петрова Н.М.* О классификации закономерностей виктимизации от преступности // Укрепление социалистической законности и совершенствование законодательства. – Душанбе, 1984. – С. 83–86.

54. *Коновалов В.П.* Системно-структурный анализ виктимизации от преступности // Теория и практика борьбы с правонарушениями. – Душанбе., 1980. – Вып. 1. – С. 15–22.

55. Коновалов В.П., Франк Л.В. Об организации виктимологического направления профилактики преступности в Таджикской ССР (Научно-методическая информация). – Душанбе, 1976.

56. Коновалов В.П. Виктимность и ее профилактика // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1982. – С. 25–31.

57. Криминальная полиция советует, как не стать жертвой преступления. – К.: Ассоциация “Гражданский мир”, 1992. – 94 с.

58. Криминология (Преступность. Виды преступлений. Объяснение преступного поведения. Уголовная юстиция. Проблемы контроля преступности) / Под ред. Джозефа Ф. Шелли. – 3-е междунар. изд. – С.Пб.: ПИТЕР, 2003.

59. Криминология: Учеб. пособие / Г.И. Богуш и др.; Под ред. Н.Ф. Кузнецовой. – М.: ТК Велби; Изд-во Проспект, 2006. – С. 82–85.

60. Кузнецова Н.Ф. Уголовное значение “вины потерпевшего” // Сов. юстиция. – 1967. – № 17. – С. 8–13.

61. Кушнир Л. Жертвы преступлений нуждаются в защите // Закон и жизнь. – Кишинев, 1991. – № 9.

62. Лихолоб В., Быргэу М. Виктимность несовершеннолетних как фактор вовлечения их в преступную деятельность // First International Social Deviant Behavior Symposium of the Black Sea Countries and Security in Society “Criminological Situation and Security in Society”. – Vol II. – Chisinau. – 9–11 november 1995. – P. 62–64.

63. Лобов С.А. Криминальная виктимология: Лекции / Под ред. Г.М. Меретунова. – Краснодар: Краснодар. юрид. ин-т МВД России, 1998.

64. Лунарев Г.П. Преступник и его жертва. – Алма-Ата: Общество “Знание”, 1988.

65. *Мартыничук Е.Г.* Защита жертв преступлений: международный и национальный аспекты (сравнительно-правовое исследование) // *Стиін-юа*, 1996, пг. 10–11. – С. 18.

66. *Мартыничук Е.Г.* Правовая защита жертв преступлений: уголовный и уголовно-процессуальный аспекты // *Закон и жизнь*. – 1996. – № 11. – С. 8–17.

67. *Менделевич В.Д.* Психология девиантного поведения: Учеб. пособие. – М.: МЕДпресс, 2001. – 423 с.

68. *Минская В.С.* Изучение личности потерпевшего // *Социалистическая законность*. – 1970. – № 8. – С. 44–46.

69. *Минская В.С.* Индивидуализация уголовной ответственности с учетом неправомерного или безнравственного поведения потерпевшего // *Сов. юстиция*. – 1970. – № 20. – С. 11–12.

70. *Минская В.С.* Криминологическое и уголовно-правовое значения поведения потерпевших // *Вопр. борьбы с преступностью*. – 1972. – Вып. 16. – С. 19–28.

71. *Минская В.С.* Личность потерпевшего и ее криминологическое значение // *Потерпевший от преступления*. – Владивосток, 1974. – С. 81–97.

72. *Минская В.С.* Некоторые особенности личности потерпевшего и преступника в связи с проблемой ответственности и профилактики (по материалам уголовных дел о преступлениях, спровоцированных отрицательным поведением потерпевшего) // *Виктимологические пробл. борьбы с преступностью*. – Иркутск, 1982. – С. 43–49.

73. *Минская В.С.* Опыт виктимологического изучения изнасилования // *Вопр. борьбы с преступностью*. – М.: Юрид. лит., 1972. – Вып. 17. – С. 21–31.

74. *Минская В.С.* Ответственность потерпевшего за поведение, способствовавшее совершению преступлений // *Сов. юстиция*. – 1969. – № 14. – С. 15–16.

75. *Минская В.С.* Отрицательное поведение – одна из категорий виктимологии // Сов. государство и право. – 1980. – № 7. – С. 23–37.

76. *Минская В.С.* Уголовно-правовой и нравственно-психологический аспекты виктимологии // Сов. государство и право. – 1985. – № 7. – С. 78–86.

77. *Минская В.С., Чечель Г.И.* Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1988.

78. *Миньковский Г.М., Побегайло Э.Ф.* Виктимологическая профилактика и задачи уголовной политики в сфере борьбы с тяжкими насильственными преступлениями // Виктимологические пробл. борьбы с преступностью. – Иркутск, 1988. – С. 52–63.

79. *Михайлов А.Е.* Виктимологические аспекты профилактики некорыстных насильственных преступлений. – К.: Правник – НАВСУ, 1998. – 44 с.

80. *Михайлов А.Е.* Роль потерпевшего в механизме насильственных преступлений // Криминологические пробл. борьбы с преступностью. – К., 1989. – С. 60–66.

81. *Мухамедьянов Н.* Международный форум виктимологов // Государство и право. – 1997. – № 12. – С. 114.

82. *Номоконов В.А.* Потерпевший как элемент ситуации совершения преступления // Потерпевший от преступления. – Владивосток, 1974. – С. 160–169.

83. *Нуртаев Р.Т.* О виктимологических аспектах неосторожной преступности // Современные пробл. уголовного права и криминологии. – Владивосток, 1991. – С. 90–98.

84. *Осадчий В.І.* Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 336 с.

85. *Остроумов С.С., Франк Л.В.* О виктимологии и виктимности // Сов. государство и право. – 1976. – № 4. – С. 74–79.

86. *Петровский В.А.* Психология неадаптивной активности. – М.: Педагогика, 1992. – 224 с.

87. *Полубинский В.И.* Виктимологические аспекты профилактики преступлений. – М.: Акад. МВД СССР, 1980. – 121 с.

88. *Полубинский В.И.* Виктимология и профилактика преступлений // Человек и закон. – 1973. – № 2. – С. 50–63.

89. *Полубинский В.И.* Правовые основы учения о жертве преступления: Учеб. пособие. – Горький, 1979. – 84 с.

90. *Полубинский В.И.* Криминальная виктимология. Что это такое? – М.: Изд-во “Знание”, 1977. – 64 с.

91. *Потапов С.А.* Психически аномальные жертвы насильственных преступлений // Человек против человека. Преступное насилие. – С.Пб., 1994. – С. 38–43.

92. *Ребане И.А.* О виктимологическом аспекте при назначении наказания // Потерпевший от преступления (уголовно-правовые, уголовно-процессуальные, криминологические и психологические аспекты): Тр. по правоведению. – Тарту, 1987. – С. 5–20.

93. *Репецкая А.Л.* Виктимологическое исследование телесных повреждений и “вина потерпевшего” // Виктимологические пробл. борьбы с преступностью. – Иркутск, 1988. – С. 72–78.

94. *Ривман Д.В.* К вопросу о социально-психологической типологии потерпевших от преступлений // Виктимологические пробл. борьбы с преступностью. – Иркутск: Иркутского гос ун-т, 1998. – С. 4–14.

95. *Ривман Д.В.* Классификация криминологических ситуаций в зависимости от качеств личности и поведения потерпевшего от преступления // Вопр. теории и практики борьбы с преступностью. – Л., 1972. – С. 39–42.

96. *Ривман Д.В.* Криминальная виктимология. – С.Пб.: ПИТЕР, 2002. – 304 с.

97. *Ривман Д.В.* Некоторые вопросы изучения личности и поведения потерпевшего от преступления // Преступность и ее предупреждение. – Л., 1971. – С. 3–11.

98. *Ривман Д.В.* О некоторых понятиях криминальной виктимологии // Виктимологические пробл. борьбы с преступностью. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1982. – С. 15–24.

99. *Ривман Д.В.* Уголовно-правовое значение личности и поведения потерпевшего от преступления // Пробл. совершенствования борьбы с преступностью. – Иркутск, 1985. – С. 9–18.

100. *Ривман Д.В.* Виктимологическая профилактика // Вопр. профилактики преступлений. – Л., 1978.

101. *Ривман Д.В.* Виктимологические факторы и профилактика преступлений: Учеб. пособие. – Л., 1975.

102. *Ривман Д.В., Устинов В.С.* Виктимология. – С.Пб.: Юрид. центр. Пресс, 2000.

103. *Ривман Д.В.* Виктимологические факторы и профилактика преступлений. – Л.: Изд-во Высш. полит. училища МВД СССР, 1975. – 153 с.

104. *Ривман Д.В.* Криминальная виктимология. – С.Пб.: Питер, 2002. – 304 с.

105. *Романова Л.И.* Несовершеннолетний как потерпевший от преступления // Потерпевший от преступления. – Владивосток, 1974. – С. 169–175.

106. *Рулан Н.* Юридическая антропология: Учебник для вузов: Пер. с фр. / Отв. ред. В.С. Несерсянц. – М.: Изд-во “НОРМА”, 1999. – 310 с.

107. *Рыбальская В.Я.* О виктимологическом направлении профилактики преступности несовершеннолетних // Виктимология и профилактика правонарушений. – Иркутск, 1979. – С. 66–71.

108. *Рыбальская В.Я.* Вина потерпевшего и уголовная ответственность (по материалам уголовных дел о преступлениях

несовершеннолетних) // Пробл. повышения эффективности борьбы с преступностью. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1983. – С. 49–59.

109. *Рыбальская В.Я.* Методика изучения личности потерпевшего по делам о преступлениях несовершеннолетних. – Иркутск, 1975.

110. *Рыбальская В.Я.* О виктимологическом анализе преступности несовершеннолетних // Виктимологические пробл. борьбы с преступностью. – Иркутск, 1982. – С. 37–49.

111. *Рыбальская В.Я.* Виктимологические исследования в системе криминологической разработки проблем профилактики преступлений несовершеннолетних // Вопр. борьбы с преступностью. – М., 1980. – Вып. 33. – С. 13–18.

112. *Рыбальская В.Я.* Виктимологические проблемы преступности несовершеннолетних. – Иркутск, 1983.

113. *Сайфуллин Н.* Преступник – жертва. Социологический анализ // Рос. юстиция. – 1996. – № 6. – С. 38–47.

114. *Соотак Я.Я.* Потерпевший от преступления, совершенного на почве конфликтов между супругами // Потерпевший от преступления (уголовно-правовые, уголовно-процессуальные, криминологические и психологические аспекты): Тр. по правоведению. – Тарту, 1987. – С. 35–42.

115. *Сорокотягина Д.А.* Виктимологические аспекты изучения личности потерпевшего // Виктимология и профилактика правонарушений. – Иркутск, 1979. – С. 88–92.

116. *Старушкевич А.В.* Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики сексуальних вбивств // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту. – 1998. – Вип. 1. – С. 159–164.

117. *Тайбаков А.А.* Виктимологический аспект преступности // Социологические исследования. – 1992. – № 6. – С. 89–92.

118. *Тартаковский А.Д.* Виктимологическая классификация потерпевших от преступлений, совершаемых в сфере семейно-

брачных отношений // Потерпевший от преступления (уголовно-правовые, уголовно-процессуальные, криминологические и психологические аспекты): Тр. по правоведению. – Тарту, 1987. – С. 54–60.

119. *Туляков В.А.* Виктимология: социальные и виктимологические проблемы. – О., 2000. – С. 10.

120. *Туляков В.А.* Виктимология (социальные и криминологические проблемы): Монография. – О., 2000. – С. 3–4.

121. *Франк Л.В.* Некоторые теоретические вопросы становления советской виктимологии // Потерпевший от преступления. – Владивосток, 1974. – С. 5–16.

122. *Франк Л.В.* Об изучении личности и поведения потерпевшего (нужна ли советская виктимология?) // Вопр. уголовного права, уголовного процесса и криминологии. – Душанбе, 1966. – С. 131–157.

123. *Франк Л.В.* Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977. – 238 с.

124. *Франк Л.В., Тартаковский А.Д.* Опыт виктимологического исследования истязания // Актуальные вопр. теории и истории права и применения советского законодательства. – Душанбе, 1975. – С. 241–254.

125. *Франк Л.В.* Понятие о криминальной виктимологии и виктимности и некоторые ее аспекты в преступлениях против жизни и здоровья // Вопр. криминалистики, криминологии и судебной экспертизы. – Баку, 1972. – С. 7–15.

126. *Франк Л.В.* О виктимологических исследованиях // Вопр. уголовного права, прокурорского надзора, криминалистики и криминологии. Т. 3–4. – Душанбе, 1971. – С. 3–12.

127. *Франк Л.В.* Об исследовании “виктимности” на психологическом уровне // Вопр. судебной психологии. – М., 1971. – С. 21–29.

128. *Франк Л.В., Шпионский А.Э.* Критический обзор новейшей литературы по виктимологии в капиталистических стра-

нах // Укрепление законности и правопорядка в период развитого социализма. – Душанбе, 1978. – С. 21–32.

129. *Хассей С.* Освобождение от психологического насилия. – С.Пб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. – 400 с. (Секреты психологии).

130. *Христенко В. Е.* Психология жертвы: Учеб. пособие. – Х.: Консум, 2001. – 256 с.

131. *Центров Е.Е.* Виктимологические аспекты криминалистики // Сб. науч. тр. – Иркутск, 1980. – С. 59–65.

132. *Центров Е.Е.* Криминалистическое учение о потерпевшем. – М.: Моск. гос. ун-т, 1988. – 160 с.

133. *Центров Е.Е.* Некоторые вопросы криминалистической виктимологии // Виктимология и профилактика правонарушений. – Иркутск, 1979. – С. 97–102.

134. *Чёрных Н.С.* Виктимологическая профилактика и культура общества // Преступность и культура. – М., 1999. – С. 48–61.

135. *Чечель Е.Е.* Виктимологические проблемы профилактики умышленных убийств // Актуальные вопр. государства и права на современном этапе. – Томск, 1983. – С. 30–38.

136. *Чечель Е.Е.* Поведение потерпевших и его значение в предупреждении преступлений // Пути повышения эффективности борьбы с преступностью. – Барнаул, 1983. – С. 41–50.

137. *Шиканов В.И.* О криминалистической виктимологии. Общий взгляд на проблему // Виктимология и профилактика преступлений. – Иркутск.: Иркутского гос. ун-т, 1979. – С. 43–52.

138. *Шэнк Э.* Примирение жертв и правонарушителя: Вводное руководство для обучения ведущих. – М., 2000.

139. *Яни П.* Законодательное определение потерпевшего от преступления // Рос. юстиция. – 1995. – № 4. – С. 40–45.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
--------------------	---

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

ТЕМА 1. КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ: ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	8
--	---

1.1. Виникнення та розвиток кримінологічної віктимології	8
1.2. Поняття і предмет кримінологічної віктимології.....	19
1.3. Методологія кримінологічної віктимології	28
1.4. Завдання і практичне значення кримінологічної віктимології.....	33

ТЕМА 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВИ ЗЛОЧИНУ	41
---	----

2.1. Поняття жертви злочину та її структура	41
2.2. Класифікація і типологія жертв злочинів	55
2.3. Поведінка потерпілого від злочину та її характеристика.....	60

ТЕМА 3. ВІКТИМНІСТЬ І ЇЇ ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ	67
--	----

3.1. Поняття та ознаки віктимності.....	67
3.2. Рівні та види віктимності.....	71
3.3. Кримінологічне значення вивчення віктимності.....	76

ТЕМА 4. ВІКТИМІЗАЦІЯ	78
-----------------------------------	----

4.1. Поняття та ознаки кримінологічної віктимізації.....	78
4.2. Кількісні та якісні характеристики кримінологічної віктимізації.....	80
4.3. Сучасний стан кримінологічної віктимізації в Україні	86

ТЕМА 5. ВІКТИМОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ	94
--	----

5.1. Поняття детермінації віктимної поведінки.....	94
--	----

5.2. Механізм індивідуальної віктимної поведінки та його елементи	101
5.3. Рівні (класифікація) детермінант віктимної поведінки ..	116
ТЕМА 6. ВІКТИМОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ЗЛОЧИННОСТІ	122
6.1. Поняття і система віктимологічної профілактики	122
6.2. Форми і методи віктимологічної профілактики	129
6.3. Особа потерпілого та її правовий захист	133
6.4. Віктимологічна профілактика окремих видів злочинів	139

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

ТЕМА 7. КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ ЗАГАЛЬНОКРИМІНАЛЬНОЇ КОРИСЛИВОЇ ЗЛОЧИННОСТІ	143
7.1. Кримінологічна та віктимологічна характеристики загальнокримінальної корисливої злочинності	143
7.2. Характеристика осіб, потерпілих від корисливих злочинних посягань	149
7.3. Обставини, що детермінують процес віктимізації корисливих злочинів	158
7.4. Заходи віктимологічної профілактики загальнокримінальних корисливих злочинів	165
ТЕМА 8. КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ НЕКОРИСЛИВИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ	174
8.1. Віктимологічна характеристика некорисливих насильницьких злочинів	174
8.2. Особа потерпілого некорисливого насильницького злочину	184
8.3. Особливості віктимізації некорисливих насильницьких злочинів	193
8.4. Заходи віктимологічної профілактики некорисливих насильницьких злочинів	199

ТЕМА 9. ЖІНКА ЯК ЖЕРТВА ЗЛОЧИННОГО ПОСЯГАННЯ	210
9.1. Віктимологічна характеристика жінки-жертви	210
9.2. Криміногенні чинники злочинних посягань стосовно жінок.....	216
9.3. Заходи віктимологічної профілактики злочинів, що вчиняються відносно жінок.....	222
ТЕМА 10. КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ СТОСОВНО НЕПОВНОЛІТНІХ	230
10.1. Віктимологічна характеристика злочинів, учинених стосовно неповнолітніх	230
10.2. Віктимологічна детермінація злочинів, учинених стосовно неповнолітніх	238
10.3. Особливості віктимологічної профілактики злочинів, учинених стосовно неповнолітніх.....	244
ТЕМА 11. ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРОФІЛАКТИКА ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ СЕКСУАЛЬНИМ НАСИЛЬСТВОМ	258
11.1. Віктимологічна характеристика злочинів, учинених на ґрунті сексуального насильства	258
11.2. Причини та умови вчинення злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством	278
11.3. Заходи віктимологічної профілактики злочинів, що вчиняються на ґрунті сексуального насильства	289
ТЕМА 12. ВІКТИМОЛОГІЯ “ФОНОВИХ” ЯВИЩ ЗЛОЧИННОСТІ	322
12.1. Поняття “фонових” явищ та їх зв’язок зі злочинністю.....	322
12.2. Віктимологія бродяжництва, жебрацтва та азартних ігор.....	324

12.3. Віктимологічні аспекти пияцтва, наркоманії та поширення СНІДу.....	326
12.4. Віктимологія проституції та міграції.....	333
ТЕМА 13. ПЕНІТЕНЦІАРНІ АСПЕКТИ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ВІКТИМОЛОГІЇ.....	341
13.1. Поняття віктимологічного аспекту в місцях позбавлення волі.....	341
13.2. Жертва злочину в місцях позбавлення волі та її роль у системі віктимологічних детермінант протиправної поведінки.....	348
13.3. Формування віктимологічного потенціалу та основні профілактичні напрями його нейтралізації в місцях позбавлення волі.....	357
ТЕМА 14. ВІКТИМОЛОГІЯ СІМЕЙНО-ПОБУТОВИХ ВІДНОСИН.....	368
14.1. Віктимологічна характеристика злочинів, що вчиняються у сфері сімейно-побутових відносин.....	368
14.2. Особа потерпілого в сімейно-побутовій злочинності.....	379
14.3. Фактори, що обумовлюють процес віктимізації населення у сфері сімейно-побутових відносин.....	382
14.4. Віктимологічні заходи запобігання злочинам у сфері сімейно-побутових відносин.....	386
ТЕМА 15. КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ З НЕОБЕРЕЖНОСТІ ...	390
15.1. Віктимологічна характеристика злочинів, що вчиняються з необережності.....	390
15.2. Віктимологічна детермінація злочинів, що вчиняються з необережності.....	393
15.3. Заходи загальної та спеціальної віктимологічної профілактики необережних злочинів.....	396
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	399

Навчальне видання

МОІСЕЄВ Євген Миколайович,
ДЖУЖА Олександр Миколайович,
ВАСИЛЕВИЧ Віталій Вацлавович
та ін.

КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ

Посібник

Редактор *Л.П. Леута*
Комп'ютерна верстка *С.В. Засць*

Підписано до друку 22.02.06 Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 26,00. Ум. друк. арк. 24,17. Вид. № 44/І.
Тираж 300 прим. Зам. №

Редакційно-видавничий центр
Київського національного університету внутрішніх справ.
03035, Київ-35, Солом'янська пл., 1.

КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ

Київ 2006

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

КРИМІНОЛОГІЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ

Посібник

*За загальною редакцією професора
О.М. Джужі*

Київ 2006